11. TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

SAĞDA VE SOLDA LİBERALİZM

Sungur Savran
Sol Liberalizm

Korkut Boratav
Bölüşüm ve Sol

Gülnur Savran
Bireycilik

Ragıp Zaralı
ANAP

Şevket Pamuk
24 Ocak ve Dağılım

Adnan Ekşigil
Popper

E. Ahmet Tonak
'Kapital'de Devlet

Erhan Acar
Yaşamak İşi

Yıldırım Koç
Ücretliler

- *Mustafa Sönmez*
Savaş Sanayii
- *İşaya Üşür*
"Alternatifler"
- *Can Ilgın*
Emeklilik Yasası
- *Gülnur Savran*
'Playboy'
- *Gencay Gürsoy*
'Sudaki İz'
- *Gül Özlen*
Kadın Özgürlüğü
- *Nail Satlıgan*
Kronştadt '86
- *Zeynep Pınar*
Gramsci'de Aydın

2

Die Philosophen haben die Welt
nur verschieden interpretiert, es
kömmt drauf an, sie zu verändern.

Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde
yorumlamakla yetindiler; oysa, asıl önemli
olan dünyayı *değiştirmektir*.

Brüksel, İlkbahar 1845

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ: **2**

Şubat 1986

Kapak : *Sertaç Ergin*
Kapak Baskı : *Orhan Ofset*
Dizgi/Baskı : *Özdem Kardeşler Matbaası*

ULUSLARARASI YAYINCILIK Ltd. Şti.
Klodfarer Cad. No: 31/5
Cağaloğlu - İstanbul
Onbirinci Tez Kitap Dizisi

Abone Koşulları (Yılda Dört Kitap) ;

Yurtiçi :	4500 TL.		
Yurtdışı :	A.B.D. (Uçak postası ile)	:	$20
	Büyük Britanya	:	£10
	Federal Almanya	:	32DM
	Fransa	:	110FF

Sağda ve Solda Liberalizm

İÇİNDEKİLER

İkinci Kitap Üzerine

Birincisinden üç ay sonra **Onbirinci Tez** dizisinin yeni bir kitabıyla karşınızdayız. Bundan böyle de düzenli aralıklarla yayımımızı sürdürmeyi umuyoruz.

Dizimizin ikinci kitabı «Sağda ve Solda Liberalizm» başlığını taşıyor. Bu başlığı haklı kılan gelişme, son dönemde, yakın bir zamana kadar bir ondokuzuncu yüzyıl ideolojisi sayılagelen liberalizmin, hem sağda, hem de solda, dünya çapında çarpıcı bir yükseliş içine girmesi, o arada Türkiye'de 12 Eylül sonrası seçimle gelen ilk iktidarın liberalizm söylemine, daha önceki sağ iktidarlarda görmeye alışık olmadığımız ölçüde, sahip çıkmaya çalışmasıdır. Böylece ülkemizin düşünsel ve siyasal hayatını birinci kitabın konusuna kıyasla daha doğrudan ilgilendiren, o ölçüde de tartışmalı bir alana el atmış oluyoruz. Özellikle, bu kitapta yer verdiğimiz, «sol liberalizm»e ilişkin olan yazılar ikinci kitabın, daha başlığından başlayarak, hatırı sayılır bir polemik dozu taşımasına yol açıyor.

Dizinin ikinci kitabının, bu niteliğiyle, ülkemizde canlı düşünsel tartışma ortamının zayıfladığı bir sırada yayımlanıyor olması, bizi karşılaştığımız — ya da karşılaşmayı beklediğimiz — birtakım eleştirileri önceden cevaplandırmaya itiyor. Bu bağlamda ele almakta yarar gördüğümüz ilk itiraz, solun bir bütün olarak davranmasını gerektiren koca bir mücadele alanı — demokratik özgürlükler uğraşı — dururken, solun saflarında yeni bir tartışma sürecini başlatmanın sakıncalarına ilişkin. Her şeyden önce belirtilmesi gereken, eğer «yeni» bir tartışma varsa, bunun, bu sayıda eleştirilen «sol liberaller»ce başlatıldığıdır. Gerçekten, «liberal sol» - «sivil toplumcu» tezler, öncülleri ta 1960'ların ortalarında ortaya atıldığı halde, son altı yıllık dönemin öncesine kadar, sol içinde ancak marjinal bir yaşam alanı bulmuşken, eskiden bunları eleştiren çok sayıda düşünür ve yazarın giderek artan desteğine kavuştu. Ne var ki büyük ölçüde tek yanlı bir «tartışma» idi bu: Muhataplarının önemli bir bölümü, nesnel ve/veya öznel nedenlerle bu monologu bir diyaloga

dönüştürme olanağından yoksundu; öte yandan, «sivil toplumcu» dalgaya karşı çıkanların bir bölümü üzerinde «resmi ideoloji»nin etkisi o denli yoğunlaşmıştı ki onların muhalefeti, bu akıma neredeyse bir haklılık görüntüsü veriyor, adeta onların değirmenine su taşıyordu.

Bu ortamda «fikirlerin diyalektiği»nin verimine, doğru görüşler ile yanlış görüşlerin ancak karşılıklı bir tartışma içinde billûrlaşıp ayrışacağına inanan hiç kimsenin, sol içinde canlı bir tartışma ortamının yeniden doğmasından rahatsız olmaması gerekir.

Türkiye solunun gündeminin öncelikli maddesinin «demokratik özgürlükler» uğruna mücadele olması, yararını savunduğumuz bu tartışmanın bastırılması ya da ertelenmesi için kesinlikle gerekçe olamaz. Her şeyden önce, bu sayımızda yer alan «sol liberalizm» eleştirilerinin ağırlıklı bir öğesi, tam da, «sol liberaller»in Türkiye'nin demokratikleşme sorununa bakış açıları, bu bakış açısının dayandırıldığı toplumsal - siyasal tahlillerdir. Dolayısıyla demokratik özgürlükler mücadelesinin acilliği, «sol liberalizm» eleştirisini daha da güncel, daha da ertelenemez kılıyor. Eleştiri yoluyla tavırların berraklaşması, ayrılınan ve birleşilen noktaların açıklığa kavuşturulması, inanıyoruz ki, gerektiğinde ortak amaçlar çevresinde birlikte hareket etmeyi olanaksızlaştırmayıp kolaylaştıracaktır.

Soldaki tartışmalardan peşin bir ürküntü duyanların bir bölümü, yakın geçmişte örneklerini bol bol gördüğümüz seviyesiz atışmaların, hatta küfürleşmelerin yeniden başlamasından kaygılanıyor olabilirler. Böyle bir kaygıyı sonuna kadar paylaşıyoruz. Her konuda olduğu gibi sol liberalizm konusunda da, bu ikinci kitabımızda yer verdiğimiz katkılar, kuşkusuz Onbirinci Tez'in gerek içinde, gerekse dışında tartışılacak, eleştirilecek ya da geliştirilecektir. Ama sanıyoruz ki, bu kitabımızda tutturulan tartışma üslubunun sürdürülmesi yararlı olacaktır.

Son olarak, «sol liberalizm»e, dizimizin bu ikinci kitabının başlığına çıkartılacak ölçüde bir bütünsellik atfetmenin bir zorlama olduğu, bu alanda tek bir çizgiden değil, olsa olsa tek tek yazarlarca savunulan bireysel görüşlerden söz edilebileceği ileri sürülebilir. Bireyciliği bu denli ön plâna çıkaran bir akımın tutarlı bir çizgi halinde biçimlenmekten özellikle kaçınması kuşkusuz doğaldır. Ama kanımızca, bu kitaptaki yazıların kimilerinde gösterilmeye çalışıldığı gibi, «sol liberal» - «sivil toplumcu» olarak nitelendirilecek birleşik bir çizgi olmasa bile, ortak bir yelpaze vardır, ve bu ideolojik-siyasal alanın köşe ve temel taşlarının gösterilmesi, «liberal sol»un sınır çizgilerinin çizilmesi yapay bir tartışma hedefi yaratılmasına

değil, tartışmanın «birlik için açıklık» perspektifiyle yürütülmesine hizmet edecektir.

Bu ikinci kitabımızın ilk üç yazısı, liberalizmin sol içerisindeki belirişi üzerinde odaklaşıyor. Sungur Savran'ın yazısı «sol liberalizm»in genel ve teorik bir eleştirisini amaçlıyor. Yazar, dünya çapında gelişen bir olgu olarak gördüğü «sol liberalizm»in bu yükselişinin maddî temellerini araştırdıktan sonra, bu akımın dünya ve Türkiye sorunlarına yaklaşımının teorik temellerini evrensel düzlemde devlet - sivil toplum, Türkiye özgüllüğünde ise Doğu - Batı ikilikleri aracılığıyla tanımlama çabasına girişiyor. Yazının geri kalan bölümü, «sol liberal» teorinin gerek genel, gerekse Türkiye'ye özgü tezlerinin maddeci bir perspektiften eleştirilmesine hasrediliyor. Korkut Boratav, «sol liberalizm»in en çarpıcı yönlerinden birini, iktisat politikası alanındaki görüşlerini, ele alıyor. Son dönemde, dünya çapında sermayenin çıkarlarını korumak için yeniden gündeme getirilen ve Türkiye'de de 24 Ocak kararlarında cisimleşen liberal iktisat politikasının solun bir kesiminden kazandığı desteği, bu politikanın sınıflar arası bölüşüm ilişkileri üzerindeki etkileri çerçevesinde sorguluyor. Yazar ayrıca iktisadî liberalizmi desteklemeyi sürdüren «liberal sol»u, bu ekonomik model ile otoriter rejim arasındaki içsel bağıntıyı göz ardı ettiği için eleştiriyor. «Sol liberalizm»in bir diğer ana boyutunu oluşturan bireycilik ise Gülnur Savran'ın yazısında ele alınıyor. Yazar, sol içinde bireyselliği bastıran yaklaşımların aşılmasının liberalizmin birey anlayışının savunusundan geçmediğini, bu çerçeve içinde ancak yoksullaşmış bir bireysellik biçimine varılabileceğini ileri sürüyor. G. Savran'ın bireyci bireyselliğe yönelik eleştirisinin temelini, toplumsal ilişkilerin dönüştürülmesine bağlı olan toplumsal birey anlayışı oluşturuyor.

Kitabın ana temasının diğer ekseninde Ragıp Zaralı ve Şevket Pamuk'un sağ liberalizmi sırasıyla siyasal ve iktisadi düzlemlerde ele alan yazıları var. Ragıp Zaralı, ANAP'ı dünya çapında ve Türkiye'de son yıllarda yaşanan köklü iktisadi ve siyasal yeniden biçimlenmelerin bağlamına yerleştirerek inceliyor. Bu partinin karmaşık yapısının, Türkiye sağının çeşitli renklerdeki öğelerinin (İslamcılık, Turancılık, DP - AP geleneği vb.) kendi aralarındaki ilişkilerin tarihsel gelişiminde yeni bir aşamanın ürünü olduğunu savunuyor. Yazar, Türkiye burjuvazisinin, bugüne kadar ürettiği en «organik» siyasal temsilcisi olarak nitelediği ANAP'ın «liberal» söyleminin ardında yatan baskıcı eğilimlere de dikkati çekiyor. Şevket Pamuk ise, 24 Ocak sonrasında izlenen iktisadi ve toplumsal politikalara tek boyutlu bir «paket» olarak bakılamayacağı görüşünden hare-

ketle, kısa ve uzun vadeli politikaları ayrıştıran bir sınıflandırma geliştiriyor. Yazar bu sınıflandırma temelinde, Boratav'ın sol adına savunulmasını eleştirdiği liberal iktisat politikasının, yine sınıflar arası bölüşüm bağlamındaki somut sonuçlarını sergiliyor.

Adnan Ekşigil'in bu kitaptaki yazısı yazarın daha geniş kapsamlı bir Popper eleştirisinin birinci bölümünü oluşturuyor. Doğrudan doğruya kitabın temasına girmemekle birlikte, Ekşigil'in yazısı bu sorunsaldan tümüyle kopuk da değil: Türkiye'de son zamanlarda tarihsel maddeciliğin terki yönünde gelişen eğilimlerle tutarlı olarak, sol içinde, Popper'in maddeciliği hedef alan eleştirileri de popülerleşti. Popper'in Marx'ı «açık toplum düşmanı» olarak gösteren tahlilleri, sivil toplumun yüceltilmesi için uygun bir malzeme sunmakta. Yazısının bu ilk bölümünde yazar, Popper'in Marx eleştirisinin, **Tarihselciliğin Sefaleti** adlı yapıtında geliştirilen epistemolojik boyutunun iç tutarsızlıklarını ortaya koyuyor.

Onbirinci Tez dizisinde ele almayı amaçladığımız ana konulardan birisi kapitalist devlet üzerine yapılmış olan ve halen de sürdürülmekte olan tartışmalar. E. Ahmet Tonak'ın bu kitaptaki yazısı bu tartışmalara bir metodolojik giriş niteliği taşıyor. Tonak kapitalist devlet tahlilinin **Kapital** için hazırlanan taslaklardan hareketle geliştirilmesinin yararlı olacağı görüşünü ileri sürerek, tartışmanın doğrultusuna ilişkin tavrını açıklıyor. **Onbirinci Tez** dizisini gelecekte de yönlendirecek olan anlayışlardan biri de, toplumsal ilişkilerin çeşitli düzeylerde ele alınması gerektiği ve bu farklı düzeylerin bir bütün oluşturduğu. Erhan Acar'ın yazısı günlük yaşam ile kapitalist ilişkilerin iç içeliğinin somut bir örneğini sergiliyor: Yazar, kapitalist emek süreci ile iş-dışı yaşamın bütünselliğini, bu yazısında ağırlıklı olarak Batı'nın tarihsel gelişimi çerçevesinde ele alıyor. Nihayet, Yıldırım Koç'un yazısı, köklü bir toplumsal dönüşümün temel gücünü oluşturan sınıfın maddi varoluş koşullarına ilişkin ayrıntılı bir katalog. Y. Koç'un bu çalışması Türkiye işçi sınıfının nesnel gelişmişlik düzeyi, iktisadi kesimlere, bölgelere, cinsiyete vb. göre dağılımı ve başka yönleri üzerine araştırma yapmak isteyenler için değerli bir kaynak niteliği taşıyor.

Mustafa Sönmez, Can Ilgın ve Gülnur Savran'ın değinmeleri, sırasıyla savaş sanayiinin kurulması çabaları, ücretlilerin emeklilik hakkına getirilen son sınırlamalar ve **Playboy**'un yayımlanması gibi 24 Ocak tarzı liberalizme ayrı ayrı pek uygun düşen(!) gelişmeleri ele alıyor. İşaya Üşür'ün, son dönemde iktisat politikaları çerçevesinde sık sık tartışılan alternatif sorununa değinen katkısı, Boratav ve Pamuk'un yazıları ile aynı alana eğiliyor.

Bu kitapta ilk kez yer verdiğimiz kitap eleştirileriyle dizimizin iç bölümlenişini biraz daha çeşitlendirmek istedik. Bu bölümün ilk kitap eleştirisinde Gencay Gürsoy, Ahmet Altan'ın **Sudaki İz** adlı romanını, Türkiye'de yaşanılan gerileme bağlamında bireyciliğin yükselmesinin bir örneği olarak değerlendiriyor. Nail Satlıgan'ın **Kronstadt 1921** üzerine yazısı, ileride farklı bakış açılarıyla da eğilmeyi umduğumuz bir alana, toplumsal devrimler tarihine, bir kitap eleştirisi çerçevesinde el atıyor. Gül Özlen, Marksizmi ve feminizmi kişiliğinde birleştirmiş olan Evelyn Reed'in Türkçede yayımlanmış ikinci kitabını tanıtırken, Zeynep Pınar'ın yazısı da, son dönemde tartışma konusu olan aydınlar sorununa Gramsci'nin tuttuğu ışığı yansıtmayı amaçlıyor.

11. TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru

Sungur SAVRAN

1980'li yılların sarsıntısı içinde Türkiye solunda, hızla yaygınlaşan bir düşünce akımı doğdu: sol liberalizm veya genel olarak kullanılan terimle 'sivil toplumculuk'. Öyle görünüyor ki, bu düşünce akımını benimsemiş olanlarla eleştirenlerin çoğunluğu arasında, çok fazla dile getirilmese de, ortak bir kabul var: yaygın kanı bu akımın Türkiye'ye özgü bir olgu olduğu. Oysa doğru değil bu: sol liberalizm, Türkiye'ye özgü olmak bir yana, son on yıldır dünya solunun saflarında oldukça yaygın bir yankı bulan bir akım. Kısa bir ufuk taraması, sözkonusu akımın önemi hakkında bir fikir edinmek için yeterli.

Batı Avrupa'dan başlayalım. Fransa'da 'ikinci sol' adıyla anılan sol liberal akım son derece güçlü. Öncülüğünü Michel Rocard'ın yaptığı bu akım, Sosyalist Parti'nin 1985'de yapılan son kongresinde delegelerin üçte biri tarafından temsil ediliyordu. Daha da önemlisi, Rocard'cılar parti içinde azınlıkta olduğu halde, sosyalist hükümet, bu akımın yıllardır savunageldiği düşünceleri uygulamakta. Öte yanda, ülkenin üç büyük işçi konfederasyonundan biri (CFDT), yıllardır sol liberal bir yönetim altında. Benzer bir gelişme son yıllarda İngiltere'de de uç vermiş durumda: bir yandan İşçi Partisi'nin sağ kanadı piyasanın erdemlerini keşfederken, bir yandan da Avro-komünist Büyük Britanya KP'sinde 'sivil toplumcu' bir yönelim ortaya çıkıyor. Ayrıca, İşçi Partisi'nden sağa doğru kopmuş olanların kurduğu Sosyal Demokrat Parti'nin eğiliminin de aynı yönde olduğunu unutmamak gerekiyor. İsveç'te Sosyal Demokrat İşçi Partisi içinde liberal bir kanat gelişiyor ve geleneksel görüş-

le güçlü bir mücadeleye girişiyor.[1] İtalya'da, Avro-komünizmin gelişmesi sürecinde İKP içinde, çeşitli yeniliklerin yanısıra, 'devletin aşırı genişlemesinden' şikâyetlere ve piyasanın erdemlerine yönelik övgülere gittikçe daha sık rastlanıyor.

Başka birçok alanda olduğu gibi burada da Avrupa solu gelişmenin ana kaynağı olsa da, dünyanın geri kalan yörelerinde de benzer bir eğilim açıkça gözlenebiliyor. Kuzey Afrika'nın sol aydınları (Fransız kültür yaşamının etkisinin de belirlediği bir ortamda) ülkelerinin tarihini sivil toplumun oluşumu açısından yeniden inceliyorlar. Latin Amerika solunun birçok kesimi bu tür sorunlarla uğraşıyor. Ama bunlardan da daha önemlisi, kapitalizm-sonrası geçiş toplumlarının bağrında ortaya çıkan gelişmeler kuşkusuz. Bir yandan, başta Macaristan olmak üzere Doğu Avrupa ülkelerinde, bir yandan da Çin Halk Cumhuriyeti'nde piyasanın planlama karşısında kazandığı mevziler, gelişmenin kapitalist dünya ile sınırlı olmadığını ortaya koyuyor.

Bütün bunlar açıkça gösteriyor ki evrensel bir eğilimle karşı karşıyayız. Liberalizm, bu yüzyılın başında dünya çapında uğradığı yenilginin intikamını alıyor sanki. Hem de katmerli biçimde: sadece sağın saflarında eski saygınlığını yeniden kazanarak değil, solun bir bölümünü de kendi yanına çekerek giriyor bu kez tarih sahnesine. Öyleyse, liberalizmin bu meydan okuyuşunu ciddiye almalı ve bu akımın solun saflarındaki yükselişini tarihsel maddeci bir temelde kavramaya çalışmalıyız. Çünkü eğer sol yeni bir toplum kurmayı amaçlıyorsa, gerek teoride gerekse siyasette son derece berrak ve açık olmak zorunda. Oysa bugün sol liberalizmin dünyaya bakışı, Türkiye'nin tarihini ve bugününü kavrayışı ve geleceğin toplumuna ilişkin tasarıları konusunda solun bütün kesimlerinde bu tür bir berraklığın olduğunu söylemek olanaklı değil. Bunun da ötesinde, 'sivil toplumculuk' olarak anılan akımın ne olduğu, hatta var olup olmadığı konusunda bile birçok insanın kafasında soru işaretleri var. Bu yazının amacı, sol liberalizmi, bir düşünce akımı niteliğiyle ele almak, tanımlamaya çalışmak ve eleştirmek. Eleştirinin sınırlarını daha baştan belirtmek yararlı olacak. Sol liberal ideolojiyi paylaşan çevrenin Türkiye soluna siyasal üslup, ideoloji, örgütlenme tarzı, strateji ve ittifaklar konusunda birçok önerisi var. Bütün bunların tek bir yazı çerçevesinde ele alınması kuşkusuz olanak dışı. Buradaki amacım, sol liberalizmin düşünsel temelleri üzerinde yoğunlaşmak. Eğer bu düşünsel temellerin çürük olduğu gös-

---

1) Ş. Alpay, «Kırmızı Güller - Beyaz Güller Savaşı», *Cumhuriyet Siyaset Eki*, 24 Şubat 1985, s. 10-11.

terilebilirse, bunların mantıksal birer sonucu olan siyasal önerilerin geçerliliği konusunda da soru işaretleri doğacağı açık.

Konuya girmeden önce iki noktaya kısaca değinmek istiyorum. 'Sivil toplumculuğun' eleştirisi, sivil toplum kavramını bir teorik tahlil aracı olarak kullananların tümünün eleştirisi anlamına alınmamalı. Amaç, sivil toplumun fetişleştirilmesine, solun ulaşması gereken temel amaç haline getirilmesine yönelik düşünce akımını eleştirmek. İkincisi, aşağıda sol liberalizmin temsilcileri olarak tanıklığına başvuracağım yazarların her konuda tıpatıp aynı düşündüğünü savunuyor değilim. Ama sol liberalizmin bu yazıda ele alınan düşünsel temellerine büyük ölçüde bağlı olduklarını defalarca ortaya koymuş olduklarından, bu yazarların bu akımın önde gelen temsilcileri olarak kabul edilmeleri gerektiğini düşünüyorum.

1. SOL LİBERALİZMİN YÜKSELİŞİNİN NEDENLERİ

Tarihsel maddeci bir yaklaşımı benimsiyorsak, eleştirdiğimiz bir olguyu sadece düşünsel plandaki konumuyla ele almakla yetinemeyiz. Aynı zamanda, bu olguyu doğuran tarihsel nedenleri de anlamalıyız; başka bir deyişle, toplumun tarihsel gelişmesi içinde sözkonusu olgunun nereye yerleştiğini de görmeye çalışmalıyız. Sol liberalizmin dünyada ve Türkiye'de yükselişinin maddi temellerinin irdelenmesi bizi yanlış öngörülerden koruyacağı gibi, sorunun yalnız kendisi üzerinde değil ortaya çıkışına yol açan nedenler üzerinde de durmamızı olanaklı kılacaktır.

Buradaki tartışmanın özet bir ilk yaklaşım olduğunu akıldan çıkarmaksızın, sorunu sırasıyla dünya ve Türkiye ölçeklerinde ele alalım.

• Dünya çapına değinilmesi gereken ilk etken, son on-onbeş yıldır kapitalizmin yaşadığı derin iktisadî bunalımın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle emperyalist ülkelerde ortaya çıkmış olan sınıflararası uzlaşmanın ve 'refah devleti'nin maddî koşulları üzerinde yarattığı tahribattır. Bu uzlaşmanın toprağında serpilip büyümüş olan sosyal demokrasi, bunalımla birlikte bu toprağın ayağının altından kaydığını hissetmiş ve derin bir ideolojik bunalıma girmiştir. Sol liberalizm, herşeyden önce, sosyal demokrat hareketin bu bunalımına bir cevap olarak doğmuştur.

• Dünya bunalımı, aynı zamanda, uluslararası burjuvazinin bağrında 'yeni' bir ideolojinin yaygınlaşmasına yol açmıştır: yeni-liberalizm.[2] İdeolojik iklimdeki bu değişme, yeni-liberalizm dışında-

---

(2) Yeni-liberalizmin dünya sermayesinin çıkarları açısından ne ifade ettiği konusunda ayrıntılı bilgi şu kaynaklarda bulunabilir: T. Arın, «Kapitalist Dü-

ki burjuva ideolojilerinin (Keynesçilik vb.) muhteşem aczi ve başka etkenler, liberal düşüncelerin solun saflarına da yayılmasına ortam hazırlamıştır. Gramsci'nin terimleriyle, sivil toplum içinde burjuvazinin başarılı bir hegemonik atılımı sözkonusudur burada.

• Bu gelişmeler, sınıf mücadelesinde konjonktürel bir değişimle içiçe girmiştir. Dünya çapında 1960'lı yılların ortasından itibaren gözlenen demokrasi, bağımsızlık ve sosyalizm mücadelesi dalgası, 70'li yılların ikinci yarısında geri çekilmeye başlamış, bunun getirdiği demoralizasyon ortamı liberal ideolojinin emekçi sınıfları temsil eden siyasal hareketlerde mevziler kazanmasını kolaylaştırmıştır.

• Aslında, konjonktürel nitelikteki bütün bu gelişmelerin arka planında, yirminci yüzyıla damgasını vuran bir tarihsel dinamik yatmaktadır: sol liberalizmin dünya çapında mevziler kazanmasına uygun bir ortam yaratan asli dinamik de budur. Yetmiş yıla yakın bir süredir tarih sahnesinde yerini almış olan kapitalizm-sonrası geçiş toplumlarının dinamiğidir burada sözkonusu olan. Sosyalizme geçiş deneyiminin önce 1920'li yılların sonlarından itibaren bürokratik bir yozlaşmaya uğraması, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Doğu Avrupa, Çin vb. ülkelerde ortaya çıkan yeni geçiş toplumlarının bu yozlaşmayı miras alması, dünya solunda liberal eğilimlerin gelişmesini iki farklı yoldan kolaylaştırmıştır. Kapitalist dünyada, ta başlangıçtan beri varolan bir sol muhalefete rağmen, solun bu toplumları teorik planda yeterli biçimde kavrayamamasının ve siyasal planda işçi sınıfı perspektifinden eleştirel bir tavrı kitlesel olarak alamamasının gecikmiş faturası ağır olmuştur: solun bu genel ataleti, bu toplumlardaki gelişmelere tepkinin liberal kanallara akışının başlıca nedenidir. Geçiş toplumlarının kendi bağrında da, benzer bir etki-tepki ilişkisi ortaya çıkmıştır: bu toplumların yaşam sürecini cendereye alan bürokratik planlamanın zorunlu olarak çarptığı sınırlar, piyasaya (meta ilişkilerine) artan ölçüde hayatiyet kazandırmıştır. Her iki durumda da, solda liberalizmin gelişmesi, bu toplumların sosyalizme geçiş sürecini çarpıtan bürokratizme (ve onun ifadesi olan Stalinizme ve çeşitlemelerine) karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da, sol liberalizmle mücadele etmek isteyenler, sonuçla birlikte nedenle de ilgilenmek, yani geçiş toplumları sorununu ciddi biçimde ele almak zorundadırlar.

---

zenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm», *Onbirinci Tez*, Kitap 1, Kasım 1985, özellikle s. 131-38; S. Savran, «Bunalım, Yeniden-Yapılanma, Yeni-Liberalizm», N. Satlıgan/S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Alan Yayınları, 1986 içinde (yayına hazırlanıyor).

Türkiye'ye gelince:

- Sol liberalizmin buradaki yükselişinin temelinde bir yenilgi dönеminin yarattığı çöküntünün yattığı aşikâr. Aşağıda sol açısından bu ideolojinin temel olarak bir umutsuzluğun ve özgüven eksikliğinin ifadesi olduğunu göstermeye çalışacağım. Ama bu aslî koşulun yanısıra başka nedenlerden de söz edilmeli. Bunları görmemek, hem çöküntü sona erince sol liberalizmin kendiliğinden gerileyeceği yanılgısını yaratabilir, hem de bu ideolojinin ardında yatan gerçek bir takım sorunlarla uğraşılmasını engelleyebilir.

- Türkiye sermayesinin her geçen gün tekelleşen yapısının, yönetim veya uygulama kademelerinde nitelikli, eğitilmiş işgücüne ihtiyaç duyması, aydınların büyüyen bir bölümünün piyasanın ve sermayenin çıkarlarına daha duyarlı hale gelmesine yol açmaktadır. Aydınların özellikle basın, reklâm, grafik, video, yayıncılık vb. kültürel faaliyetlerle içiçe geçmiş sanayilerde istihdamının hızla artışı, bunun yanısıra büyük sermayenin sanat faaliyetlerine el atması (vakıflar, galeriler vb.), üniversiteler ile büyük sanayi arasında büyüyen işbirliği (döner sermaye vb.) bir bölüm aydının artık liberal ideolojiye kalıcı biçimde bağlanması yolunda güçlü bir eğilim yaratacaktır. Kuşkusuz burada sol liberal ideolojinin yaygınlaşmasına temel olabilecek bir nesnel gelişmeden söz ediyorum. Bunun sol liberal düşünceleri savunan tekil aydınların öznel saikleri konusunda herhangi bir ima içermediğini eklemek bile gereksiz.

- Başlangıçtan beri, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde ve burjuva toplumunun oluşumunda devletin ve devlet bürokrasisinin ağırlıklı bir rol oynamış olması, üstelik son otuz yıl içinde parlamenter yaşamın üç kez askerî müdahaleye uğraması, sol için devlet/toplum ilişkilerine yakıcı bir sorun niteliği kazandırarak liberal görüşlerin destek görmesine uygun bir ortam oluşturmuştur. Solun bazı kesimlerinin (giderek zayıflayan ölçüde de olsa) resmî ideolojiyle uzlaşmaya yatkın tutumu da sol liberalizmin doğuşunda ve yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

- Türkiye solunun bazı olumsuz gelenekleri, eskiden sola gönül vermiş sayısız insanın, yenilginin yarattığı karamsar ortamın da katkısıyla, sol liberal ideolojinin çekim alanına girmesine yol açmıştır. Eğer solun birçok kesimi geçmişte acımasız bir sekterlik sergilemiş olmasa, bugünün 'esneklik' ve 'uzlaşma' (sağa karşı) çağrıları daha az etkili olurdu; eğer sol geçmişte mücadelenin sadece bir aracı olan örgüt disiplinini fetişleştirmese ve örgütiçi demokrasiye biraz hayat hakkı tanısa, bugünün örgüt düşmanlığı bu boyutlarda kabul görmezdi vb. vb.

• Bir ölçüde Türkiye'ye özgü olan bu etkenler, dünya çapındaki etkenlerin bazan dolaysız (Özal tipi yeni-liberalizm, sosyal demokrat düşlerin 1978-79'da parçalanması vb.), bazan da dolaylı (Türkiye aydınının Batı düşüncesindeki rüzgârlardan eleştirel olmayan biçimde etkilenme alışkanlığı vb.) etkisiyle birleşince, sol liberalizmin yükselişi için elverişli bir ortam oluşuyordu.

Bütün bunların sonucunda, Türkiye, bugün muhtemelen, Fransa'nın peşisıra, sol liberalizmin en gelişmiş olduğu birkaç ülkeden biridir dünyada.

2. SOL LİBERALİZM NEDİR?

Sol liberalizm kuşkusuz sadece bir teori değil. Dünyaya belirli bir çerçeveden bakan bir ideoloji, belirli sınıf ve kategorileri biraraya getirerek belirli bir tarzda siyaset yapmak isteyen bir akım, kendine özgü referansları olan bir kültürel yönelim, herşeyin ötesinde de bir ruh hali. Ama bunların hepsinin temelinde dünyayı belirli bir biçimde anlamaya yönelik bir teori de yatıyor. Dolayısıyla öteki alanlardaki farklılaşmaları, çeşitlilikleri, tutumları vb. anlayabilmek için, sol liberallerin asgari müştereklerini oluşturan bu merkezi teorik çekirdek, sözkonusu akımın tanımlanması açısından temel kıstas olmalı.

Bu merkezi teorik çekirdeği ele alırken dikkat edilmesi gereken bir nokta var. Bu düşünce akımı dünya çapında gelişiyor olduğuna göre, teorinin temel yaklaşımı ve önermeleri Türkiye'ye özgü değil; başka ülkelerin sol liberallerinin de hareket noktasını bu yaklaşım ve önermeler oluşturuyor. Buna karşılık, Türkiye'nin sol liberalleri kendi ülkelerinin dününü ve bugününü anlayabilmek için ek bazı kavram ve önermeler geliştirmiş durumda. Dolayısıyla, sol liberal teorinin merkezi çekirdeğini iki aşamada ele almakta yarar var. Ben de öyle yapacağım: önce dünya çapında farklı ülkelerin sol liberallerinin katkıda bulunduğu genel yaklaşımı özetledikten sonra, Türkiyeli sol liberallerin geliştirdikleri özgül tezlere gideceğim.

Kavramsal Temeller

Sol liberal düşünce çağdaş dünyayı anlamaya çalışırken temel bir kavram çiftine başvuruyor: sivil toplum/devlet ayırımı. Bu iki kavramın ifade ettiği toplumsal alanlar arasındaki ilişki, (en azından modern çağ için) toplumların tarihsel gelişmesinin anahtarını veriyor. Sözkonusu kavramların sol liberal yazında özenli bir bi-

çimde tanımlandığını söylemek çok zor. Sivil toplum, kısaca, devletin denetiminden bağımsızlaşmış bireylerin, üretimi ve özel yaşamlarını özgürce düzenledikleri ve bu amaçla örgütlenebildikleri alan olarak tanımlanabilir bu çerçevede.

Devlete gelince, sol liberal yazında devletin dikkatli bir tanımını bulmak neredeyse olanaksızdır. Bir tanıma girişildiğinde ise, ampirik gerçekliğin yüzeysel görünümü derinleştirilmeden ve teorileştirilmeden devlet kavramının yerini almaktadır. Örneğin, İngiliz sol liberalleri Held ve Keane, yaklaşımlarında merkezi bir yer verdikleri devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi, «... hükümet cihazı (askeri, iktisadi ve kültürel kurumları da dahil) ve (özel mülkiyete dayalı veya gönüllü olarak yürütülen) toplumsal faaliyetler alanı» arasındaki ilişki olarak tanımlarlar.[3] Görüldüğü gibi, burada sivil toplum bir toplumsal ilişkiler alanı olarak sunulduğu halde, devlet yüzeysel görünümüne indirgenerek salt bir cihaz gibi ele alınmakta, devletin bir toplumsal ilişkiler bütünü olarak doğası incelenmemektedir. Bunun sol liberal teori için ciddi sonuçlara yol açacağını aşağıda göreceğiz.

Devletin kavramlaştırılmasına karşı gösterilen bu kayıtsızlığın öteki yüzü, sivil toplumun kavramlaştırılmasındaki belirsizlikler, kararsızlıklar ve suskunluklardır. Kuşkusuz, biraz önce gördüğümüz gibi, sivil toplumun bir tanımı yapılmaktadır ama bu negatif bir tanımdır: sivil toplum devletten bağımsızlaşmış toplumsal alandır. Ama bu toplumsal alanın pozitif içeriği konusunda tam bir belirsizlik ve kararsızlık sözkonusudur. Bilindiği gibi, en azından Hegel'den beri Batı siyasal felsefesinde kavram, kendi bireysel çıkarlarını izlemekte özgür, özel mülkiyet sahibi bireyler arasında kurulan meta (piyasa) ilişkileri üzerine yerleşmiş bir toplumu ifade etmek için kullanılmıştır.[4] Çoğunluğu tarihsel maddeci bir gelenekten gelen sol liberaller ise, olumlu değerler yükledikleri sivil toplumu iç huzuruyla böyle tanımlayamamakta, ama almaşık bir tanımın gerekliliği karşısında da bocalamaktadırlar. Bu konuda berrak olmaya çalıştıkları için yine aynı İngiliz yazarlardan uzunca bir alıntı yapmak istiyorum:

«Sivil toplum nedir? Kuşkusuz biz sivil toplumu *sadece* yeni sağın kullandığı terimlerle —yani kapitalist şirketlerin ve ataerkil ailelerin hakim olduğu bir devlet-dışı alan olarak— tanımlamıyoruz. Bu anla-

---

3) D. Held/J. Keane, «In a Fit State», *New Socialist*, Mart-Nisan 1984, s. 37.

4) Sivil toplum kavramının siyasal düşüncedeki tarihsel gelişmesi ve özellikle de Marx'daki anlamı için bk. Gülnur Savran, «Sivil Toplumun Eleştirisi», *Yapıt*, 5, Haziran-Temmuz 1984.

mıyla sivil toplum bugün bir gerçekliktir. Ama bizim için kavramın *ek* bir anlamı var; sivil toplumun, yasal güvence altına alınmış ve demokratik biçimde örgütlenmiş çeşitli toplumsal kurumları —üretim birimleri, hane birimleri, gönüllü örgütler ve mahalli düzeyde düzenlenmiş hizmetler— kapsayan bir devlet-dışı alan olma potansiyeli vardır.»[5]

Burada tipik bir durumla karşı karşıyayız. 'Sadece' ve 'ek' sözcüklerinin ima ettiği sorunların ötesinde, çarpıcı olan, yazarların kendi sivil toplum kavramlarına gelince sorunu belirsiz bir biçimde ele almalarıdır. Yeni sağın 'kapitalist şirketleri'ne karşı (ya da 'ek' olarak) ne tür mülkiyet ve üretim ilişkileri temelinde örgütlenmiş oldukları belirsiz üretken 'birimler', yeni sağın 'ataerkil aileleri'ne karşı (ya da 'ek' olarak) ise ne tür ilişkiler içerdiği belirsiz 'hane birimleri'! Geleceğin yüceltilen sivil toplumunun içeriğini karanlıkta bırakmanın bir yolu, böylece, muğlâk ve belirsiz tanımlar getirmekse, bir yolu da bu konuda hep susmaktır. Kimi sol liberallerde, sivil toplumun 'devletten bağımsızlaşmış alan' tanımının ötesinde, içeriğini doldurma yönünde herhangi bir çabaya rastlamak olanaksızdır.

Ama başka bazı sol liberallerde bu belirsizlik veya suskunluktan farklı bir tavra rastlıyoruz. Bunlar, ötekilerden farklı olarak, sivil toplumun içeriğini tanımlama konusunda herhangi bir tereddüt göstermemiştir. Bu yaklaşımda sivil toplum, aynen geleneksel siyasal düşüncede olduğu gibi, piyasa ilişkileri üzerine yerleşen bir toplumdur. Sivil toplumun oluşumunun ve hayatiyetinin temellerini piyasa ilişkilerinin devletin 'boğucu' müdahalesinden bağımsız biçimde kökleşmesine bağlayan sol liberallerin çoğunlukta olduğu bile söylenebilir.[6] Bunların bazıları daha da öteye giderek kapitalizmi açık açık savunmayı da üstlenmişlerdir.[7]

---

5) D. Held/J. Keane, a.g.m., s. 38. 'Sadece' ve 'ek' sözcüklerindeki vurgular benim. Bu sözcükler yazarların, ilave olarak ne önerirlerse önersinler, sivil topluma yeni sağın atfettiği içeriği de kabul ettiklerini gösteriyor gibi geliyor bana: yani 'kapitalist şirketler ve ataerkil aileler'!

6) Bu yaklaşımın Türkiye bağlamındaki en açık sözcüleri A. S. Akat, Ş. Alpay ve S. Gürsel olmuştur son yıllarda.

7) Bir örnek olarak bk. A. Minc, «Altmışsekizci bir Kapitalizm İçin», *Yeni Gündem*, 3, 1-15 Haziran 1984. Aslında, piyasayı savunup kapitalizme karşı çıkmak, öznel niyetler ne olursa olsun, ciddi bir yanılsamanın ürünüdür. Meta ilişkileri ile sermaye ilişkisinin kopmaz bir içsel bağı vardır. Bu bağ dışsal olarak zaman zaman gevşeyebilir (Yugoslavya örneği) ama er veya geç yeniden kurulması kaçınılmazdır. Bu bağlamda ilginç bir noktaya değinmek istiyorum. S. Gürsel, Fransız iktisatçısı A. Minc'in yukarıda anılan yazısını

Dolayısıyla, sol liberal teorinin kendi kuruluşundan ileri gelen bir ikirciliklilik içerdiği söylenmelidir. Bazı sol liberaller piyasayı (ve/veya kapitalizmi) sivil toplumla birlikte savunurken, bazıları piyasa (ve/veya kapitalizm) konusunda sadece dolaylı olarak olumlu tavır almakta, ama düşüncelerini açık seçik dile getirmemektedirler. Ancak bu ikinci kategoriye giren sol liberallerin de piyasayı savunanlardan çok farklı bir konumda olmadıklarını düşünmek için birçok neden vardır. İkisine değineyim kısaca. Birincisi, sol liberallerin hepsinin burjuva toplumu bireyini (dolayısıyla bireyciliği) yüceltmesi[8], bu birey özel mülkiyet ve piyasa toplumunun hücrelerinde hayat bulduğuna göre, bütün sol liberallerin piyasa ilişkilerine en azından sempati ile baktığına ilişkin bir karinedir. İkincisi, sivil toplum kavramının yerleşik anlamı bireysel çıkarlar temelinde örgütlenmiş bir piyasa toplumuna işaret ettiğine göre, kavrama farklı bir içerik yüklemek isteyenlerin susması değil bunu açıkça dile getirmesi gerekirdi.

Sivil Toplumun Yüceltilmesi

Kavramlar ne derece yetersiz biçimde tanımlanmış olursa olsun, sol liberal teori toplumların gerek tarihsel gelişimini, gerekse günümüzdeki sorunlarını devlet ile sivil toplumun ilişkilerinden yola çıkarak açıklar. Bu kavram ikilisinin çok farklı alanlara uygulanması yoluyla geliştirilen çeşitli açıklamaların bir ortak noktası vardır: tarihte özgürleşmeyi, demokratikleşmeyi, baskıya karşı mücadeleyi, iktisadi gelişmeyi vb. sağlayan hep sivil toplumdur, sivil toplumun devlete karşı kazandığı özerkliktir, bu özerkliğin serbest bıraktığı büyük enerji ve hayatiyettir. Buna karşılık, bu tür olumlu gelişmeleri durduran, engelleyen ve insanlığı geri bir konumda bırakan da hep devlettir.

İki örneğe değinmekle yetineceğim. (Türkiye'ye gelince üçüncü bir örnek üzerinde daha durmak fırsatını elde edeceğiz.) Herşey-

---

tanıtırken («Yaşasın Piyasa!», *Yeni Gündem*, 3, 1-15 Haziran 1984, s. 26) çabasının büyük bölümünü piyasa ile kapitalizmin zorunlu olarak birbirine bağlı olmadığını anlatmaya hasrediyor. Yani Gürsel'e göre kapitalizmi savunmadan piyasayı savunmak olanaklı. Bu giriş yazısından edinilen izlenim, Gürsel'in övgüyle sunduğu Minc'in de tam bunu yapacağı. Ama ne gariptir ki, yazısının yukarıda verilen başlığının da açıkça gösterdiği gibi, Minc sadece *piyasayı değil* aslında *kapitalizmi* savunmaktadır.

8) Bu konuda ayrıntılı bir tahlil ve eleştiri için Gülnur Savran'ın bu kitaptaki yazısına başvurulabilir.

den önce, sol liberal teoriye göre, demokrasinin tarihsel gelişimi ve yaşayabilirliği, doğrudan doğruya sivil toplumun güçlülüğüne bağlıdır. Eğer sivil toplumun temelinin piyasa ekonomisi olduğu kabul ediliyorsa, o zaman demokrasinin anahtarının piyasa ekonomisi olduğu da söylenecektir. Nitekim sol liberal söylemde sivil toplum kavramı, yer yer, piyasa ekonomisi ile demokrasi arasında kurulan zorunlu ilişkinin basit bir dolayımı haline gelmiştir. Aslında formülü kısaltmak olanaklıdır. Bir sol liberal yazarın deyişiyle, «Bence piyasa mekanizması dediğimiz adem-i merkeziyetçi kaynak dağılım mekanizmaları, demokrasinin olması için gerekli koşuldur.»[9]

İkinci bir örnek, kapitalizmin güncel bunalımı ile ilgili olarak sol liberal teorinin getirdiği açıklamadır. Batı'nın bütün sol liberalleri, günümüzde kapitalist dünya ekonomisinin yaşadığı bunalımı, Keynesçi tekniklere dayanan 'aşırı' devlet müdahaleciliğinin, 'refah devleti'nin ve bürokratikleşmenin, piyasayı ve sivil toplumun yaratıcılığını boğmasına, esnekliğini ortadan kaldırmasına bağlamaktadırlar.[10] Dolayısıyla, bunalımın çözümü de devletin toplumsal yaşamın her alanına uzanan müdahalesinin sınırlanmasından, piyasa ekonomisinin 'özgürleştirilmesi'nden geçer.

Örnekleri çoğaltmaya gerek yok. Sol liberal teori (ve ideoloji) her bağlamda sivil toplumun güçlerinin devletten bağımsızlaşmasını, devletin yaşamın farklı alanlarına müdahalesinin en aza indirilmesini hararetle savunur. Hatta sivil toplum alanının genişletilmesiyle devletin alanının sınırlanmasının, sol liberal ideolojinin temel perspektifi olduğu, bu ideoloji için herşeyin anahtarının burada yattığı bile söylenebilir.

Türkiye'de genellikle kullanılan 'sivil toplumculuk' kavramı yerine 'sol liberalizm' tanımını tercih edişimin nedeni de bu noktada açıklığa kavuşuyor. Bireylerin özgürlüğü, inisiyatifi, girişimciliği vb. temelinde yükselen bir sivil toplumun devletten bağımsız alanının genişlemesini ve devletin faaliyetlerinin mümkün olduğu ölçüde kısıtlanmasını kapitalizmin şafağından beri savunan bir siyasal düşünce akımı ve ideoloji vardır: bu ideolojinin adı tam da liberalizmdir. Klasik liberalizmin tanımı için, 'sivil toplumculuk' akımına karşı sempatisinden hiç kuşkulanılamayacak bir yazara bırakalım sözü:

9) A. S. Akat, «İktisat Politikaları, Büyüme ve Demokrasi» konulu açık oturum, *Yeni Gündem*, 13, 3 - 15 Ocak 1985, s. 14.

10) Bu yaklaşıma örnek olarak Fransa'da A. Minc, P. Rosanvallon ve başkalarının çalışmaları verilebilir. Bu yaklaşımın bir eleştirisi için bk. A. Lipietz, «La crise de l'Etat-providence», *Les Temps Modernes*, 448, Kasım 1983.

«(Liberalizm) çok tartışmalı bir kavram olsa da, tarih içinde anlamı değişmiş olsa da, ben kavramı burada devletten bağımsız bir özel alan tanımlama ve böylece devletin kendisini yeniden tanımlama çabası anlamında kullanacağım —yani sivil toplumun (kişisel, aile ve iş yaşamının) siyasal müdahaleden özgürleştirilmesi ve aynı anda devlet otoritesinin sınırlandırılması...»[11]

Klasik liberalizmin bu tanımının, kelimesi kelimesine bugünün 'sivil toplumculuk' akımına uygulanabileceği ortadadır. Dolayısıyla, günümüzün bu akımı liberalizmin, değişik bir gelenekten gelen ve bazı amaçlar bakımından eskisinden farklılaşan yeni bir versiyonu olarak düşünülmelidir.

Zaten bu akımın temsilcileri de kendi düşüncelerini nitelemek için, bazan açık bazan örtülü biçimde, 'sol liberalizm' terimini kullanmayı uygun görmektedirler. Alain Minc'in şu satırları bunu pek açıkça ortaya koyuyor:

«Eskiden sola yatkın olan yeni kuşakların piyasa sistemine duydukları aşırı hayranlık, bir sol liberalizmin ortaya çıkışına denk düşüyor... Bir sol liberalizm de kesinlikle doğmalıdır.»[12]

Terim Türkiye'de 'sivil toplumcular' tarafından pek kullanılmadı. Ama burada da, liberalizme karşı duyulan sempati sık sık ve çeşitli biçimlerde dile getirildi. Örneğin S. Günsel, ANAP'tan umudunu kesmeye başladığı bir anda şöyle yazıyor: «Umarım ki ANAP'la birlikte liberal dönüşüm de güme gitmesin.»[13] İ. Küçükömer ise bir görüşmede şöyle diyor:

«Batı'da liberal radikal ve soldur... Libere etmek demek, toplumu bağlayan, durduran ilişkilerden kurtarmak demektir... ANAP liderinin seçim konuşmaları karşısında heyecanlandığımı itiraf etmeliyim.»[14]

Türkiye'de sol liberalizmin bu en eski ve en derinlikli kuramcısı bir yazısının başlığını da şöyle koymuş: «Türkiye'de Sol Liberal Olabilir mi?»[15]

---

11) D. Held, «Introduction: Central Perspectives on the Modern State», *States and Societies*, der. D. Held vd., Martin Robertson, Oxford, 1983 içinde, s. 3.

12) A. Minc, a.g.m. Ayrıca bk. P. Rosanvallon, «Libéralisme de droite, libéralisme de gauche», *Intervention*, 9, Mayıs - Temmuz 1984.

13) S. Gürsel, «Hayal Olan Liberal Dönüşüm», *Yeni Gündem*, 19, 1 - 15 Nisan 1985, s. 10.

14) İ. Küçükömer, S. Gürsel'le görüşme, *Yeni Gündem*, 3, 1 - 15 Haziran 1984.

15) «Türkiye'de Sol Liberal Olabilir mi? Program İlkeleri», *Yeni Gündem*, 5, 1 - 15 Temmuz 1985, s. 12. Ama *Yeni Gündem*'de çıkan başlıklar konusunda çok ihtiyatlı olmak gerekir. Okuyucunun gözünden kaçmış olabilir, *Yeni Gündem*'

Türkiye Sol Liberalizminin Özgünlüğü

Türkiye'nin sol liberalleri, genel çerçevelerini Batı'daki teorik temellerden devraldıkları halde, sol liberal kuramı Türkiye gerçeğine uygularken özgün bir takım tezler de geliştirirler. Burada da, genel teoride olduğu gibi, hareket noktası temel bir ayırımdır: Doğu/Batı karşıtlığı (ya da somutta aldığı biçimle Türkiye/Batı karşıtlığı). Batı'da iktidarın kapitalizm-öncesi dönemden beri (hem de binlerce yıldır) parçalanmış oluşu, özerk bireylerin, piyasa ekonomisinin ve kapitalizmin erkenden gelişmesini olanaklı kılmış, bu da güçlü bir sivil toplumun oluşumuna yol açmıştır. Demokrasinin Batı'da bu kadar yerleşik ve sürekli olmasının nedeni işte budur.

Türkiye'nin (veya genel olarak Doğu'nun) tarihsel gelişmesi ise, sol liberallere göre, bambaşka bir doğrultu izlemiştir. Burada iktidarın baştan beri gözlenen yekpareliği, merkezi devletin güçlülüğü, piyasanın ve kapitalizmin gelişmesine izin vermemiştir. Dolayısıyla, sivil toplum gelişememiş, yüzyıllar boyunca devletin mutlak hakimiyeti altında inlemiştir. Bugün bile Türkiye'nin 'sivil toplum kurumları'na sahip olmadığı çeşitli yazarlarca defalarca belirtilmiştir.[16] Ayrıca, en azından 1980'e kadar, Türkiye'de kapitalizm hakim üretim tarzı haline gelememiş, piyasa sistemi yerleşememiştir.[17]

---

in yayınlanmaya başladığı dönemde, hem konumuz, hem de gazetecilik anlayışı açısından çok önemli bir olay oldu. Rona Aybay'ın derginin 7. sayısında bir yazısı yayınlanmıştı. Başlığı «Liberal Olmadan Demokrat Olunamaz» idi. Oysa yazının içeriği hiç de bu tezi kanıtlamayı amaçlamıyor, demokrat olmanın *değil* liberal olmanın önkoşullarını araştırıyordu. Nitekim, eleştirel bir okuyucu mektubunun ardından Aybay da 10. sayıda bu başlığın kendi başlığı olmadığını açıkladı. Yazının orijinal başlığı Aybay'a göre «Liberal Olmak Kolay mı?» idi. Ama Aybay'ın tahminine göre, «derginin yazı işleri sorumlularınca» değiştirilmişti. İşin gazetecilikle ilgili ahlaki boyutunu bir yana bırakıyorum. (Gerçi bunun biraz daha hafif örneklerine *Yeni Gündem*'de sık sık rastlamak olanaklı.) Ama «derginin yazı işleri sorumluları» bu vahim olay konusunda benim görebildiğim kadarıyla bir açıklama yapmadıklarına göre, bu başlığın onların düşüncesini yansıttığı sonucunu çıkarmak çok mu yanlış olur? Bu arada eklemekte var: Küçükömer'in daha sonra yayınlanan bir yazısının başlığı «Liberal Değil Sivil Toplum» (*Yeni Gündem*, 21, 1 - 15 Mayıs 1985, s. 18). Ama niye böyle dendiği yazıda hiç anlatılmadığı gibi, «libere etme» kavramı bu yazıda da yine merkezi bir yer tutuyor. Ayrıca, aşağıda görüleceği gibi, 'liberal' ile 'sivil', farklı düzeylerde, birbirini gerektiren kavramlar.

16) Bk. örneğin M. Belge, «Berlinguer'in Soruları Türkiye için Geçerliliğini Koruyor», *Yeni Gündem*, 5, 1 - 15 Temmuz 1984, s. 24-25.

Kısacası, Osmanlı'dan günümüz Türkiye'sine, toplum temel bir süreklilik içinde yaşamıştır; Türkiye'nin toplumsal yaşamında herşey 'yukarıdan aşağıya' belirlenmiştir; bütün toplumsal alanlar devletin hakimiyeti altındadır. Zaten cumhuriyet devleti de Osmanlı toplumundan bir kalıntıdır.

Türkiye tarihinin bu özgüllüğü bize, aynı zamanda, cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin siyasal tarihinin de anahtarını vermektedir. Gerek cumhuriyetin kuruluş süreci, gerekse son kırk yıl boyunca demokratik ve demokratik-olmayan rejimler arasındaki sürekli gidiş-gelişler, Türkiye'de devletin bu özel konumuna dayanılarak açıklanmaktadır. Sol liberal yazarlara göre bu gidiş-gelişler açısından bakıldığında Türkiye benzersiz bir nitelik gösterir: çünkü Batı sürekli olarak demokrasi altında yaşarken, Latin Amerika gibi yöreler demokrasiyi pek tanımamıştır.[18] Türkiye'nin siyasal tarihinin bu tekrarlanan kalıbını açıklayan, devlet ile sivil toplum arasındaki mücadeledir. Bu da yeni ikiliklere başvurularak derinleştirilir: tepeden inmeci bürokrasiye karşı sivil toplum, laik Batıcı cepheye karşı İslamcı Doğucu cephe, İttihat ve Terakki'ye karşı Prens Sabahattin, CHP'ye karşı Serbest Fırka, DP, vb. vb. Cumhuriyet tarihinin bütün dönüm noktaları bu iki gücün mücadelesiyle açıklanır.[19] Yani yirminci yüzyıl Türkiye'sinin siyasal tarihi, sol liberal teoride, sürekli biçim değiştiren (ama kendisi hiç değişmeyen) bir 'töz'ün kendini tekrar tekrar ortaya koymasının bir yansıması haline gelir. Temelde, bu teori bir statiklik ve durağanlık teorisidir.

Sol liberalizm, bu teorik teşhisten hareketle, önüne çok belirgin bir siyasal hedef koyar. Durum açıktır: eğer Türkiye'de demokrasi bir türlü yerleşemediyse, bunun nedeni sivil toplumun zayıflığı, hatta yokluğudur. O zaman çare kendiliğinden belirir: Türkiye solunun yeni gündeminde baş köşeyi sivil toplumun 'kurulması' almalıdır. Bu amaçla «Kanuni devrinde uygulanan komuta ekonomi-

---

17) İ. Küçükömer, «Türkiye'de Sol...», a.g.m. Küçükömer'in tartışmasında dikkati çeken bir nokta, Özal'ın tanıklığına başvurarak, 24 Ocak öncesi için, «demek ki bizimkisi piyasa sistemi değilmiş» sonucuna varabilmesidir. Oysa maddeci ideoloji teorisi, *Alman İdeolojisi* ile birlikte, tarihin, insanların kendileri ve yaptıkları işler konusundaki düşüncelerine dayanılarak anlaşılamayacağını ortaya koymuştu.

18) M. Belge, S. Demirel ile görüşme, *Yeni Gündem*, 28, 16-31 Ağustos 1985, s. 7. Sürekli demokrasinin Batı'da sadece son kırk yılın bir olayı olduğunu bir kenara bıraksak bile, Belge'nin Latin Amerika konusunda Batı basınının kurduğu bir fantezi dünyasının tutsağı olduğu açık. Latin Amerika konusundaki bu kolaycı yaklaşımı başka yerde eleştirmiştim. Bk. «Latin Amerika'da Demokrasi Mücadelesi», *Yapıt*, 12, Eylül - Ekim 1985, s. 47-53.

si (ile) nitelik olarak aynı...» olan günümüz komuta ekonomisine[20] son verilmeli, piyasa 'kalıntı' devletin baskılarından kurtarılmalı, rekabet, girişimcilik, bireysel inisiyatif iktisadi yaşama egemen olmalı, bireyciliğin ayıplanmasına son verilerek bireylerin gelişmesi sağlanmalı, 'sivil toplum kurumları' oluşturulmalıdır.

3. ÇELİŞKİLER, YANILGILAR, YANILSAMALAR

Sol liberal teorinin yukarıda özetlenen merkezi çekirdeği, gerek iç tutarlığı açısından, gerek yöntemsel temelleri bakımından, gerekse tarihsel ampirik malzemeyi kullanışı bakımından büyük sorunlar içermektedir. Yazının geri kalan bölümünde, yer sınırının izin verdiği ölçüde, bu sorunların bazılarına değinmek istiyorum. Burada yapılacak eleştirinin teorinin sadece bu merkezi alanının sorunlarına yönelik olduğu unutulmamalı. İdeoloji, siyaset, strateji, ittifaklar vb. konularda söylenecek çok şey var ama bunların hepsini aynı yazıda ele almak olanaklı değil. Ayrıca, bu eleştirinin, genel bir nitelik taşımasından dolayı, bazı sorunları kısa ve özet biçimde ele alması kaçınılmaz.

'Görünmeyen' Sınıf Mücadelesi

Sol liberal teorinin merkezi çekirdeğinin özetlendiği bölümde toplumsal sınıflardan hiç söz edilmediği okuyucunun dikkatini çekmiş olabilir. Bu bir raslantı değildir: o özet, sol liberalizmin kendisini sunuşunun elden geldiğince sadık bir izdüşümüdür. Bu teori bütün bir tarihi, Batı'sıyla, Doğu'suyla, Türkiye'siyle ve bunlar arasındaki farklılıklarla bütün bir tarihi, sınıf kavramına hiç başvurmadan açıklayabilmektedir! Burada, sivil toplum içindeki derin toplumsal farklılaşmalar, bölünmeler, bunların ürünü olan çelişki ve mücadeleler, tarihin gelişme dinamiği araştırılırken hiç başvurulmayan öğelerdir. Böylece, sınıf mücadelesi bu teoride tarihin itici gücü olmaktan çıkar; bu motorun yerini sivil toplum ile devlet arasındaki karşıtlık ve mücadele alır.

---

19) Bu teori zaman zaman şaşırtıcı bir kılığa bürünür. *Yeni Gündem*'in 27. sayısında C. Arcayürek ile yapılan görüşmenin başına yerleştirilen imzasız giriş yazısında, «27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül gibi dramatik dönüm noktaları», «asker ile politikacı» arasındaki farklılaşma ve çelişkiye bağlanmaktadır.

20) Bk. 9 No.lu dipnotta verilen kaynak.

Bazı sol liberal yazarlar, bu tip eleştiriler karşısında, ender olarak sınıflardan söz etmiş ve kendi tahlillerini sınıf tahlili ile bütünleştirmeye çalışmışlardır.[21] Bu çabaların ortak noktası şöyle özetlenebilir: sınıflar, Belge'nin deyişiyle, 'yapısal ve görünmeden belirleyen' (vurgu benim) etkendir; Doğu/Batı çelişkisi veya demokrasi/bürokratik devlet geleneği çelişkisi ise bunun somut beliriş biçimi. Ne var ki, bu tür bir çaba başarısız kalmaya mahkûmdur. Yöntemsel açıdan, bir olgunun temelde yatan bir ilişkinin somut beliriş biçimi olarak sunulabilmesi için, bu olgunun sözkonusu ilişkinin bir ürünü olarak tahlil edilmiş olması gerekir. Başka bir biçimde söylenecek olursa, teori soyut kategoriden (temel ilişkiden) hareketle ve sağlam bir usyürütmeyle somut olguya ulaşabilmelidir. Elimizdeki örnekte, bilimsel açıklama sınıf tahlilinden örneğin Doğu/Batı çelişkisi somutluğuna yükselebilmelidir. Oysa sol liberal teori bu iki düzey arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışmamıştır hiçbir zaman. Kurması da olanaksızdır zaten, çünkü tarihi anlamak için kullandığı kategoriler, sınıflara bölünmemiş bir sivil toplum ile sınıflarla farklı türden ilişkiler içinde olmayan bir devlettir. Bu teoride tarihin kurucu öğeleri farklıdır: Batı'da sivil toplumu oluşturan bireyler, Türkiye'de (veya Doğu'da) toplumun bütününü sultası altında tutan bürokrasi. Böylece, dünya tarihi, birey ile devlet arasındaki (klasik liberalizmin bu klasik ikiliği) ilişkinin tarihi haline gelir.

Bunun sol liberal teori için çok ciddi sonuçlar doğuracağını tahmin etmek güç olmasa gerek. Herşeyden önce, teori birey (veya toplumun bütünü) ile devleti karşı karşıya getirdiği için, bireyleri aşan (veya toplumun bütününün parçalarını oluşturan) sınıfların devletle farklı tipten ilişkiler içinde olabileceğini anlamak olanaksızlaşır. Bu da devletin, sınıf hakimiyetinin yeniden üretildiği ve korunduğu bir toplumsal ilişkiler alanı olarak kavranmasını engeller. Kısacası, devletin sınıf doğası, sol liberal teorinin bakışaçısı dışında kalır. Bunun dolaysız bir başka sonucu, sol liberalizmin devlet kavramının tanımında kaçınılmaz biçimde zaafa düşmesidir. Sınıflar arasında bir toplumsal ilişki biçiminde kavranamadığı için, devlet (tanımlandığı ender durumlarda da) bir 'cihaz' olarak ele alınır. Böylece, bağımsız, sınıflarüstü, bütün sınıfları ve toplumsal kategorileri aynı biçimde ezen bir hayalet haline gelir. Nihayet, devletle sınıflar arasındaki ilişkiler teorik alanın dışında kalınca, top-

---

21) M. Belge, «Kadınlar Günü'nden Gençlik Yılı'na», *Yeni Gündem*, 17, 1-15 Mart 1985, s. 3 ve S. Gürsel, «DYP'nin Geleceği ve Demokrasi», *Yeni Gündem*, 21, 1-15 Mayıs 1985, s. 12.

lumla devlet arasındaki içsel bağıntı kaybolur. Devletin toplumla ilişkisi dışsal bir nitelik kazanır: bir çelişki olmaktan çıkar, basit bir karşıtlık ilişkisine (antinomy) dönüşür. Oysa, «siyasal iktidar sivil toplumdaki uzlaşmaz çelişkinin resmi ifadesinden başka birşey değildir.»[22]

Özgürleşmenin Kaynağı Olarak Sivil Toplum

Sol liberalizmin insanlığın ilerlemesi ve özgürleşmesi yönündeki bütün gelişmelerin aktif öznesi olarak sivil toplumu gördüğüne, devleti ise her zaman baskının kaynağı olarak sunduğuna daha önce değinmiştim. Bu, insanlığın en azından son yüzyıllar boyunca yaşadığı inişli-çıkışlı maceranın son derece tek-yanlı biçimde okunmasından başka birşey değildir. Biraz yakından bakıldığında, bu basit tablonun çizilebilmesi için iki önkoşulun gerekli olduğu görülebilir.

Birinci önkoşul, sivil toplumun bir bütün olarak ele alınması ve bu bütünün içindeki bölünmelerin, ayrışmaların, farklılaşmaların görmezlikten gelinmesidir. Bunun, toplumun sınıflara ayrışması açısından ele alındığında doğurduğu sonuçlara biraz önce değindim. Ama, daha da ötede, sivil toplum içindeki çeşitli kurumlar (aile, okul vb.) veya çeşitli toplumsal ilişkiler (erkek/kadın, yetişkin/çocuk, hakim ulus veya ırk/ tâbi ulus veya ırk vb.) ek farklılaşmaların ve bölünmelerin kaynağıdır. Bu bölünmeler, yer yer, en despotik devletin baskısını bile kat kat geride bırakan bir baskı, tahakküm, ezme zinciriyle, somut bireylerin köleleşmesine yol açabilir. Başka bir deyişle, sivil toplum, nereden bakılırsa bakılsın, sadece bireysel özgürlüklerin değil, aynı zamanda sayısız tipten baskının da yatağıdır.

İkinci önkoşul, devletin sadece toplumu ezen ve baskı altına alan yönleriyle kavranmasıdır. Uluslararası sol liberal yazında devlet, genellikle, toplumun can damarlarını tıkayan, hayatiyetini bastıran, hantal bir bürokrasi olarak resmedilir. Türkiye'nin sol liberalleri buna devleti, Türkiye bağlamında, ordu ile özdeşleştirme türünden ek bir katkıda bulunmuşlardır. Burada, bir bütünün parçalarından birine indirgenmesi, devletin organlarından biriyle sınırlanması gibi çok ciddi bir yanılgıyla karşı karşıyayız. Devletin öte-

---

22) K. Marx, *Felsefenin Sefaleti*, çev. A. Kardam, Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 182-183. (Çevirideki 'uygar toplum' terimi burada 'sivil toplum', olarak düzeltilmiştir.)

ki organlarının, parlamentonun, parlamentoya dayalı sivil hükümetlerin, hatta yer yer sivil bürokrasinin unutulması, bunların da bir sınıf hakimiyetinin birer alanı olarak kavranmasını engellemekle kalmaz; çalışan sınıfların da, toplumun öteki katmanlarının da, devlet üzerinde verilecek mücadele aracılığıyla, tarih boyunca önemli kazanımlar elde etmiş olduklarını gözlerden saklar.

İşte, sivil toplumun özgürleşmenin tek kaynağı olduğu yolundaki yargı, bu iki önkoşulun eleştirisiyle birlikte, yıkılmaya mahkûmdur. Bir kez sivil toplumun baskının sayısız çeşidini bağrında beslediği kabul edildiğinde, ayrıca da devletin sadece toplumun bütününü ezen bir cihaz olmayıp toplumsal mücadelelerin bir alanı olduğu hatırlanınca, zaman zaman özgürleşme mücadelesinde, somut koşullara bağlı olarak, devletin sivil toplumdan daha ilerici bir rol oynayabileceği ortaya çıkar.[23]

Bunun sayısız örneği verilebilir. Kadınların ezilmesi sözkonusu olduğunda, (kuşkusuz kadın mücadelesinin bir ürünü olarak) çeşitli ülkelerde devletin yasaları çoktan toplumun ilerisine geçmiştir. Bugün birçok ülkede kadınlar devletin yasalarını toplum içindeki mücadelelerinde daha ileri bir atılım için bir manivela olarak kullanabilmektedirler. Çocuklar üzerindeki baskılar açısından da birçok ülkede devletin yasaları ve uygulamaları, toplum içindeki baskıcı yapıya göre çok daha ileridedir. Türkiye'de kız çocukların ilkokula gönderilmesi zorunluluğundan, İskandinav ülkelerinde aile içinde dayağın devlet baskısı ile yasaklanmasına ve bütün ülkelerde çocukların belli bir yaştan önce çalıştırılmalarına engel olmaya yönelik yasalara dek birçok örnek bunu açıkça göstermektedir. (Bütün bu yasaların ancak kısmen uygulanıyor olması, hatta yer yer hiç uygulanmıyor olması, bu tartışma açısından ikincildir: burada önemli olan, kadın haklarının, çocuk haklarının vb. savunulması sırasında, mücadelenin böyle durumlarda sivil toplumdaki baskıcılığa karşı devletin yasalarına yaslanma olanağına sahip olmasıdır.)

En beklenmedik bir alanda, burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki ilişkilerde bile, zaman zaman sivil toplum içindeki mücadelede devletin ve yasaların çalışanlar tarafından kullanılabileceğine dikkati çekerek bu konuya son verelim. Çok çeşitli örneklere başvurmak olanaklı ama burada sözü klasik maddeciliğe bırakmakla yetiniyorum:

---

23) Solun liberalizmi savunmasına taraftar olan bazı yazarlar bile, devletin her baskının anası olduğu türünden bir basitleştirmeye açıkça karşı çıkmaktadırlar. Bk. E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Londra, 1985, s. 179-180.

«İngiltere'de *işgününün sınırlanmasına* gelince, bütün başka ülkelerde de olduğu gibi, bu sorun hiçbir zaman *yasamanın müdahalesi* olmadan çözülmemiştir. İşçilerin dışarıdan sürekli basıncı olmasaydı bu müdahale hiçbir zaman gerçekleşmezdi. Ama her durumda, işçiler ile kapitalistler arasında özel anlaşmalarla bu sonuç elde edilemezdi. *Genel siyasal eylemin* bu zorunluluğu, sadece iktisadi eylemde sermayenin daha güçlü taraf olduğunun bir ispatıdır.»[24]

Kısacası, özgürlük mücadelesi kimi zaman devlette kazanılmış olan mevzilerin kullanılması yoluyla yürütülür, kimi zaman da toplumdan devlete doğru yükselen bir başkaldırmayla. Çünkü özgürlük mücadelesinin öznesi sivil toplumun bütünü değildir; sivil toplumu oluşturan sınıfların bazıları ve ezilen öteki kategorilerdir.

Sivil Toplum, Liberalizm, Demokrasi

Sol liberalizmin genel olarak her türlü özgürleşmenin kaynağını sivil toplumda bulduğu gibi, demokrasinin de gelişmesini ve kalımını sivil toplumun kaderine bağladığına değinmiştim. Ayrıca, sivil toplumun bu durumda piyasa ekonomisi ile demokrasi arasında bir dolayım oluşturduğunu, esas ilişkinin piyasa ekonomisi (ve giderek kapitalizm) ile demokrasi arasında kurulduğunu da belirtmiştim. Bu ilişkinin bir tek doğru yanı vardır: kapitalist üretim tarzının hakim olduğu bazı toplumlarda, belirli dönemlerde, belirli bir tıp demokrasi (burjuva demokrasisi) temel devlet biçimi haline gelmiştir. Ama bunun ötesinde, **piyasa ekonomisi (veya kapitalizm) demokrasinin ne yeterli, ne de gerekli koşuludur.**

Önce ilkine bakalım. Demokrasinin kapitalizmle birlikte neredeyse otomatik olarak geliştiği doğru değildir. Burjuva demokrasisi, ne piyasanın, ne kapitalizmin, ne de burjuvazinin bir ürünü olmuştur tarihsel olarak. Doğru, burjuvazi, klasik burjuva devrimleri çağında mutlakiyetçi devletlere karşı demokratik yönelimli bir mücadele vermiştir. Bu mücadelede geniş çalışan kitlelere de önderlik etmiştir. (Jakobenizm tam da budur!) Ama bir kez iktidarı ele geçirdiğinde adım adım bu demokratik konumdan uzaklaşmıştır burjuvazi. Bugün tanıdığımız biçimiyle burjuva demokrasisi, başta işçi sınıfı olmak üzere çalışan kitlelerin yüz yılı aşkın bir süredir vermekte oldukları mücadelelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Çoğu zaman da **burjuvaziye rağmen.**

---

24) K. Marx, *Ücret, Fiat ve Kâr*, çev. K. Sahir Sel, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1975, s. 90. (Metindeki çeviri bana aittir.)

Bu bizi piyasa ekonomisi ile demokrasi arasında kurulan ikinci tür ilişkiye getiriyor. Piyasa ekonomisinin geçerli olduğu, ama demokrasinin d'sinin bile izine rastlanmayan sayısız toplumun varlığı, bazı sol liberalleri belirli bir ayırıma yöneltiyor. Buna göre, piyasa ekonomisi demokrasinin gerekli koşuludur sadece, **yeterli** koşulu değil. Bu konumun demokrasiyi piyasanın otomatik bir sonucu haline getiren basitçi yaklaşımdan üstün olduğuna kuşku yok. Ama bu üstünlük bu tezin de yanlış olmasına engel değil. Burada yanlışlığın nedeni ötekinden farklı. Orada, koskoca bir tarihsel ampirik malzeme (kitle mücadeleleri) görmezlikten geliniyordu. Burada ise tarihsel ampirik malzemenin tutsağı haline geliyor teori. Bugüne kadar tarihte demokrasinin sadece piyasa ekonomisinde görüldüğü varsayımından hareket eden sol liberalizm, piyasayı demokrasinin mantıksal önkoşulu haline getiriyor. Yani bugüne kadar başka türlüsü görülmediği için **bugünden sonra da** başka türlüsü görülemez. Bunun, ampirist bir bilgi teorisi dışında savunulabilecek bir önerme olmadığı ortada.[25]

Buna başka bir nokta daha eklenmeli: demokrasi **statik bir model olarak değil de tarih içinde gelişen ve açılan bir toplumsal ilişkiler alanı** olarak ele alınırsa, devrimler yaşamış ve piyasa ekonomisini büyük ölçüde ilga etmiş toplumlarda demokrasinin görülmediği türünden bir ampirik gözlem de ağırlığını yitirir. Kim bugünün Küba'sının veya Nikaragua'sının devrim öncesi Küba veya Nikaragua'dan daha demokratik olduğunu yadsıyabilir? Eğer karşılaştırma zaman içinde değil de, toplumlar arasında yapılacaksa, o zaman da anlamlı olan, Fransa ile Küba arasında değil, bu sonuncusu ile Haiti arasında bir karşılaştırma olurdu kuşkusuz.

---

25) Aslında burada sözünü ettiğim yanlışın ardında daha da temel bir yöntemsel sorun yatıyor. Kısaca ifade edilirse, sol liberal teori, somut *tarihsel koşullarla* mantıksal olarak *gerekli koşulları* birbirine karıştırıyor. Bir sonucun belirli bir tarihsel gözlem döneminde sadece belirli koşullar altında ortaya çıkmış olmasından, bu koşulların *mantıksal* olarak gerekli koşullar olduğu sonucuna sıçranamaz. Ta ki yöntem olarak sığ bir ampirizm benimsensin. Ama o zaman da işin içine tümevarım yönteminin uygulanması gireceğinden, mantıksal gereklilik kategorisinden hiç söz edilemez.

26) Liberalizm/demokrasi ilişkisinin buradakiyle ortaklıklar taşıyan bir perspektiften ele alındığı bir başka metin H. Gülalp'in *Onbirinci Tez* dizisinin birinci kitabında yayınlanan yazısıdır: «Üçüncü Dünya'da Devlet ve Demokrasi», özellikle s. 70-73. Demokrasiyle liberalizmin tümüyle farklı ilkelerden hareket ettiklerini açık seçik biçimde ortaya koyan bir kaynak için bk. B. Manin, «Les deux libéralismes: marché ou contre-pouvoirs», *Intervention*, 9, Mayıs-Temmuz 1984, s. 10-22.

Kapitalizmin veya piyasa ekonomisinin demokrasinin ne anası ne de koşulu olduğu böylece ortaya çıkıyor. Ama sorun burada bitmiyor. Aslında piyasanın, bireysel çıkarların, kısacası sivil toplumun en olgun ifadesi olan liberalizm, en azından mantıksal planda, demokrasinin koşulu olmak bir yana, demokratik ilkelerle çelişen bir teorik yapıya sahiptir. Bunun çok basit bir nedeni vardır. Liberalizmin temel ilkesi bireyin haklarını savunmak, bu amaçla da devletin toplum üzerindeki etkisini mutlak biçimde sınırlamaktır. Oysa demokrasi bambaşka bir ilkeden yola çıkar: salt siyasal demokrasi ile sınırlandığı zaman bile, demokrasinin temel ilkesi toplumun üyelerinin devletin oluşumuna, izleyeceği siyasete ve toplumu biçimlendirme yönündeki girişimlerine katılmasıdır. Bunun şu veya bu biçimde gerçekleştiği bir durumda, eğer çoğunluk liberalizmin bireyin 'dokunulmaz hakları' olarak ilan ettiği haklardan birini veya birkaçını, örneğin mülkiyet hakkını, ortadan kaldırmayı amaçlıyorsa, demokrasi ile liberalizm açıkça çelişkiye girecektir.[26] (Böyle durumlarda 'liberal' hakların hangi 'liberal-olmayan' yöntemlerle savunulduğunu İspanya'dan Şili'ye sayısız örnek bize öğretmektedir!)[27] Liberallerin zaman zaman demokrasi ile liberalizm arasında seçim yapmaları gerektiğinde neden liberalizmi seçtiklerini de bu çelişki ortaya koyar.

Ayrıca bu kadar ileri gitmeye de gerek yok. Gerçekte liberalizm, artık burjuva demokrasilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş olan bazı toplumsal örgütlenme biçimleriyle de çelişir. En başta da sendikalarla. Bu çelişki de liberalizmin bireyci temellerinden kaynaklanır. Liberalizmin savunduğu piyasa ekonomisinde rekabet ilişkisi, olmazsa olmaz bir koşuldur. Sadece sermayeler arasında değil işçiler arasında rekabet de. (Bu, sermayenin işçilere karşı üstünlüğünü sağlayan asli unsurlardan biridir.) İşçiler arasında rekabet ise, zorunlu olarak, işçilerin birleşmesiyle, kollektif eylemiyle, sendikalarla, grevle vb. çelişki içindedir. Bu çelişkiyi işçiler çok somut biçimde tanırlar: grev kırıcılık, doğrudan doğruya işçiler arasındaki rekabetin bir biçimi, bir ürünüdür çünkü. Liberalizm, sen-

---

27) Bu durumda son dönemin en ünlü liberali Hayek'in şu satırlarına şaşmamak gerekiyor: «Serbest girişim sistemini benimseyen ülkeler, halklarının yaşam düzeyini önemli ölçüde yükseltmeyi başarmışlardır; bu Güney Kore için de, Brezilya için de geçerlidir.», *US News and World Report*, 8 Mart 1976. Aktaran: Cl. Julien, «Une bête à abattre: le 'tiers-mondisme'», *Le Monde Diplomatique*, Mayıs 1985. Hayek'in Güney Kore ve Brezilya'sına öteki ünlü liberal Friedman'ın Şili'sini eklersek, bu konuda oldukça berrak bir fikir edinebiliriz.

dikaların işçiler arası rekabete büyük bir darbe vurduğunun bilincinde olduğundan, tarih boyunca her önemli dönemeçte sendikalara karşı tavır almıştır. Klasik liberalizmin bu konudaki tutumunu A. Işıklı Yeni Gündem'de sergilemiştir.[28]. Çağdaş yeni-liberallerin (Reagan, Thatcher vb.) ise ne kadar sendika düşmanı olduklarını belgelemeye gerek yok sanırım. Bir tek şey hatırlatmakla yetineyim: Thatcher Britanya madencilerinin grevini (greve katılmayan) 'bireylerin' haklarını savunarak kırmaya çalışıyordu. Unutmamak gerekir ki, yeni-liberaller sadece devletin herşeye el atmasına değil sendikaların gücüne, 'emek pazarının esneksizliğine' vb. de çatarlar.

Geleneksel veya yeni liberalizmin söylediklerinin sol liberalizmi bağlamayacağı düşünülebilir. Kuşkusuz. Ama soldan geldikleri için sendikaları korumaya doğal olarak eğilimli olan sol liberallerin de bir noktadan sonra 'Rubikon'u aştıkları gözlenmektedir. Örneğin Fransa'da sendikaları ve dolayısıyla sendikalı işçileri 'korporatizm' ile suçlayan sol liberaller bu noktaya varmışlardır bile.[29] Türkiye'de henüz o aşamaya varmadık: bu tür görüşler yazılı olarak dile getirilmiş değil. Umarım getirilmez de.

Doğu/Batı Karşıtlığı: Yöntemsel Sorunlar

Sol liberalizmin temel kavramlarının ve teorik önermelerinin ciddi sorunlarla karşılaştığını göstermeye çalıştım. Şimdi biraz da okulun Türkiye üzerine geliştirdiği teorik çerçeve üzerinde durmak gerekiyor. Burada da hareket noktası Batı ile Doğu (ya da Türkiye) arasındaki karşıtlık olmalı. Önce, bu karşıtlığın tarihin anahtarı olarak kullanılmasının yarattığı yöntemsel sorunlara bakalım.

Kapitalizmin beşiği Batı Avrupa (ve onun mirasçısı olan ABD, Kanada ve ötekiler) ile dünyanın geri kalan yöreleri arasında tarihsel gelişme açısından çok önemli farklılıklar olduğu yeni keşfedilmiyor. Ne var ki, bu farklılığı tarihi okumanın temel yöntemi haline getirmek yöntemsel açıdan yanlış bir yaklaşım. Sol liberal

28) A. Işıklı, «Sivil Toplum Örgütleri Olarak Sendikalar», *Yeni Gündem*, 26, 16-31 Temmuz 1985, «Demokrasilerde Dernekler, Sendikalar, Meslek Kuruluşları» Ek'i.

29) Sol liberalizmin Fransız basınındaki en parlak sözcüsü *Libération* gazetesi, tam da 1 Mayıs (1983) kutlamaları öncesinde birinci sayfasına büyük puntolarla şu başlığı atıyordu: «Les syndicats, sont-ils ringards?» Yani: «Sendikalar İşe Yaramaz mı?» Başlığın altını okuyanlar, cevabın büyük ölçüde «yaramaz» olduğunu görebiliyordu.

teoride Doğu'nun ve Batı'nın tarihsel gelişmeleri arasındaki farklılık, bu iki alanın tarihinin kökeninde yatan farklılıktan yola çıkılarak açıklanıyor. Yani başlangıçta ne varsa, sonuçta da o var. Binlerce yıl önce başlayan bir süreç içinde, Batı'da iktidar paylaşılmış, Doğu'da ise bölünmemiş olduğundan dolayı... bugün de aynı şey devam ediyor. Burada değişmeyen bir tarihsel kader aracılığıyla kurulmuş bir süreklilik teorisi ile karşı karşıyayız.[30] Başlangıç noktasının, arada geçen süre boyunca meydana gelen muazzam tarihsel değişime rağmen sürekli yenidenüretilmesinin sırrı ise, İ. Küçükömer'in tahlilinde, «otonom kültürel miras». Toplumların üretim tarzlarındaki büyük altüst oluşlara rağmen asli bir süreklilik içinde yaşamalarını kültürel miras ile açıklamanın anlamı ortada: maddi yaşamın yenidenüretiminin kültür üzerindeki belirleyiciliği tarihin dışına çıkarılmış oluyor böylece. Artık burada kültürün 'göreli özerkliği'nden değil, tarihin temel belirleyicisi olduğundan söz etmek daha doğru olur. Bütün bunlara kapitalizmin bileşik gelişiminin, bu coğrafi alanların yalıtılmışlığını çoktandır kırmış olduğu gerçeği eklenirse, Doğu'nun ve Batı'nın mutlak biçimde farklı yörüngelerde geliştikleri yolundaki varsayımın kabul edilir bir yanı olmadığı açıkça ortaya çıkar.

Doğu/Batı ayırımına ilişkin olarak bir başka yöntem sorununa daha değinmek gerekir. Sol liberal teori, başka yaklaşımların genel ve indirgemeci tavrına karşıt olarak, Doğu ve Batı tarihlerinin özgül niteliklerini yakalama iddiasındadır. Ama bunu gerçekleştirme yöntemi, Doğu toplumlarının gerçek özgüllüğünü kavramasını olanaksız kılar. Sorun şurdan kaynaklanmaktadır: sol liberal teori, kapitalizmin (aslında çok çeşitli biçimlere bürünebilecek olan) gelişme sürecini Batı'daki gelişme biçimiyle özdeşleştirir. Böylece kapitalizme geçişin biçimlerinin farklı tarihsel iklimlerde farklılaşması, tanım gereği olanaksız hale gelir. Buradan da, Batı'nın özgül gelişme biçiminin gözlenemediği toplumlarda, kapitalizmin (ve sivil toplumun) gelişmediği sonucuna varılır. Oysa sorun tam da kapitalizmin gelişmesinin bu toplumlardaki özgün biçimini yakalayabilmektir.[31]

30) Bu düşünceyi teorik olarak en çok derinleştirmiş olan İ. Küçükömer'in, Batı insanı ile Doğu insanı arasındaki farkı, kendi deyişiyle, «ister istemez biyoloji içinde de» aramış olması, bu değişmeyen kader anlayışına ne kadar yaklaştığını gösteriyor. Bk. «Türkiye'de Sol...», a.g.m., dipnot 8.

31) Sol liberal teorinin bu farklılıklardan nasıl *soyutladığına*, bunun sonucunda da azgelişmiş kapitalizmde devletin *somut* konumunu nasıl kavrayamadığına daha önceki bir yazımda ayrıntısıyla değinmiştim. Buradaki yöntemsel

Son olarak, Doğu/Batı ayırımında, «Batı» kavramına verilen içeriğin de sorunlu olduğu belirtilmeli. Burada, kapitalizmin gelişmesi, burjuva toplumunun eski toplumdan kopuşu, sivil toplum/devlet ilişkileri açısından Batı'nın türdeş olduğu varsayılmış durumda. Oysa ufkumuzu salt Avrupa ile sınırlasak bile, Batı'nın bu açılardan türdeş olmadığını kolayca görebiliriz: İtalya, Almanya ve Doğu Avrupa ülkelerinde, burjuva toplumunun kendisini önceleyen toplumdan kopuşu, İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi ülkelerden çok farklı bir biçim almıştır. Üstelik, bu ülkelerden bazılarındaki süreçler ile Türkiye'nin yaşadığı süreçler arasında önemli bazı ortaklıklar bulunmaktadır.[32] Bu noktanın saptanması, tarihi Doğu/Batı ayırımı temelinde anlama çabası açısından büyük sorunlar doğuracaktır: tarihsel kökenleri benzer olduğu halde, sivil toplum/devlet ilişkisi bakımından birbirinden farklılaşan Batı toplumlarının varlığı kadar, tarihsel kökenleri farklı olan bazı Batı ve Doğu ülkelerinin benzer bir süreçten geçmeleri de bu ayırımın sivil toplum/devlet ilişkilerinin açıklanmasındaki yararlılığını sınırlandırır.

Batı Yakası Hikâyelerinden...

Sol liberalizmin Türkiye'de geliştirilen versiyonunun 'Batı' kavramına verdiği anlam, gerçeğin sadık bir ifadesi olmaktan çok uzaktır. Herşeyden önce, sol liberallerin Batı demokrasisi karşısındaki hayranlığı zaman zaman safdillik düzeyine varabilmektedir.[33] Burjuva demokrasisinin genel bir eleştirisi bu yazının kapsamını aşıyor. Ama şunu belirtmeden geçmek olanaksız: Batı'da varolan demokrasi de bir devlet biçimidir ve dolayısıyla özsel bir biçimde bir sınıf hakimiyetini cisimleştirir. Parlamentonun üstünlüğü, özgürlüklerin bir sınıra kadar geçerliliği vb. gerçekten bu hakimiyet biçimini ötekilerden çok önemli bakımlardan ayırır. Ama orada da, seçilmemiş bir profesyonel bürokrasinin, sivil toplum örgütlenmesine tümüyle aykırı biçimde düzenlenmiş bir ordunun ve en başta 'ulusal çıkarlar'ın belirlediği siyasal sınırların son tahlilde parlamentodan ağır bastığını unutmak, bir düş dünyasının gevşekliğin-

---

eleştirinin özgül bir alana uygulanışını izlemek isteyen okuyucu orada sorunu ete kemiğe bürünmüş bir biçimde görebilir. Bk. «Yeni-liberalizm, Azgelişmiş Kapitalizm, Devlet», *Yapıt*, 4, Nisan - Mayıs 1984.

32) Daha ayrıntılı bilgi için *Onbirinci Tez* dizisinin birinci kitabındaki yazımın s. 179-191 arasındaki bölümüne bakılabilir.

33) Bk. A. Köymen, «Gündemde Yine Demokrasi», *Yeni Gündem*, 13, 3 - 15 Ocak 1985 ve «Radikal Solun Gerekliliği», *Yeni Gündem*, 29, 1 - 15 Eylül 1985.

de oyalanmaktan başka birşey değildir. Batı devleti de son tahlilde sınıf hakimiyetini korumaya yönelik biçimde zora ve şiddete dayanır. Bunu görebilmek için burjuva toplumunun tehdit altına düştüğü tarihsel anlarda 'demokratik' devletlerin kaderinin ne olduğuna bakmak yeterli: tarih bu konuda da bize bol bol malzeme sağlıyor. Ama o kadar uzaklara gitmeye gerek yok. Son ayların bir-iki olayı üzerine düşünmek bile, Batı demokrasilerinin gerçek doğası konusunda bize ipucu sağlayabilir. Demokrasi geleneğiyle övünen İngiltere'nin 'bağımsızlığı' ile dillere destan yayın kurumu BBC'nin onyıllar boyu işe alma konusunda gizli servislerin denetiminde olduğunun açıklanması önemsiz bir olay olmasa gerek. (Olayın çok büyütülmemesi gerektiği, daha sonra yapılan açıklamalarla ortaya çıktı: gizli servislerin bu denetiminin sadece belirli konularda ve zamanlarda uygulandığı ileri sürüldü. İnsan bayağı rahat bir nefes alıyor. Bir bakıma, BBC'nin istihbarat örgütüne karşı 'göreli özekliğe' sahip olduğu bile söylenebilir!) Fransa'da ise casusluk örgütünün, hem de bir sosyalist hükümet döneminde, uluslararası terörizme girişmesi, üstelik olay büyüyünce hükümetin casuslarını denetleyemediğinin, parlamentonun ise kimseyi denetlemeye niyetli olmadığının ortaya çıkması, Batı demokrasisinin karanlık noktalarına işaret etmiştir yeniden.[34]

Zaten günümüzün Batı devleti konusunda (demokrasi konusunda değil ama başka konularda) Avrupalı sol liberallerle Türkiye'nin sol liberallerinin görüşleri oldukça farklı. Batı'nın sol liberalleri İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan müdahaleci 'refah' devletini, sivil toplumun hayatiyetini kurutan, bireylerin yaşamını istila eden bir ahtapot gibi görüyorlar. Yani onlar da kendi devletlerinden şikâyetçiler; onlar da Batı'da bireyin, bireysel girişimciliğin, piyasanın, sivil toplumun yeniden özgürleştirilmesi gerektiğini düşünüyorlar. Bu, Türkiye'nin sol liberallerinin Batı toplumsal yaşamı konusunda kendi teorik çerçevelerinin sınırları içinde dahi yanıldıklarını düşündürüyor. Ayrıca, hiç olmazsa bazı bakımlardan, Türkiye'nin özgüllüğü konusunda söylenenlerin de pek geçerli olmadığını ortaya koyuyor.

---

34) Batı demokrasilerinin doğası konusundaki yanılsamalara M. Belge de, eskilerin «mefhum-u muhalif» dedikleri yöntemle çarpıcı bir katkıda bulundu. Ünlü «polis yasası» tartışılırken yazdığı bir yazıya «Devlet Kavramı Polisi İçerir» (*Yeni Gündem*, 23, 1-15 Haziran 1985) başlığını koymuştu Belge. Ama yazının başlığı içeriğini doğru yansıtmıyordu. Belge için sorun *Türkiye'deki* «devlet felsefesi» idi, «devlet kavramına verilen içerikte yatıyor»du. Yani kavramın kendisinde *içerilmiş* değildi aslında baskı, polis vb. Türkiye'de ona böyle bir içerik *verilmişti.*

Sol liberalizmin Türkiye tarihi üzerine geliştirdiği tezler başlı başına bir yazının konusu olacak kadar özgün ve çeşitli. Burada sadece bazı temel noktalara paragraf başlıkları biçiminde değinmekle yetinmek zorundayım.

• Türkiye toplumunun yüzlerce yıldır aynı toplumsal gücün (bürokrasinin) hakimiyetinde yaşadığı, devletin toplumsal ve iktisadi yaşamı Osmanlı'dan bu yana aynı biçimde etkilediği ve denetlediği, «Osmanlı-Türk» tarihinin temel olarak bir süreklilik çizgisinde geliştiği doğru değildir. Bu sorunu **Onbirinci Tez** dizisinin ilk kitabında ele aldığım için burada yeniden ayrıntıya girmiyorum.

• Süreklilik temasının bir uzantısı olarak, Türkiye'de kapitalist üretim tarzının ancak son yıllarda (örneğin 24 Ocak kararlarıyla birlikte) hakim hale geldiği, cumhuriyet devletinin kapitalizm-öncesi bir kalıntı olduğu ve gerek kapitalizmin, gerekse üretici güçlerin gelişimini engellediği iddiaları yanlıştır. Tersine, cumhuriyet devleti gerek kapitalizmin serpilip gelişmesinde, gerekse burjuva toplumunun kendinden önceki toplumun bağrından kopup çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Kuşkusuz, devletin bu ağırlıklı rolü, Türkiye'yi (ve ona benzer öteki kapitalist ülkeleri) Batı'nın erken burjuvalaşan toplumlarından farklı kılmaktadır. Ama işte sol liberal teorinin kavrayamadığı tam da budur: **kapitalizme adımını geç atan toplumlarda geçiş sürecinin özgüllüğü.**

• Ne var ki, devletin bu güçlü konumuna rağmen, Türkiye'de «herşeyin yukarıdan aşağıya geliştiği ve belirlendiği» iddiası ne tarihsel açıdan doğrudur, ne de günümüz için. Tarihsel olarak bakıldığında, Osmanlı toplumunda da, bütün toplumlarda olduğu gibi, sınıf mücadelesi çeşitli biçimlerde sürmüş, Anadolu, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan itibaren sayısız isyan ve halk hareketiyle sarsılmıştır. Merkezi otorite her an istediğini buyurmak bir yana, çeşitli tarihsel kavşaklarda, çeşitli güçlerle ittifaka girmiş, tavizler vermiş, geri adımlar atmış ve toplumdan gelen baskılar karşısında kendi işleyişine dahi yeni biçimler vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı toplumunda merkezi devletin Avrupa feodalizmine bakarak daha güçlü olduğu hiç kimsenin tartışma konusu yapmadığı bir gerçektir. Bu farklılığın da Avrupa'da kapitalizmin gelişmesine çok daha uygun bir ortam yaratırken, Osmanlı'da bu gelişmenin önünde bir engel oluşturduğu doğrudur. Ama buradan bir hakim-i mutlak teorisine varmak oldukça büyük bir sıçramadır.

• Günümüz Türkiye'sine gelince: burada sözkonusu iddianın nasıl şaşırtıcı boyutlara ulaşabildiğini görmek için M. Belge'ye kulak verelim önce:

«Bunu söyleye söyleye insanın dilinde tüy bitiyor, ama olay değişmediği için tekrarlamaktan başka çare de yok: Türkiye'de *herşey* bu arada dil, kültür, bilim dahi, merkezi politik otoritenin kararıyla yukarıdan aşağıya belirlenir.»[35]

Bu satırları okuyan bir yabancı, Türkiye'yi sadece son beş yıldır değil, son yirmibeş yıldır üzerine ölü toprağı serpilmiş bir toplum gibi düşünecektir kaçınılmaz olarak. İşçilerin, gecekondu yoksullarının, memurların, öğrencilerin vb. 60'lı ve 70'li yılların önemli bir bölümünde, bir toplumsal canlılığın girdabında hareketlendiği hayalinden bile geçmeyecektir. Ve eğer hakkında herhangi birşey duymuşsa, 15 - 16 Haziran olaylarının da «devletlûlar» tarafından kışkırtıldığı sanısına bile kapılabilecektir. Belge, 'dil, kültür, bilim' den de söz ettiğine göre, kendi kendimize şu soruyu da sormadan geçmemeliyiz: acaba arabesk de mi merkezi politik otoritenin bir «tezgâh»ıdır?

• Son olarak Türkiye'de sivil toplumun hiç gelişmemiş olduğu (ya da daha ender olarak söylendiği gibi çok cılız kaldığı) iddiasına değinmek istiyorum. Bu konuda kuşkusuz çok uzun tartışmalar yapılabilir. Türkiye insanının ne ölçüde sivil toplum (ya da aynı anlama gelmek üzere burjuva toplumu) bireyi olduğu çeşitli açılardan ele alınarak değerlendirilebilir. Ama birşey çok açıktır: Türkiye'de gerek bireyciliğin gelişimi açısından, gerek burjuva hukukunun yerleşmesi açısından, gerekse 'sivil toplum kurumları' olarak anılan toplum-içi örgütlenmelerin oluşumu açısından sivil toplumun varolmadığını söylemek olanaksızdır. Bireycilik konusu bu kitapta başka bir yazıda ele alındığına göre, hukuk konusuna ise Onbirinci Tez dizisinin birinci kitabındaki yazımda değinmiş olduğuma göre, toplum-içi örgütlenmeler konusunda bir-iki örnek vermekle yetineceğim.

1960'lı ve 70'li yıllarda, olumlu olumsuz yanlarıyla, Türkiye'de sendikacılık önemli bir atılım yapmıştır. Bu dönemde işçi sınıfı içinde sendikalaşma oranı (devlet memurlarına getirilen sendikalaşma yasağına rağmen) gelişmiş kapitalist ülkelerin büyük çoğunluğundan daha yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Üstelik, yeni sendikaların bir bölümü tam da toplumsal örgütlenmenin devletten bağımsızlaşmasını simgeler bu dönemde. (Bu da sol liberalizm açısından sivil toplumun gelişmesinin temel göstergesidir.) Sendikalar konusunun, Türkiye'de sol liberal teorinin tutarlılığı açısından nasıl dikenli bir alan olduğunu İ. Küçükömer bir yazısında çok iyi sergiliyor.[36]

35) «Mutlak Bilgi Olamaz», *Yeni Gündem*, 20, 16 - 30 Nisan 1985, s. 3. Vurgu benim.

36) «Türkiye'de Sol...», a.g.m.

Sendikaların 'devlet sendikaları' olduğu yolunda kategorik bir önerme yaptıktan sonra, şunları ekliyor yazar: «Geçmişte karşıt görünüm vermiş sendikalar da vardı. Ama otoriter, bürokratik, anti-demokratik sendikalardı.» Olabilir. Ama bu sıfatların hiçbiri bu sendikaların 'devlet sendikaları' olduğunu ya da 'sivil toplum kurumları' olmadığını kanıtlamaz. Bu sayılan özellikler en gelişmiş demokrasiye (ve de sivil topluma) sahip kapitalist ülkelerin sendikalarında da yaygın olarak görülür. Nedenleri de işçi sınıfı içinde bürokratikleşme eğilimlerinden, Stalinizm'in ve sosyal demokrasinin siyasal geleneklerine kadar uzanır. Ne olursa olsun, bunların hiçbiri Türkiye'ye özgü şeyler değildir.

Öteki toplum-içi örgütlenmelere dönersek, son dönemde **Yeni Gündem**'de yayınlanan bir araştırmanın bulgularına göre, Türkiye'deki dernek sayısı 1946'da yaklaşık 800'den 1980'de 54 bine yükselmiştir.[37] Bu derneklerin büyük çoğunluğunun 1980 öncesinde nasıl bir canlılık gösterdiği ise henüz belleklerden silinmemiştir. Meslek kuruluşların (barolar, tabip, mühendis, mimar odaları, esnaf dernekleri vb.) ise Türkiye'de birçok başka ülkeden bile daha güçlü ve etkin olduğu genellikle bilinen birşeydir. Bu durumda Türkiye'de 'sivil toplum kurumları'nın oluşmamış olduğu önermesinden geriye ne kalıyor?

SONUÇ VE ÖTESİ

Buraya kadar söylenenleri özetlemek yararlı olacak. Sol liberalizm, tarihi ve günümüzü sivil toplum ve devletin karşıtlığından yola çıkarak kavramaya çalışır. Sivil toplum genellikle toplumdaki tüm yaratıcılığın, özgürleşmenin, demokratikleşmenin ve iktisadi gelişmenin kaynağı olarak görülür. Türkiye'ye uygulandığında, sol

---

37) İ. Ö. Kaboğlu, «Dernekler, Demokrasi ve Türkiye», *Yeni Gündem*, 30, 16-30 Eylül 1985, s. 22. Tabloyu eksik bırakmamak için Kaboğlu'nun, nüfusu azçok Türkiye'nin nüfusuna eşit olan Fransa'da bu sayının on katı dernek olduğunu bildirdiğini de ekleyeyim. Bu fark kuşkusuz çarpıcıdır ama Türkiye'de toplum içinde örgütlenmenin *daha zayıf* olduğunu gösterir sadece. Bu tür karşılaştırmalar yapılırken, Fransa ile Türkiye arasında kişi başına gelir okuma yazma oranı, iş haftasının ve yıllık tatilin uzunluğu, fiili çalışma yaşamının uzunluğu, öğrenci nüfusunun toplam yaş grubuna oranı vb. birçok etkendeki farklılığın da göz önüne alınmasında yarar olduğu kanısındayım. Sonuç olarak: ben Türkiye'de toplum içindeki örgütlenmenin ileri kapitalist ülkeler kadar yaygın olduğunu söylemiyorum; kapitalist gelişmenin düzeyine göre küçümsenmeyecek bir ölçüde olduğunu söylüyorum.

liberal teori Doğu (ya da Türkiye) ile Batı arasında postüle ettiği temel bir karşıtlıktan hareket eder: Batı'da sivil toplum ve demokrasi gelişmiştir çünkü Batı tarihinin erken aşamalarından itibaren iktidar parçalanmıştır. Doğu'da ise merkezi otoritenin bölünmemişliği ve güçlülüğü sivil toplumun gelişmesini engellemiş, bu yüzden günümüze kadar Türkiye'de herşey 'yukarıdan aşağıya' belirlenmiştir.

Sol liberal teorinin eleştirel bir gözle incelenmesi, gerek genel teorik çerçevesinin, gerekse Türkiye konusundaki tezlerinin büyük sorunlarla malûl olduğunu ortaya koymaktadır. İkincil eleştirileri bir yana bıraktığımız takdirde, bu sorunları şöyle özetlemek mümkün: genel teori açısından bakıldığında, sivil toplumu oluşturan sınıflar arasındaki mücadelenin göz önüne alınmaması, bir yandan, devletin sınıf hakimiyetinin bir dolayımı olduğunun perdelenmesine yol açarken, öte yandan, sivil toplumun kendisinin, özgürleşmenin kaynağı olmak bir yana, zaman zaman en gerici ilişkilerin ürediği ve yeniden ürediği bir toprak olabileceğinin görülmesine engel olur. Özel olarak da, sivil toplum (ve üzerinde yükseldiği piyasa ekonomisi) demokrasinin ne kaynağıdır, ne de olmazsa olmaz koşulu. Demokrasinin kaynağı, sol liberal teoride arka plana itilmiş bulunan sınıf mücadelesidir. Üstelik, sivil toplumun en olgun ideolojik savunusunu oluşturan geleneksel (sağ) liberalizmin bireycilik ilkesi, belirli koşullar altında, hem demokrasiyle, hem de işçi sendikalarıyla çelişkiye girebilir.

Türkiye'de geliştirilen tezler açısından bakıldığında, Doğu'da ve Batı'da sivil toplum/devlet ilişkilerinin anahtarının, bu coğrafi alanlarda tarihin kökeninde varolan bazı özgüllüklere dayanılarak açıklanması, bir yandan, yöntemsel açıdan sakattır çünkü temelde tarih-dışı bir sürekliliğe dayanır; bir yandan da, Batı'nın türdeşliğini varsaydığı için tarihsel gerçeklikle ampirik olarak çelişir. Sol liberal teorinin Batı demokrasisi konusundaki görüşleri de büyük ölçüde hayalcidir. Son olarak, sol liberalizmin Türkiye'de tarihsel gelişme konusundaki iddiaları teorik bakımdan azgelişmiş ülkelerde kapitalizme geçişin özgüllüğünü kavrayamadığı gibi, günümüze ilişkin somut gözlemler tarafından da yanlışlanmaktadır.

Şimdi bütün bunları bir kenara bırakmak ve başka bir soruya cevap arayarak sonuçlandırmak istiyorum tartışmayı. Marksist bir açıdan bakıldığında sol-liberalizmin anlamı nedir? Bu yeni ideolojinin önerdiği gelecek, tarihsel maddeciliğin geniş ufkunun penceresinden bakıldığında nereye yerleşmektedir? Bir de sol için liberal olmak ne demektir?

Bu sorunun cevabını araştırmadan önce bir saptama yapmak gerekiyor. Sol liberalizm, Türkiye'de solun acil gündeminde bulunan demokratik haklar mücadelesinin teorileştirilmesi değildir. Sol liberalizmin eleştirisi de bu mücadeleyi önemsememek anlamına gelmez. Bunu belirtmek gerekli çünkü sol liberaller kendilerine yöneltilen eleştirilere bu tür bir refleksle karşılık veriyorlar. Örneğin A. Köymen'e göre, sol liberalizme yöneltilen eleştirilerin ardında, sosyalistlerin «burjuva demokrasisi gibi geri bir tarihi kategoriyi» savunmaması gerektiği önyargısı yatıyor.[38] Oysa Köymen burjuva demokrasisinin önemsenmesi gerektiği kanısındadır.

Elbette geçmişte Türkiye'de burjuvazinin bütün hakimiyet biçimlerini birbirine indirgeyerek burjuva demokrasisini bir 'uyutmaca' gibi gören ültra sol yaklaşımlar olmuştur. Ama bunların reddedilmesi için sol liberalizmin tezlerine katılmak hiç de gerekli değildir. Köymen'in çok anti-demokratik bulduğu anti-Bernstein'cı gelenek, burjuva demokrasisinin kurumlarının emekçilerin mücadelesi açısından çok önemli olduğunu sayısız bağlamda tekrar tekrar belirtmiş, hatta burjuva demokrasisinin geleceğin demokrasisi için iyi bir okul olduğu gerçeğinin bile altını çizmiştir. Dolayısıyla sorun burjuva demokrasisinin önemsenip önemsenmemesiyle değil, hangi bakışaçısından önemseneceği ile ilgilidir. Yani sol liberal olmanın anlamı demokrasiyi savunmanın önemini kavramak değildir. Öyleyse nedir?

Paradoksal görünebilecek bir önermeyle başlamak istiyorum: geniş bir tarihsel ufuk çerçevesinde düşünüldüğünde, liberal bir sosyalizm anlayışının anlamı, herşeyden önce, devletin varlığı ile uzlaşmayı kabul etmektir. Devleti bütün geriliklerin ve baskıların kaynağı gibi gören bir akım için böyle birşey söylenmesi yadırganabilir. Açıklamaya çalışayım.

Yeni bir toplum kurmayı hedefleyen öteki sol ideolojiler, en başta da tarihsel maddecilik, devletin olmadığı bir dünyayı oluşturmayı amaçlıyorlardı. Bunun nedeni, devletin, ne tür bir devlet olursa olsun, bir sınıf hakimiyetinin, dolayısıyla da baskının, tahakkümün vb. ifadesi olmasıydı. Ama sadece bununla da sınırlı değildi sorun. Mandel'in deyişiyle,

> «Marx'ın devlet teorisinin başlangıç noktası devlet ile toplum arasında yaptığı temel ayırımdı; bir başka deyişle, devlet tarafından yerine getirilen işlevlerin bir toplumun üyelerinin kitlesinden ayrılmış, olan bir cihaza devredilmesinin hiç de zorunlu olmadığı, *bu durumun sa-*

---

38) A. Köymen, «Radikal Solun Gerekliliği», a.g.m.

dece, özgül ve tarihsel olarak belirlenmiş koşullar altında ortaya çıktığının kavranması.»[39]

Ortak işlerin toplumun dışında bir kerteye, bir cihaza aktarılması, bu cihazın biçiminden bağımsız olarak, bir yabancılaşmayı temsil eder kısacası. Toplumun kendi gücünün, kendisi dışındaki bir cihazda cisimleşmiş olarak yeniden toplumun karşısına çıkması anlamında bir yabancılaşmadır bu. Verilmiş tarihsel koşulların (sınıflı toplumların) bir ürünü olan bu yabancılaşma, bu koşulların değiştirilmesi sonucunda yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.

Sol liberalizm bu konumdan çok uzak düşüyor. Daha önceki sosyalistler devletin 'eriyip gitmesini' savunurken, onlar tam tersine devlet ile sivil toplum arasındaki ayrışmanın büyümesini istiyorlar. Bütün hedef sivil toplumun güçlendirilmesi, devletin yetkilerinin ise sınırlandırılması. Ama sadece sınırlandırılması. Devletin varlığı kendi içinde bir sorun olmuyor sol liberalizme.

> «Bizim için, sosyalizm devlet ile toplum arasındaki bölünmeyi *derinleştirmeyi* içerir... devlet ile sivil toplumun ayrılması her demokratik toplumsal ve siyasal düzenin kalıcı bir özelliği olmalıdır...»[40]

Böylece, «Sezar'ın hakkını Sezar'a» bırakmaya hazır sol liberaller. (Türkiye'de «Tanrı'nın hakkı da Tanrı'ya» bırakıldığına göre bize ne kalacak, o biraz meçhul!) Bu yönüyle, sol için liberal olmanın anlamı, devletin temsil ettiği hakimiyet ve yabancılaşmaya razı olmak, boyun eğmek.

Ama sadece devletin temsil ettiği yabancılaşmaya değil. Çünkü, sol liberalizmin iddialarının aksine, yabancılaşmanın esas kaynağı sivil toplumun kendisi içinde. Devletin varlığının yanısıra, meta fetişizmi ile, anarşik gelişimi ile, boğaz boğaza rekabeti ile, doğayı hallaç pamuğu gibi atan hoyrat gelişimi ile piyasanın temsil ettiği yabancılaşmaya da evet diyor sol liberalizm. Piyasanın (meta üretiminin) insan toplumunun maddi yeniden üretimini, bütün insanların iradesinden bağımsız, denetlenemeyen, her üreticiyi kör güçlerin insafına terkeden, kısacası insanı kendi üretici gücüne yabancılaştıran bir sisteme tutsak kıldığını göremiyor. Özgürce birleşmiş üreticilerin hep birlikte bilinçli biçimde planladıkları bir toplumsal üretim yerine, «herkesin herkese karşı savaşı»nı tercih ediyor. Yani toplum içinde de yabancılaşmayı benimsiyor.

Bir anlamı daah var soldan liberal olmanın. Herşeyin devlet tarafından yukarıdan aşağıya belirlendiğini söylemek ve hele bunu

---

39) *Late Capitalism*, New Left Books, Londra, 1975, s. 474. Vurgu benim.
40) D. Held/J. Keanê, «In a Fit State», a.g.m., s. 37 ve 38.

1985'de, Türkiye 60'lı ve 70'li yılları yaşadıktan sonra söylemek, o yıllar boyunca toplumu saran hareketliliği ve canlılığı unutmak demek. Bir de bu hareketliliğin tekrarlanabileceği konusunda bir inançsızlığın, bir umutsuzluğun dile getirilmesi demek. Üstelik, herşeyin yukarıdan aşağıya belirlenmesine bir çare olarak sivil toplumun bütününün omuz omuza mücadele vermesini beklemek, hayalciliğin yanısıra bir umutsuzluğun ifadesi tam anlamıyla. Kısacası, son tahlilde, sol liberalizm emekçi sınıfların örgütlenme ve mücadele kapasitesine bir güvensizliğin teorisi. Emekçi sınıfların saflarında geliştiği ölçüde de kendi öz güçlerine bir yabancılaşmanın ifadesi.

Öyleyse, sol liberalizmin gerçek eleştirisi bu güçlerin kendini yeniden ortaya koymasından geçiyor.

İktisat Politikası Alternatifleri, Bölüşüm İlişkileri ve Sol *

Korkut BORATAV

— I —

İktisat politikası alternatifleri üzerindeki görüş farklılıkları her zaman ideolojik tavırlarla ve değer yargılarıyla yüklü olmuştur, ama bu, birbirinden ayrılan görüşlerin, politik iktisatın bir sosyal bilim olarak evrimine ve hattâ doğuşuna katkıda bulunmasını önlememiştir. Gerçekten, temsil ettikleri çıkarları açıkça ifade etmekten rahatsızlık duymayan ilk iktisatçıların, esas olarak, iktisat politikası konuları üzerinde duran deneme yazarları oldukları hatırlanmalıdır.

Bununla beraber, işaret edilmesi gerekir ki, iktisat politikası alternatiflerinin belli yanlarının, özellikle etkinlik ve büyüme üzerindeki etkilerinin araştırılması, ideolojiden arınmış bir görünüm alabilir, genellikle de böyle bir görünüm alır. Alternatif politika modelleri, yandaşları tarafından sık sık, millî gelirin düzeyi ya da onun unsurları üzerindeki etkileri bakımından değerlendirilir, karşılaştırılır ve savunulur. Bu durumda tartışma, saf bilimsellik kisvesi altında sürdürülür ve tartışmanın «tarafsız» izleyicilerinin, belli bir alternatifin üstünlüğü konusunda sadece, kanıtın güçlülüğü ile ikna edilebileceği düşünülebilir. Böyle bir yaklaşım, doğal olarak, alınan ideolojik tavırları ortadan kaldırmaz.

Türkiye'deki, özellikle 24 Ocak 1980'de benimsenen ortodoks (ve IMF - destekli) istikrar programını izleyen iktisat politikası tartış-

(*) Bu yazı Paris'te yayımlanmakta olan *Equipe de recherches sur la Turquie* başlıklı bültenin 3. sayısında yer alacak olan metnin Türkçesidir.

malarının bir değerlendirmesinin yapılmasına girişilirse, tartışmanın önemli bölümünün böyle bir kisve altında sürdürüldüğü gözlemlenecektir. **İthal ikamesinin** veya ona karşı **ihracatın teşvikinin** ve **piyasanın** ya da piyasaya karşı **devlet müdahalesinin** faydaları ve dezavantajları çevresindeki tartışma, büyük ölçüde, politika modellerinin kaynak tahsisi, büyüme ve dış denge üzerindeki etkileri konularında odaklaşmıştır. Teknik yanı ağır basan bu savlar, sanki, «tarafgir olmayan» bir dinleyici kitlesine, onun söz konusu politika seçeneği için desteğini kazanmak üzere hitap ediyordu.

Bu tartışmada taraf olan Türk aydınları, oldukça özgün bir tartışmanın ortasında bulunduklarını düşünüyormuş gibi görünüyor[1]. Ne var ki, geliştirilen ana noktaların ayrıntılı bir tahlili, tartışmada özü bakımından yeni bir şey olmadığını gösterir. **Koruma - serbest ticaret** karşıtlığı (ya da yeni kılığı içinde, **ithal ikamesi - liberalizasyon** ile birleşmiş **ihracata yönelme** karşıtlığı) konusunda, geçen iki yüzyılın iktisadi yazını, bu başlıca iki politika seçeneğinin lehindeki ya da aleyhindeki tüm teorik ve ampirik noktaları içerir. Kısa ve uzun dönemlerde etkinliği ve/veya büyümeyi sağlamak üzere alternatif mekanizmalar olarak **plan / piyasa** karşıtlığı üzerindeki tartışma, daha yeni kökenli olmasına rağmen, yine de geriye, bu çağın başlarına kadar gider ve her iki tarafın başlıca savlarının tümünün bundan birkaç on-yıl daha önce geliştirilmiş olduğunu söylemek oldukça doğru olur.

Belki daha ilginci, bu tartışmaların, Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişmesi ve politika kararlarını alanlar üzerindeki etkisinin, 19. yüzyılın sonlarına kadar geriye gitmesinin gözlemlenebileceği olgusudur. Dünya ekonomisi ile eklemlenmenin alternatif iki mekanizması ve bunlara tekabül eden alternatif iki birikim örüntüsü —yani, biri, görece serbest ticaret ilkelerine ve sınırsız bir piyasa hakimiyetine, diğeri sanayileşme lehine korumaya ve devlet müdahalesine dayanan iki birikim örüntüsü— uzun zamandan beri Türk aydınlarının gündemindeki başlıca tartışma konusu olmuştur. Politikada karar alıcılar ile ilgili olarak, 1908 Jön Türk devriminden beri, bu iki stratejik alternatif arasında sarkaç-benzeri bir gidip-gelme hareketi gözlemlenebilir[2]. Bu bakımdan 1980'li yıllar, sarkaç ha-

---

1) Alternatif iktisat politikaları üzerine Türkiye'deki tartışmanın aşağıda verilen değerlendirmesi, bu konuda 1977'den beri yapılan çok sayıdaki katkının bir sentezidir ve yazarların her birine göndermede bulunmak mümkün görülmemiştir.

2) İktisat politikası alternatifleri konusunda daha önceki tartışmalar için bakınız: Toprak (1982), Çavdar (1982) ve Boratav (1979).

reketinde, daha önceki onar yıllık iki dönemde ekonomiyi karakterize eden «korumacı-müdahaleci» örüntüden uzaklaşmayı temsil eder görünmektedir[3].

Bu gözlemler, alternatif politikaların **etkinlik** ve **büyüme** hedefleri çevresinde merkezileşen tartışmalara dayanmaktadır. Bir diğer ve önemli alana, yani alternatif iktisat politikalarının, kendisine göre değerlendirildiği, savunulduğu ve eleştirildiği başlıca bir amaç olarak gelir dağılımı alanına kayıldığında farklı sonuçlar doğar. Alternatif iktisat politikalarının bölüşüme ilişkin etkileri üzerine herhangi bir tartışma, açıkça, ideolojik ve sınıfsal konumlar içinde yer alır. Gerçekten bu konumlar, kendileri aracılığı ile solun sağdan ayırdedildiği denektaşları halini alırlar. Genel olarak doğrudan üreticilerin, özel olarak da işçi sınıfının ve köylülüğün mutlak ve göreli iktisadi konumlarını olumsuz yönde etkileyen politika önlemlerine, sol tarafından **bir ilke sorunu olarak** karşı çıkılır. Her ne kadar sağ, eşyanın doğası gereği, bu tür politika önlemlerini tercih ederse de, böyle önlemleri bölüşüme ilişkin boyutları temelinde, halkın önünde ve açık olarak savunmanın zorluğu, muhafazakâr okulu, tartışmayı etkinlik alanına kaydırmaya, ya da gelir bölüşümü çözümlemesinin teorik ve kavramsal çerçevesini çarpıtma girişimine yöneltir. Bu son olgunun bazı yansımaları daha sonra tahlil edilecektir.

Dahası, alternatif politikalar bakımından etkinlik-büyüme boyutu hakkındaki eski fikirlerin yeni kılıklar altında dolaşıma sokulduğu «teknik» tartışmadan farklı olarak, Türkiye'deki tartışmanın bölüşüme ilişkin boyutlarında belli yenilik unsurları gözlemleniyor. İlk olarak, —önceki paragrafta işaret edilen— bölüşüme ilişkin konuları çarpıtma girişimleri biraz beceriklilik gerektirir ve esas olarak dışarıdan ödünç alınmış olmasına rağmen, bu uygulama yerel renklerle zenginleştirilmiştir. İkinci olarak, ve daha önemlisi, 1980-sonrası iktisat politikası tartışmaları, Türk solunun bir kesiminin «saflan değiştirmesi» biçiminde, oldukça ilginç bir olgu üretmiştir. Bu grup (ki bu çalışmada «liberal sol» olarak adlandırılacaktır), Türkiye'deki ilerici kamu oyunun geleneksel tavırlarından

3) Bu son ifade şu gözleme dayanmaktadır: Kısa dönemli bir program olarak başlayan istikrar programı, müteakip yıllarda, Türk ekonomisinin birikim örüntüsünün tümüyle yeniden düzenlenmesini amaçlayan bir yeniden-uyarlanma sürecine dönüştü. Başlangıçtaki politika paketi konusunda hiçbir ödün verilmedi ve bankacılık, dış ticaret ve devlet teşebbüsleri alanlarında aynı doğrultuda yeni önlemler getirildi. Böylece, ulusal ekonomiyle ilgili «düzenleme modeli»nin başlıca parametreleri tadil edilmiş oldu.

kendini ayırmış ve yalnızca etkinlik bakımından değil, aynı zamanda ve açık olarak bölüşüm bakımından da, yürürlükteki birikim modelinin daha «açık» ve piyasa-yönelimli bir model doğrultusunda dönüşümünü sebatla savunmaya başlamıştır. Gerçekte, bu grubun bir sol konumu korumakta olduğu iddiası, doğrudan doğruya onun, yeni politika yönelimini açık olarak, gelir bölüşümü açısından savunması ile bağlantılıdır — bu, liberal sol ile resmi liberal sağ arasındaki söz konusu ayırımı sağlayan bir olgudur.

Bu çalışmanın geri kalan bölümlerinde, iktisat politikalarındaki 1980-sonrası yeniden yönelimleri, bir sol konumdan, yani, bu politikaların gelir bölüşümü üzerindeki etkileri açısından savunma çabaları eleştirel olarak irdelenecektir. Gösterilecektir ki bu savlar, retoriğe rağmen özgünlükten ve tutarlılıktan yoksundur ve muhtemelen çok daha derinde yatan bir ideolojik dönüşümün parçası olarak yorumlanabilir.

— II —

1980-sonrası iktisat politikalarının bölüşüme ilişkin etkileri lehindeki ana sav, kendi başına istikrar programının etkilerine değil, «kapalı», müdahaleci ithal-ikamesi modeli ile «açık», piyasaya — ve ihracata — yönelik bir modelin karşılaştırılmasına dayanır. İstikrar programının kendisi bu modellerin ilkinden ikincisine geçişi gerçekleştirmek için bir araç olarak anlaşılır ve bu nedenle de bir ilk-yaklaşım olarak gözönüne alınmayabilir. İlginçtir ki, 1980-sonrası iktisat politikalarına Türk «liberal solu» tarafından yöneltilen başlıca eleştiri, korumacılığın ve müdahaleciliğin modası geçmiş mekanizmalarını tasfiye etmekte bu politikaların yeterince hızlı ve ileriye gidecek ölçüde hareket etmediğidir.

Türk «liberal solu», alternatif politika modellerinin (ve bunların bölüşüme ilişkin etkilerinin) karşılaştırmalı çözümlemesinde, bu konudaki geleneksel Batı eserlerinden, özellikle de Dünya Bankası'nın etkisi altında olan eserlerden esinlenmiş gibi görünmektedir. Bu eserlerin savlarının ana doğrultusu, hane halkı gelirlerinin büyüklüğüne göre bir gelir bölüşümü kavramı —bölüşüm ilişkilerinin sınıfsal bir çözümlemesiyle taban tabana zıt bir kavram çevresinde yapılanmıştır. Korunmuş bir ekonominin, imalat sanayiinde daha yüksek bir reel ücretler düzeyi ile sonuçlanabileceği ve genellikle sonuçlandığı kabul edilir, ama bu, kırsal nüfus («ithal ikamesi genel olarak ihracata-yönelik sektörleri ve özel olarak ta tarımı cezalandırır») ve informel sektörde işsiz ve marjinal nüfus («sanayide kısmen yüksek ücretlerden ötürü yüksek sermaye yoğunluğu,

istihdamı zayıflatır») pahasına gerçekleşir. Nüfusun en fakir kesimleri bu alanlarda toplandığından «sermaye getirisi»ne kıyasla reel ücretlerdeki bir azalma, istihdamı teşvik ederek işsiz ve marjinal nüfusa yarar sağlayacak ve göreli fiyatlarda tarımın lehine ve sanayinin aleyhine bir artış kırsal alandaki fakirlerin yararına olacaktır; bunun toplam etkisi ise, ulusal çapta gelir eşitsizliklerinin azalması olacaktır. İyi bilindiği gibi, göreli faktör ve sektör fiyatlarındaki bu değişmeler, ithal-ikame edici bu modelden ihracata-yönelik bir modele geçiş sırasında ortaya çıkması beklenen başlıca dönüşümler arasındadır[4].

Bu yaklaşım, teknik jargonundan arındırıldığı zaman, az gelişmiş bir ekonomide gelir dağılımı temel sorunsalını, bir yanda endüstriyel işçi sınıfı, öte yanda köylülük, işsizler ve alt-proletarya arasındaki bir çelişki olarak ele almaya varır — bunun sosyalist ve Marksist solun çeşitli çizgileri bakımından hiçbir yanıyla kabul edilemez bir yaklaşım olması gerekir; sosyalist ve Marksist solun çeşitli çizgilerine göre aynı sorunsal ancak doğrudan üreticilerle sömürücü sınıflar arasındaki bir çelişki olarak ele alınabilir. Savın «liberal sol» tarafından bu doğrultuda sadece isteksiz bir onayına yol açan, belki, Marksizmin Türk solu saflarında sürüp giden etkisidir.

Ancak, ithal ikamesinin geleneksel eleştiricilerinin Türk «liberal sol»una güçlü biçimde çekici gelmiş olan bir diğer bölüşüm çözümlemesi daha vardır. Bu, idari kontrollere dayanan bir kapalı ekonomi içinde önemli koruma (ve muhtemelen devlet müdahalesi) «rantlar»ının doğuşuna ve o rantlara, ayrıcalıklı belli ithalatçı ve sanayici grupları tarafından el konulmasına dikkati çeker. Türk liberal solu, bu sav doğrultusunda muhtemelen, neoklasik yazarların eleştirilerinden çok daha ileri gitmiştir. Neoklasik yazarlar bu «rantlar»ı nicelleştirilebilir gelir kategorileri olarak ele almaktan genellikle kaçınmışlardır[5]; ama açık bir ekonominin Türkiye'deki

---

4) Bu savın standart sunuluşu için bkz.: Little, *et al.* (1970, ss. 41-45, 81-88) ve Krueger (1978, ss. 146-150, 186-187). Batılı iktisatçıların Türk ekonomisi hakkında aynı bakış açısından yaptıkları eleştirel değerlendirmeler için, bkz.: Krueger (1974b) ve Balassa (1983).

5) Bu ifadenin en önemli istisnası, Krueger (1974a) tarafından politik iktisat alanına yapılan amatörce bir sapmadır. Burada Krueger, Türk GSYH'sı içinde, «ithal lisanslarından sağlanan rantlar»ın payını tahmin etmeye kalkışır. Daha kabul edilebilir neoklasik tavır, göreli fiyatlardaki bu değişmeyi, «efektif koruma haddi» çerçevesi içinde ele almaktır. Örneğin Little, *et. al.* (1970, ss. 81-82), korumanın sanayide *hem* kârlar *hem de* ücretler için yarar sağladığını göstermektedir. Krueger bile, Türk ekonomisi üzerindeki kitabında,

sol savunucuları için bu rantlar, ticaret ve sanayi burjuvazisinin eline geçen bir sömürü geliri biçiminde kolay bir hedef oluşturmuştur. Dış ticaret ve döviz kurları üzerindeki idari kontrolleri kaldırmak yoluyla uluslararası kapitalizmle yeniden bütünleşen bir ekonomi, bu «rantlar»a son verebilir. Böylece dış iktisadi ilişkilerin liberalizasyonu, aynı zamanda gelirin yeniden bölüşümü için «radikal» bir reçete olur.

— III —

Bu tartışmanın odak noktası toplumsal **sınıflar** ve **katmanlar** arasındaki bölüşüm kavramına doğru kaydırılırsa, bölüşüme ilişkin etkileri açısından 1980-sonrası politika değişiklikleri lehine ileri sürülen savların, **solda** olma iddiasını taşıyan hiçbir düşünce okulu bakımından geçerli olmadığı gösterilebilir.

Önce, Türkiye'de gözlemlendiği biçimiyle ithal ikamesinin «popülist» uyarlamasının, gelir dağılımını etkileyen, özellikle, çalışan sınıfların göreli iktisadi konumlarının sistematik biçimde gerilemesine karşı etki yapan içsel mekanizmalar yaratmış olduğu başka bir çalışmada gösterilmiş bulunmaktadır[6]. 1960'lı ve 1970'li yıllar için gelir dağılımı ile ilgili bulgularımız reel ücretlerde sürekli bir artışı, özel imalat sanayii katma değeri içinde ücretlerin payında bir istikrarlılığı, hâkim niteliği köylü üretimi olan tarım bakımından iç ticaret hadlerinde bir düzelmeyi ve ücret mallarının fiyatlarında göreli bir düşüşü gösteriyor. Bu bulguların çoğu, özellikle göreli fiyatlarla ilgili olanlar, ithal ikamesi modelini eleştirenlerin gelir dağılımı konusunda betimlemeyi pek sevdikleri olumsuz resme aykırıdır.

Bu durumda, 1980-sonrası politikaların bölüşüme ilişkin bir açıdan ve sol bir konumdan savunusu yine de, ancak (a) «açık», ihracata-yönelik bir modelin, bu bölüşüm göstergelerinde bir düzelme sağlayacağı gösterilebilirse, ve (b) bir modelden diğerine bir istikrar programı yoluyla geçişin, aynı göstergelerde bir gerilemeye yol açmayacağı gösterilebilirse yapılabilir. Ne yazık ki, «liberal sol»un dayanabileceği bu iddialar ve beklentiler her iki açıdan da zayıf bir zemine oturmaktadır.

İlk nokta ile başlanırsa, tekrar tekrar vurgulanmış olduğu gibi, ihracata — yönelik bir ekonominin gerekleri, emek maliyetlerinin

---

önceden de kullandığı aynı verilerle daha tam olarak yaptığı çözümlemede daha önceki sapmasından pişman olmuşa benzemekte ve ithalat «primleri»nden söz etmeyi tercih etmekte, bu kazançların gerçekte hayali olduğunu belirtmeye kadar gitmektedir (Krueger 1974b, ss. 240 - 242).

6) Boratav (1985).

en aza indirilmesi —arzın iç piyasalardan uluslararası piyasalara doğru yeniden-yöneltilmesini de kolaylaştıracak bir en aza indirme yönünde sürekli bir baskıyı zorunlu kılar. Bundan dolayı, ihracata-yönelik bir modelin içsel ve mantıki yapısı içinde emeğe karşı olma eğilimi vardır[7].

İhracata — yönelik bir ekonomiye geçişle birlikte ortadan kalkacağı umulan ve koruma «rantlar»ı denilen soruna gelince, çözümleme teorik olarak kabul edilebilir görülse bile, bu sorun, burjuvazinin farklı bölümlerini temsil eden gruplar arasında artığın yeniden-dağılımını ilgilendirir. Ama bu çözümleme bizi teorik zeminde yanlış yola götürmektedir. Bu yazar, bir başka yerde[8], bu sözde «rantlar»ın bir bölüşüm çözümlemesiyle bütünleştirilmesinin, eğer ve yalnızca eğer, bu bütünleştirme, göreli fiyat hareketlerinin bölüşüme ilişkin etkisinin genelleştirilmiş bir incelenişi çerçevesi içinde yapılırsa savunulabileceğini göstermiştir.

Bir modelden diğerine geçiş sırasında bölüşüme ilişkin olarak ortaya çıkan değişmelere geri gelirsek, 1980-sonrası istikrar politikalarının, etkileri bakımından emeğe açıkça karşı olduğu hususunda muhtemelen anlaşma vardır. Ücretlilerin göreli konumlarındaki ve iç ticaret hadlerindeki köylülük aleyhine bozulma, aynı zamanda temel gereksinim mallarının göreli fiyatlarındaki yükselme, Türkiye'deki istikrar programının, üzerinde anlaşmazlık olmayan sonuçlarıydı. Bununla beraber, «liberal sol»da, bu ters sonucun kaçınılmaz olmadığı ve daha «adil» bir istikrar programının olanaklı olduğu ama uygulanmadığı yönünde bir tavır var gibi görünmektedir.

---

7) İlginçtir ki, Güney Kore modelinin olumlu gelir dağılımı sonuçlarını göstermeye girişen sempatizanları (bkz., örneğin Adelman ve Robinson, 1978), bölüşüm analizlerini toplumsal sınıflar üzerine inşa etmekten kaçınırlar. İhracata - yönelik Güney Kore'deki ve popülist, içe - yönelik Türkiye'deki bölüşüm göstergelerini imalat sanayii işçileri bakımından karşılaştırırsak, Güney Kore'deki çok daha yüksek büyüme hızlarına rağmen, (a), dolar olarak, işçi başına yıllık ücretler Türkiye'de önemli ölçüde daha yüksek olmuştur ve aradaki açık 1960 - 1970 yılları arasında genişlemiştir; ve (b) ulusal ekonomide işçilerin göreli iktisadi konumlarının bir göstergesi olarak, imalat sanayiinde işçi başına yıllık ücretlerin kişi başına yıllık GSYH'ya oranı, Güney Kore'de her zaman daha düşük olmuş ve 1960 - 1979 yılları arasında gerilemişken, Türkiye'de küçük bir düzelme kaydetmiştir (Bulgular, yazar tarafından halen sürdürülmekte olan, gelir dağılımı göstergelerinin uluslararası mukayesesi konusundaki bir araştırmaya dayanmaktadır).

8) Boratav (1985).

Bu değerlendirme, esas olarak, ihracata-yönelik model bakımından ileri sürülenlerle aynı olan nedenlerden dolayı desteklenemez. Ücretler ve tarımı destekleme politikaları üzerindeki sınırlamalar yoluyla emek gelirlerinin baskı altında tutulması ve ücretmallarına sağlanan sübvansiyonların yavaş yavaş ortadan kaldırılması, nihai olarak, içe-yönelik bir birikim örüntüsünden dışa-yönelik bir birikim örüntüsüne geçmeyi amaçlayan herhangi bir istikrar programının gerekli ve hayati unsurlarıdır. Toplam arzın giderek artan bir bölümünü iç piyasalardan dış piyasalara kaydırmak için, kısmen, emek gelirleri aleyhine ayırım yapan bir efektif gelirler politikası yoluyla iç talebin baskı altında tutulması ve emek maliyetlerinin en aza indirilmesi[9] konusundaki aynı düşünceler, ihracata yönelik model için olduğu kadar bu modele götüren geçiş mekanizmaları için de eşit ölçüde geçerlidir. «Farklı» bir istikrar (ya da, daha çok «anti-kriz») politikası ancak, bu politika tümüyle farklı bir nihai amaca sahip olsaydı olanaklı olabilirdi.

Gelir dağılımı tartışmalarında sol konum emekten yana bir temel üzerinde tanımlandığı sürece, daha önceki paragraflar göstermiştir ki, iktisat politikalarının 1980-sonrası yeniden yönlendirilişi, sol açısından, bölüşüme ilişkin hem kısa dönemli (istikrar), hem de uzun dönemli (dışa yönelik bir birikim örüntüsüne kayış) sonuçlarıyla hiçbir bakımdan desteklenemez. Buna rağmen, «liberal sol»un bu ciddi yeniden yönelim lehindeki tavrı sürüyor gibi görünmektedir ve bu israr, yalnızca, bir «ideolojik kopuş» bağlamında açıklanabilir.

— IV —

Kısa-dönemli bir istikrar programının uzun-dönemli bir yeniden uyarlanma sürecine dönüşmesi, 24 Ocak 1980 politika paketinin kabul edilmesinden yedi ay sonra kurulan askeri rejim tarafından sağlanan siyasal ve kurumsal çerçeve olmadan ortaya çıkabilir miydi? Neredeyse kendiliğinden açıktır ki, istikrar programının ve sonrasının (onun «emeğe-karşı» yanlarının) bölüşüme ilişkin önlemleri, daha önceki onar yıllık iki dönemin «popülist» parlamenter rejimi safdışı edilmedikçe uygulanamazdı.

Eldeki kanıtlar şu olguyu göstermektedir: Muhafazakâr Demirel hükümeti, Ocak 1980 programını, geçici zaman-ufuklu bir şok

9) IMF'nin iki uzmanı, ücretlerin ihraç fiyatlarına oranındaki bir düşüşü, istikrar programlarının başarı göstergelerinden biri olarak gördükleri zaman, aynı düşünceyi bir bakıma örtülü biçimde yeniden doğrulamış olmaktadır: Johnson ve Salop (1980, s. 20).

tedavisi olarak tasarlamıştı ve bu programın bölüşümle ilgili boyutlarının, Türk parlamenter sisteminin sınırlamaları altında desteklenmesinin olanaksızlığının tümüyle bilincindeydi. Fakat bu özel konuda «liberal sol», sözde «liberal» ekonomik model ile ona eşlik eden otoriter rejim arasındaki mantıki bağı görmeyi reddederken, Bay Demirel'den daha az duyarlı olmuştur.

İktisadi liberalizm ve siyasi otoriterlik arasındaki bağın iki yönü vardı. Önce, istikrar programının içkin olarak emeğe-karşı yanları, işçi sendikalarının faaliyetlerinin Sıkıyönetim komutanları tarafından yasaklanması ya da kısıtlanması ile başlayan ve yeni Anayasa'nın aşırı derecede kısıtlayıcı maddelerinde ve Anayasa'ya eşlik eden iş mevzuatında doruk noktasına ulaşan bir dizi eylem yoluyla kurumsallaştırıldı. İkinci olarak, yürütme ve yasama düzeylerinde, siyasal ve entellektüel sola karşı, ilkine paralel ve eşit derecede sistematik bir operasyon yer aldı. Bu operasyonun örnekleri, burada ayrıntılarına girmeyi gerektirmeyecek ölçüde çok iyi belgelenmiştir.

Böylece, 1980-sonrası Türkiye'sindeki durum, çalışan sınıfların kaderi ile siyasal ve entellektüel solun kaderi arasında doğal bir bağ bulunduğunu tümüyle doğrulama olanağını verir ve solun, 24 Ocak programı tarafından temsil edilen iktisat politikalarına karşı, kendi çıkarı bakımından da güçlü biçimde muhalefet etmesinin gerekliliğini gösterir. Bundan dolayı, alternatif teorileri bizzat «praxis» in kendisiyle bu «test ediş»in, 1980-sonrası iktisat politikası modelinin sözde «liberalleştirici» etkisi konusundaki tartışmayı çözüme bağlaması beklenmiş olmalıydı. Şaşırtıcı biçimde görüldü ki, durum beklendiği gibi değildir. **Liberal ekonomi ve otoriter siyaset** arasındaki çatışmanın yeni teorik açıklamaları, ekonomik temel düzeyinde işleyen (ve esas olarak burjuvazi tarafından temsil edilen) «sivil toplum» ile üst yapı düzeyinde işleyen (ve ordu tarafından temsil edilen) devlet arasındaki sözde çelişki üzerinde geliştirildi. (Türkiye'deki tartışmanın, tarihin maddeci açıdan kavranılmasına yaptığı «katkı» budur!). Bu yaklaşım, son çözümlemede, yeni rejimin otoriter yanlarının kurumlaşmasını, büyük ölçüde, Türk burjuvazisinin tam desteğinin kolaylaştırmış olması olgusuna rağmen, bu aynı sınıfın demokratik karakterine gözü bağlı bir güveni temsil eder.

«Liberal sol»un yeni ekonomik model yönündeki azimli desteği artık «yanlış bilinç» ya da yargı hataları terimleri ile açıklanamaz. Bu olguyu, Türk burjuvazisi ile bir sürekli uzlaşma aramaya başlayan profesyonel («öğrenim görmüş») grupların safları içinde yer alan bir ideolojik dönüşüm ve kopuş ile açıklamak çok daha ger-

çekçi olacaktır. Bu grubun toplumsal işlevlerinin yavaş fakat sürekli değişmekte olduğu bir süreci gözlemlemekteyiz. Bu grup için zenginlik, prestij ve refah burjuvazinin çıkarlarına giderek artan biçimde boyun eyme koşuluna bağlı olmaya başlıyor. Kamu kesimindeki iktisatçıların ve uzmanların, bağımsız mühendislerin, mimarların ve hukukçuların ağırlıkla sol kanattaki görüşlerinin yerini yavaş yavaş malî danışmanların, şirket danışmanlarının ve yöneticilerinin, iş avukatlarının ve müteahhitlerin «çağdaş burjuva» dünya görüşleri alıyor; çünkü, ilk gruptakiler ikinci gruptakilerin saflarına dönüşmekte ya da bu saflara kaymaya can atmaktadır. Bu çağdaş burjuva tavırlarının, müdahaleci ve içe-yönelik bir ekonominin sınırlamalarıyla güçlü biçimde çatışan, kuvvetli bir «tüketimci» yaşama stili unsuru var[10]. Böylece, liberal solun, ekonomiye devlet müdahalesine karşı aldığı güçlü tavırlar, yeni ortaya çıkan bu grubun arzu ve özlemlerini temsil ediyor olarak görülebilir — «sol» jargon bu grubun, geçmişiyle vicdan azabı çekmeden ideolojik kopuşunu kolaylaştırmaktadır...

Ancak bu, sağlıklı bir gelişme olarak görülmelidir. «Solda olmanın» aydınlar için eşyanın doğası gereği sayıldığı daha önceki durum çok yapaydı ve bu nedenle de sürüp gidemezdi. Türk toplumunun son yıllarda içinden geçtiği bunalım, geç kalmış bir ideolojik yeniden-saflaşmanın koşullarını yarattı. Artık yapılması gereken şey, nesneleri kendi gerçek adlarıyla adlandırmak ve bu yeni ideolojik yönelimi, sahip olduğu solda olma iddialarından ayırmaktır. Bu, Türkiye'nin çalışan sınıflarıyla ortak kaderinin ve doğal bağlarının tümüyle bilincinde olan, yeniden gençleşmiş bir solun omuzlarındaki görevdir.

---

10) Bu açıdan, şu andaki görüşlerin örtüşmesine rağmen, «tüketimci-burjuva» tavırlar ve bir bütün olarak egemen sınıflar, ya da onun bölümlerinin iktisadî çıkarları arasında her zaman çelişkiler doğabilir.

GÖNDERME YAPILAN KAYNAKLAR

Adelman, I. ve Robinson, S. (1978), *Income Distribution Policy in Developing Countries: A Case Study of Korea*, Oxford University Press for the World Bank.

Balassa, B. (1983), «Outward Orientation and Exchange Rate Policy in Developing Countries: The Turkish Experience» *The Middle East Journal*, Summer (Yaz).

Boratav, K. (1979), *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1983), «Türkiye'de Popülizm», *Yapıt*, Ekim - Kasım.

Boratav, K. (1985), «An Analysis of the Evolution of Income Distribution in Turkey, 1960 - 1979» (yakında yayımlanacak olan *Cahiers du groupe d'études sur la Turquie contemporaine* içinde).

Çavdar, T. (1983), *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul, Uygarlık Yayınevi.

Johnson, O. ve Salop, J. (1980), «Distributional Aspects of Stabilization Programs in Developing Countries», *IMF Staff Papers*, March (Mart).

Krueger, A. (1974a), «The Political Economy of Rent - Seeking Society», *American Economic Review*, June (Haziran).

Krueger, A. (1974b), *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey*, New York, National Bureau of Economic Research.

Krueger, A. (1978), *Trade and Development in Developing Countries: 3. Synthesis and Conclusions*, Chicago, University of Chicago Press.

Little, I. *et al.* (1970), *Industry and Trade in Some Developing Countries*, Paris, OECD.

Toprak, Z. (1982), *Türkiye'de Milli İktisat (1908 - 1918)*, Ankara, Yurt Yayınları.

Bireyleşme Çağrıları Üzerine

Gülnur SAVRAN

Son yıllarda 'bireyleşme' sorunu, kendisini sol içinde gören görmeyen birçok kişinin siyasal gündeminin en başına yerleşmiş durumda. Geçmişteki 'günahların' sorumluluğu birey olamamışlığımıza yüklenirken, gelecek-görecek günlerimizin umudu da, neredeyse tümüyle, bireyleşmemize bağlanıyor. Her fırsatta, bireyler olmamız, bireyler gibi davranmamız yolunda çağrılar çıkıyor. Aslında, bu çağrılar çoğu kez ne olamadığımızın yüzümüze vurulması biçimini alıyor: «Biz tebaayız, kuluz; Batı insanı birey!» Bir tür karşıtlık kurma yoluyla çağrı kısacası. En azından iki soruya yol açıyor bu çağrılar: Şu, olmayı bir türlü beceremediğimiz Batı'lı birey kim, nasıl bir insan? Gerçekten de bu kadar farklı mı bizden?

Bu iki soru birbirinden kopuk değil aslında. Birinci soruda içkin olan varsayımı, ikinci soru da içeriyor: Batı'daki bireylerin bizden çok farklı olduğunu, bizim onlar gibi olamadığımızı söylemek, bazı durumlarda açık olarak, bazan da örtük bir biçimde, bu bireylere olumlu bir değer atfetmeyi varsayıyor. Özgür, sorumlu, inisiyatif sahibi olan ve daha nice olumlu özellik taşıyan bu birey karşısında, 'tek'liğinin bilincine varamamış Türkiye'li insanın gerçekleştiremedikleri büyüyor, devleşiyor ve onu bir 'kul' konumuna getiriyor.

Bu yüzden de, Batı'lı bireyin bir tahlilini yapmak, bu bireyin kim olduğunu belirlemeye çalışmak bana önemli geliyor. Sözünü ettiğim çağrıları yapanların bazıları, belirlenmemiş, genel bir birey anlayışından hareket ederek sürdürüyorlar tartışmalarını; bazılarında ise, bu birey çok belirtik olarak liberalizme bağlanıyor. Ama bu yaklaşımların tümünün temelinde yatan anlayış liberalizmin birey anlayışı. Yazarlardan bazıları bunu bilinçli olarak savunu-

yor; bazılarında ise açıkça bu niyet dile getirilmese bile son tahlilde karşımıza liberalizmin bireyi çıkıyor: Bireyleşmeye ilişkin olarak anılan kişilik özellikleri, gerçekte liberalizmin bireyinin başlıca özellikleri. Kısacası, ister açıkça olsun ister örtük olarak, bizden liberalizmin geliştirdiği ve savunduğu birey imgesine uymamız isteniyor.

I. LİBERALİZMİN BİREY ANLAYIŞI VE BURJUVA DÜNYASINDA BİREYLER

a) Soyut Birey

Liberalizmin en temel öncülü, toplum dışında, topluma öncel olarak belirlenmiş, tanımlanmış birey anlayışı. Bu anlayışta, toplumun oluşumu toplumsal bağlamın dışından verilmiş insan özellikleri ile açıklanıyor. Toplumsal ve tarihsel koşullardan soyutlanmış bir bireyden yola çıkılarak topluma varılıyor. Liberal kuramın hareket yönünün bireyden topluma doğru olması, bu kuram çerçevesinde bireylerin tarih-toplum dışı, **soyut** bireyler olması demek.

Soyut bireylerden yola çıkarak, toplumların oluşmasını bu bireylerin kendi aralarında yaptıkları bir **toplumsal sözleşmeye** bağlayan liberal kuramcıların bazılarında toplumun oluşması insanların doğal, psikolojik özellikleri ile açıklanıyor: Örneğin Hobbes, bireylerin doğal olarak kendi güçlerini arttırmaya yöneldiklerini varsayıyor; böyle olunca da, kaçınılmaz olarak birbirleriyle rekabet içine giren insanların, bunun doğuracağı kargaşaya ancak bir toplumsal sözleşmeyle son vereceklerini savunuyor. Kısacası, bireylerin toplumdan önce, ya da toplum dışında verilmiş olan bazı özellikleri onları toplumlar halinde yaşamaya itmektedir. Daha da ötesi, bu toplumun nasıl bir toplum olduğunu yine bu özellikler belirler.[1]

Yine bir toplumsal sözleşme kuramcısı olan Locke'da ise, psikolojik özelliklerin yerini bu kez **doğal haklar** alıyor: Bireylerin toplum kurulmadan da sahip oldukları, salt insan bireyleri olmaların-

1) Hobbes genellikle liberal kuramın bir temsilcisi olarak alınmaz, çünkü devlet anlayışı otoriterdir. Ancak, C. B. Macpherson, Hobbes'un devlet anlayışını oluştururken başvurduğu öncüllerin liberalizmin öncülleri olduğunu savunuyor. Gerçekten, tam da tarih-toplum dışı, soyut bireylerin psikolojik özelliklerinden hareket ettiği için Hobbes liberal bir düşünür. Bkz. C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford University Press, 1964, s. 9-70 ve *Democratic Theory —Essays in Retrieval*, Oxford University Press, 1973, s. 224-250.

dan kaynaklanan bir takım hakları var bu düşünüre göre. Bu haklar, bireylerin kendi bedenleri, güçleri ve malları üzerindeki mülkiyet hakları. Hangi tarihsel-toplumsal koşullarda bu hakları edindikleri önemli olmayan soyut bireyler, bunların korunması amacıyla, bir sözleşmeyle toplumu kuruyorlar.

Burada bizim açımızdan önemli olan, toplumsal sözleşmenin gerçekten yapılıp yapılmadığı, yani tarihsel bir olgu mu, yoksa bir varsayım mı olduğu değil. Yazarlar, bu sözleşmenin bir varsayım olduğunu, yani «toplum içinde, sanki bir sözleşme yapmışçasına davranmak ve devleti de buna göre kurmak gerektiğini» söylüyor olsalar bile, birey konusundaki anlayışları açısından bir şey fark etmez. Ne olursa olsun, birey, toplum tasarlanmadan önce tasarlanmış, toplumun özelliklerinden bağımsız bir takım güdüler, gereksinimler, haklarla donatılmış oluyor. İşte bu anlamda soyut, liberalizmin bireyi.

Klasik liberalizmin siyasal felsefesinden klasik iktisat öğretisine ve Bentham, J. S. Mill gibi daha sonraki liberal filozoflara geldiğimizde toplumsal sözleşme kuramı giderek gözden düşüyor. Ama soyut birey açısından durum değişmiyor. A. Smith'in bireyleri, doğal olarak 'takas ve mübadele' eğilimini taşıyan bireyler. Bu özellikleri değişmez ve genelgeçer olduğu için de, bu eğilimlerin en rahat gerçekleşeceği toplum tarih içinde ortaya çıkmış en iyi, en gelişkin toplum. Smith'in yaptığı, toplumu değerlendirirken toplumdan soyutlanmış bireyleri ölçü olarak almak. Bunu yapabilmesi için ise önce bireyi varsayıyor, sonra toplumun işleyişini bu bireye göre değerlendiriyor. Hatta Smith topluma, doğal eğilimi takas ve mübadele olan bireylerin birbirleriyle karşılıklı ilişkilerinden kalkarak varıyor. Bireylerin doğal eğilimi bu olmasaydı, Smith'in toplumu açıklayan bir ilkesi olmayacaktı.

Soyut birey anlayışının kaçınılmaz olarak beraberinde getirdiği bir mantık var. Birey ve toplum birbirinin dışında, birbirine dışsal varlıklar. Bu dışsallık kuşkusuz kuramın başlangıç noktasına ilişkin birşey: Her liberal düşünür birey ile toplumu birbiriyle hep çatışan, hiçbir zaman uyum içinde olamayacak şeyler olarak görmüyor. Tersine birçoğu, toplumda, insanların bu doğal özelliklerine uyan, o özelliklerin gerçekleşmesine ortam oluşturan mekanizmalar buluyor. Smith'in 'gizli el'i bunun en iyi örneği. Smith'in bu uyuma nasıl vardığına biraz sonra dönmek üzere, şimdilik vurgulamak istediğim nokta bu yöntemsel dışsallık: Liberalizmin bireyinin soyut oluşu, kendi içinde bir bütün oluşturan bireyin toplumun yanısıra tasarlanmasında yatıyor. Bu 'yanısıralık', yöntemsel olarak, önce bireye sonra topluma bakmak anlamını taşıyor. J. S. Mill bu

yöntemsel gerekliliği şöyle dile getiriyor: «İnsanlar bir araya getirildiklerinde, özellikleri farklı olan başka bir töze (cevher/substance) dönüşmezler. Toplumda yaşayan insanların, bireysel insanın doğal yasalarından türememiş olan ve bu yasalara indirgenemeyecek hiçbir özelliği yoktur.» Bu yüzden de, «bireysel insan biliminden sonra toplumda yaşayan insan bilimi gelir.»[2] Bu sıralama ve bireysel insan/toplumda yaşayan insan ayırımı, birey/toplum ikiliğinin çok açık bir ifadesi.

Bireyin tarih dışı, soyut bir birey olarak alınması için, birey/toplum ikiliğinin Mill'de olduğu kadar sistematik bir biçimde geliştirilmesi gerekli değil. Soyut birey, liberalizmin doğrudan doğruya topluma ilişkin bazı tahlillerinde de ortaya çıkıyor. Bu durumda, daha çok örtük bir varsayım soyut birey. Örneğin, faydacılığın en tipik temsilcisi olan Bentham, kendisini klasik liberalizmden ve özellikle de sözleşme kuramcılarından ayırdığı halde, toplum felsefesi tümüyle liberalizmin bu öncülüne dayanıyor. En iyi toplumun toplam bireysel faydaları azamileştiren toplum olduğunu söylüyor Bentham. Yani toplum, bireylerin genel olarak en az acıyı ve en çok hazzı duyduğu ortam olmalı. Burada şöyle bir varsayım var: Acılar ve hazlar niceliğe vurulabilecek, dolayısıyla herkes için nitelikçe aynı olan (ya da nitelik taşımayan) etkilenimlerdir. Bütün bireyler için aynı değer cinsinden ifade edilebilecek haz ve acı birimleri vardır. Bu varsayımın toplumdaki bireyleri türdeş olarak aldığı açık. Bunlar farklı somut belirlenimleri olan, yani gereksinimleri, eğilimleri farklılaşan bireyler olsaydı, bu tür bir 'hesaplama' olanaksız olurdu.[3]

Gereksinimleri, eğilimleri, güdüleri türdeş olan, yani tarihsel ve toplumsal belirlenimlerden önce (ya da bunların yanısıra) kendi içinde bir bütün, bir **kendindelik (entity)** oluşturan bireylerin, toplumda, devlet karşısındaki konumları kendiliğinden ortaya çıkıyor. Bu bireyler, sınıfsal, cinsel, etnik vb. belirlenimlerinden önce, herşeyden önce birey oldukları için, devletin karşısına bireyler olarak yerleştiriliyorlar. Toplumun kendi içindeki çelişkilerinden soyutlanmış bu bireylerin asıl sorunu da **devlete karşı** bireysel özerkliğini korumak oluyor. Burada, sivil toplum/devlet çelişkisinin liberal kuramda en belirleyici çelişki olarak alınmasına ve bunun toplumsal mücadele açısından taşıdığı anlamlara ayrıntılarıyla girmeyeceğim.[4] Ancak, sözkonusu çelişkinin belirleyici bir konuma yerleşti-

---

2) J. S. Mill, *A System of Logic*, Longmans, 1965, s. 573 ve s. 571.
3) Bkz. C. B. Macpherson, *Democratic Theory*, a.g.y., s. 173-177.
4) Bu konuda S. Savran'ın bu kitaptaki yazısına bakınız.

rilmesiyle soyut birey arasındaki bu bağlantı önemli geliyor bana. Nur Vergin'in, Türkiye'nin tarihine ve iktisadi yapısına ilişkin tahlillerinde bu bağlantı çok açık. Vergin, Türkiye insanını birey olmaya çağıranlar arasında kendisini en belirtik olarak liberalizme bağlayanlardan biri. Yazılarının tümünde, bu noktaya kadar açıklamaya çalıştığım soyut birey anlayışı ve bu bireyin devlet karşısındaki bağımsız konumu esas çerçeveyi oluşturuyor. Bu çerçeve içinde, Türkiye'li birey/Batı'lı birey karşılaştırmasında en önemli ölçütlerden biri, bireyin kendi içinde ve kendi başına taşıdığı anlam: «...Türk toplumunun tarihi derinliklerinden kaynaklanan ve geleneksellleşmiş olan birey-toplum ilişkileri içerisinde komuta ekonomisine tabi olmak pek de yadırgatıcı gelmiyor(du)... Bireyin devletin karşısında bağımsız bir entité (kendindelik - G.S.) teşkil etmesi... yolundaki düşünce ve görüşler Türk toplumunda pek fazla üzerinde durulan konular değildi.»[5] Liberal ideolojinin gelişmesiyle bu 'model'e uygun bireyler oluruz belki, ama böylelikle özgür bireyler olacağımız konusunda kuşkularım var; bu 'model'in soyutladığı toplumsal çelişkiler o kadar kolayca soyutlanabilecek belirlenimler değil çünkü.

Topluma bakarken odak noktası olarak birey/devlet ilişkisini almak Nur Vergin'e özgü değil. Bunu, genellikle bireylerin cinsiyet vb. gibi somut belirlenimlerine çok duyarlı olan Şirin Tekeli de yapıyor. «Giyim, Kuşam ve Kadınların Namusu» adlı yazısında, Tekeli de, «...artık devletin tebaası olmanın ötesinde bir birey kimliğini kazanmaya çabalayan insanların üzerindeki bu devlet baskısı»nı birincil hedef konumuna yerleştiriyor. Böyle olunca, bu devlet baskısının şu andaki mevcut alternatifi tercih konusu olabiliyor: «Kızına şort giydirmeyi uygun görmeyen aile de, onun törenlere katılmamasını sağlayabilmeli, istiyorsa.»[6] Tekeli, böylelikle, 'soyut' olmayan, 'kadın' olan 'birey'in ataerkil ailenin baskı ve egemenlik ağına terk edilmiş olacağının farkında. Ama, bireyi devletin etki alanının dışına çıkarma hedefini mutlaklaştırdığı için, son tahlilde, bireye soyut bireymiş gibi davranmış oluyor. Oysa Tekeli devletle birey arasındaki ilişkiye bakarken, sınıfsal, cinsel vb. belirlenimlerin bireylerin asıl somutluklarını oluşturduğunu baştan varsaysaydı, yazının sonunda düştüğü ikileme düşmez ve o ikilemden çıkmaya çalı-

5) N. Vergin, «Komuta Ekonomisinden Liberal Ekonomiye Geçiş Deneyimi», *İktisat Dergisi*, Ocak 1985, s. 34; ayrıca bkz. «Liberalizm, Türkiye ve İslâm Toplumları», *Yeni Gündem*, 1-15 Mart 1985 ve «Demokrasi ve Sivil toplum» *Yeni Gündem*, Demokrasilerde Eki, No. 5.

6) *Yeni Gündem*, 16-30 Haziran 1985.

şırken tercihini ataerkil baskı lehine yapmazdı. Belki o zaman, devletin soyut bireyler üzerinde değil, toplumsal gruplar, sınıflar üzerinde yükseldiği gerçeği de bu kadar ikincil bir konuma düşmezdi.

b) Burjuva Dünyasının Gerçek Bireyleri

Ancak, şimdiye kadar irdelemeye çalıştığım 'soyut birey' imgesi sadece liberal kuramcıların kafalarındaki bir yanılsama değil. 'Soyut birey'i hareket noktası olarak alan, topluma, bireylerin 'doğal', toplum dışı özelliklerinden kalkarak varmaya çalışan her kuram, aslında, açıklamaya çalıştığı toplumu varsayar. O 'soyut', 'doğal' birey, gerçekte, açıklanılmaya çalışan toplumun bir ürünüdür. Liberalizm, anlamaya, açıklamaya ve savunmaya çalıştığı burjuva toplumuna bakar ve bu toplumdaki bireyleri anlatır. Burjuva toplumunun bireyleri gerçekten de atomize olmuş, tek tek birimler halinde yaşamakta ve davranmaktadırlar. Dolayısıyla da, bir topluluğun parçası olarak belirlendikleri, varoluşlarının toplumsal bağlarına dayandığı gözden gizlenir. Onların bu toplumdaki varoluş hali, neredeyse toplum öncesi, toplum dışı bir varoluş biçimidir. Bu yüzden de, liberal kuram bu bireyleri kendi içlerinde birer kendindelik olarak görür ve sunar. Bireylerin bu toplumdaki varoluş biçimi toplumsal ilişkilerin yadsınması olduğu için, soyut birey aslında **burjuva bireyinin gerçekliğe uygun imgesidir.** «Çeşitli toplumsal bağlar ancak 18. yüzyılda, 'sivil toplum'da, bireyin karşısına... dışsal bir zorunluluk olarak çıkarlar.»[7] Bireyi toplumun yanısıra, ya da dışında tasarlayabilen yaklaşım, burjuva toplumunun, ve daha da özgül olarak piyasa ilişkilerinin bir ürünüdür.

Bunun anlamını A. Smith'in kuramına baktığımızda daha açık olarak görebiliriz. Yukarıda da değindiğim gibi, Smith'e göre, bireylerin doğal eğilimleri onları bir karşılıklılık ilişkisi içine sokuyor. Bu, her bireyin kendi çıkarına yönelik olarak davrandığı bir süreç-

---

7) K. Marx, *Grundrisse*, «1857 Girişi» (çev. S. Nişanyan), Birikim Yayınları, 1979, s. 141. (Nişanyan'ın 'burjuva toplumu' olarak çevirdiği kavramın 'sivil toplum' olarak çevrilmesinin daha doğru olduğu kanısındayım. Bunun gerekçesi için bkz. G. Savran, «Sivil Toplumun Eleştirisi», *Yapıt*, Temmuz 1984.) Başka bir bağlamda Marx'ın Ricardo hakkında söylediği şeyin, liberalizmin bireye yaklaşımı konusunda da söylenmesi mümkün: «Ricardo'nun dili olabildiğince alaycı (*cynical*)dır. Ama onun alaycılığı karşısında isyan etmeyin... Bu alaycılık, olguların kendilerindedir, olguları dile getiren sözcüklerde değil. «*Felsefenin Sefaleti* (çev. A. Kardam), Sol Yayınları, 1975, s. 54. (Değiştirilmiş çeviri.)

te kendiliğinden oluşan bir karşılıklılık. «İnsanın kardeşlerinden yardım görmesi için neredeyse sürekli olanağı vardır ve bunu yalnızca onların hayırseverliklerinden beklemesi boşunadır... Onlardan istediği şeyi yapmalarının kendi çıkarlarına olacağını onlara gösterebilirse insanın ikna edici olma olasılığı artar. Bir başkasına herhangi bir iyi fırsat sunan herkes bunu yapmayı önermektedir. Bana şu istediğim şeyi ver, ben de sana bu istediğin şeyi vereyim; bu türden bütün önerilerin anlamı budur.»[8] Burada anlatılan değişmez, mutlak insan doğası, başkalarıyla rekabet içinde kendi kişisel çıkarının peşinde giden piyasa insanına tıpatıp uyuyor. Bu insan gerçekten de yalnızca kendi çıkarını gözetiyor; gerçekten de toplum, bu insan için, kendisinden sonra anlam kazanan bir varlık. Bu ortamda kendisini toplumdan soyutlanıp, yalıtılmış bir atom gibi görmesi çok olağan. Daha fazla uzatmadan: Liberalizm **homo oeconomicus**'a, piyasanın bu ussal bireyine baktığında, toplumla ilişkisi dışsal olan bir birey görüyor. Bu bireyin davranış biçimlerini ve toplumla ilişkisini genelgeçer ve evrensel özellikler olarak mutlaklaştırıyor, insan bireyi olma hali diye alıyor. Bundan sonra da, burjuva toplumunda insanların birbiriyle ilişki kurma biçimini, yani piyasadaki mübadele ilişkisinin oluşturduğu karşılıklılığı, genel olarak toplumların oluşma ve işleyiş biçimi olarak sunuyor. Smith'e göre, insanların doğal eğilimlerini gerçekleştirme, kişisel çıkarları doğrultusunda davranma olanaklarını buldukları toplum, insan doğasına en uygun toplumdur. Yukarıda değindiğim noktaya geri dönecek olursak: Burjuva toplumunda 'gizli bir el' insanların birbirleriyle uyum içinde yaşamalarını sağlamaktadır.

Bu, kendi içine kapalı soyut bir birimmiş gibi görünen ve piyasa bağlamında gerçekten de öyle yaşayan bireyin özelliklerine biraz daha yakından bakalım. Böylece, belki, bizden nasıl bireyler olmamızın istendiğini de daha açık olarak kavrayabiliriz.

c) Bireysel Özgürlük ve Özerk İrade

Nur Vergin «Demokrasi ve Sivil Toplum» adlı yazısında, burjuva bireylerinin en önemli özelliklerinden ikisini vurguluyor: Bireysel özgürlük ve bireysel inisiyatif. Bu özelliklerin gelişmesini de şöyle açıklıyor: «...piyasa ekonomisinin genelleşmesi... toplumsal iliş-

8) A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976, s. 26-27. (Türkçe Basımı: *Ulusların Zenginliği*, (çev. A. Yunus / M. Bakırcı), Alan Yayıncılık 1985, s. 26)

kilerin kapitalist sistemin mantığı uyarınca örgütlenmesi, bireye ve onun uzantısında ve eşliğinde, özgürlüğe merkezi bir konum kazandırıyordu.»[9] Geçmiş toplumun toplumsal-siyasal bağlarının koparılmasıyla, burjuva bireyi gerçekten de artık onu koruyan ama aynı zamanda da kişisel girişimlerini sınırlayan toplumsal gruplara ait olmaktan kurtulur. Tek başınadır, özgürdür, bütün kararlarının ve girişimlerinin sorumluluğunu kendisi taşır. Toplumsal kaderi kendisinin elindedir. 'Kendi kendisinin efendisi' olan bir 'özne'-dir artık birey. Kendisi için yapabileceği herşeyi yapma özgürlüğüne kavuşmuştur; hatta bunu özellikle de başkalarıyla rekabet ederek, alabildiğine sivrilerek yapma özgürlüğüne. Bu tarihsel gelişmenin oluşturduğu ahlâk anlayışını Murat Belge'den dinleyelim: «Batı'da burjuva devrimi, 'sorumlu birey' kavramına dayalı bir 'ahlâk' yarattı. Buna göre, birey, başına gelenlerden kendisi sorumluydu. Karakter kaderdi. Böyle bir bakış, dışsal nesnel hayatı bireye içselleştirir... Sanatta... dış dünya ve insanlar bireyin dışavurumuna dönüşür.»[10] Belge'nin, canalıcı noktalarıyla betimlediği burjuva ahlâkının ve bu döneme özgü sanat anlayışının çekirdeğini, gerçekten de, bireyin kendisiyle ilgili kararların denetimini elinde tuttuğu inancı oluşturur. Böyle tasarlanan 'sorumlu birey'in dış dünyayla ilişkileri bireyin kendi 'karakteri'ne bağımlı kılınmış olur. Başka bir deyişle, nesnel hayatın bireye içselleşmesi, bireyin dıştan belirlenmemiş, özerk iradesiyle davrandığı anlamına gelir. Böyle bir durumda, birey nesnel hayatı mutlak bir özgürlük içinde kendisi biçimlendiriyordur; iradesi kendi denetimi altındadır; kendisi dışında hiçbir etken ya da nedene bağlı değildir.

Bütün başka etkenlerden, yani siyasal, ekonomik, ideolojik belirlenimlerden soyutlanmış **özerk bireysel irade** kavramı, bireylerin piyasada yaptıkları iddia edilen 'özgür seçiş' anlayışından kaynaklanıyor. Piyasada, birey kendi malı, yeteneği, gücü ile ne yapacağını özgürce kendisi seçer. Kendi kendisini yönlendirme özgürlüğüne sahiptir. Öte yandan, davranışlarını tek bir ölçüye bağlı olarak belirler: ussallık, yani kendi kazançlarını ve zararlarını hesaplamak! Bu toplumsal bağlam içinde, bireylerin her biri **bağımsız bir bilinçtir.** K. Saybaşılı burjuva toplumu bireylerinin özgür karar verme süreçlerini şöyle açıklıyor: «Günümüzde demokrasi anlayışının temelinde insan hak ve özgürlüklerinin temsilcisi olan ussal ... insan bulunmaktadır. Ussal insan davranışının özünde ise bireyin karşılaştığı seçenekleri kendi değer sistemi çerçevesinde bir yeğleme sı-

9) «Demokrasi ve Sivil Toplum», a.g.y. (Vurgu benim.)
10) M. Belge, *Tarihten Güncelliğe*, Alan Yayınları, 1983, s. 127.

rasına koyarak, tutarlı bir biçimde, en üst sıradaki seçenek doğrultusunda karar vermesi yatmaktadır.»[11] Gerçi Saybaşılı daha sonra, bu soyut 'ussal birey' anlayışını somutlaştırmanın gereğini vurguluyor ve bu bağlamda tahliline siyasal partileri ve baskı gruplarını sokuyor. Ama bu sonradan somutlaştırma bireyin algılanış biçimini değiştirmiyor. Bireyin baştan ussal birey olarak belirlenmesi şu anlamı taşır: Birey hak ve özgürlüklerini kullanırken, yani insanlarla ilişkileri içinde, davranışlarının temelinde yatan güdü ve davranışlarının sınırlarını belirleyen esas etken ussallıktır. Bu anlayışta, başka güdülerden ve sınırlardan soyutlanmış bir ussallığın varsayıldığı açık. Hakların, özgürlüklerin, karşılıklı davranışların temelinde, bunları belirleyen ve ussallığın da kendisine tâbi kılındığı başka bir toplumsal ilişkiye yer yok burada. Bireyin özgür seçişini tek sınırlayan, diğerlerinin seçişleri. Ama bunların da temelinde ussallık yatıyor. Dolayısıyla da, ussal bir biçimde hesaplanabilir seçişler bunlar. Böyle bir birey anlayışıyla yola çıkıldığında, bireylerin siyasal alandaki davranışlarını 'oyun teorileri' ile açıklamaya varmak bile olanaklı.

Liberalizmin özgür seçiş, özerk irade kavramlarının içeriğini biraz daha doldurabilmek için 'başkasının aracı olmamak' ilkesini tartışmaya dahil etmek yararlı olabilir. Özne olmak, kendi özerk iradesi ile yaptığı seçişler doğrultusunda davranmak, kimsenin aracı haline gelmemek demek — ki burjuva ahlâkının en önemli ilkelerinden biri bu. Bireylerin piyasadaki davranış biçimlerini genelgeçer, mutlak, en doğal birey olma hali olarak gören bir ideoloji için çok anlamlı bu ilke. Smith'in çizdiği en doğal toplum imgesini hatırlayacak olursak, burada her birey kendi çıkarı doğrultusunda davranırken, kendiliğinden bir uyum ortamı doğuyordu. Bu uyum bireylerin kişisel çıkarlarının karşılıklılığından kaynaklanıyordu. Böyle olunca da, herkes kendi çıkarı doğrultusunda hareket ettiği sürece, kimse karşısındakinin iradesine göre davranmış olmuyor. Burjuva toplumunun bireyleri bu anlamda, özerk ve özgürler. Ancak bu çok özel bir özgürlük. Bir başkasının iradesi karşısında özgür olmak demek bu: yani yalnızca olumsuz anlamda özgür olmak; birşeyden özgür olmak. Biraz daha amiyane bir deyişle, birbirinin ayağına basmamak! Burjuva toplumunun bireyi başkalarının müdahelesine kapalı olduğu için ve sadece o ölçüde özgür. Hepsi de o! Bu bağlamda Ahmet Cemal'in, 'özgür birey'lerin olduğu Batı'da kültürün bireyler için bir gereksinim olarak alınmayışına ve dolayısıy-

11) «Çağdaş Demokrasi Anlayışı ve Baskı Grupları», *Yeni Gündem*, Demokrasilerde Eki, No. 5.

la da bireyin gelişmesine toplumsal düzeyde bir katkının sözkonusu olmayışına şaşırmaması gerek.[12] Çünkü Batı, kültür bunalımını, 'özgür birey'i yetiştirmiş olmasına karşın yaşamıyor; tam da, olumsuz anlamda özgür, kendisine toplumca müdahale edilmeyen bireyler yetiştirdiği için ve daha da çok böyle bireyler yetişsin diye yaşıyor. Batı'da özgür olmanın ölçüsü bireyin kültürden pay alması değil, kültürle ilişkisini kendi başına düzenlemesi olmuş. Bugün yaşanan da, bireyin, zaten oluşumu sürecinde de katkıda bulunamadığı bir kültür karşısındaki terk edilmişliği.

Yukarıda, özerk irade anlayışının, bireyin dış dünyayı tümüyle kendi iradesi doğrultusunda biçimlendirmesi anlamına geldiğini söylemiştim. Piyasa gerçekliğini mutlaklaştıran ve idealize eden bu ideoloji, olumsuz anlamda özgür olan bireylerin bu yeteneğe sahip olduklarını savundursun, gerçeklik bunun tam tersi: Piyasada bireyler kendi bireysel girişimlerinde gerçekten özgürler; kendi iradelerinin denetimini ellerinde tutuyorlar. Ama her birinin özgürlüğü yalnızca kendi bireysel girişimleriyle sınırlı. Bütün olarak ele alındığında, piyasa herkesin birbirine bağımlı olduğu bir ortam: Herhangi bir üreticinin ürettiği malı satması ve kendi gereksinim duyduğu malı alması için, piyasada onun malına talep olması, onun gereksinim duyduğu malın da arzının olması gerekiyor. Bireyin kişisel özgürlüğü, ancak, bu genel koşullar gerçekleştiğinde sözkonusu. Dolayısıyla, birey öznel olarak özgür; yani kendine ilişkin olarak yapmaya karar verdiği birşeyi yapmasını kimse engellemiyor. Ama nesnel bir bağımlılık ağı içinde ve bu nesnel durumu tek başına, o yüce özerk iradesiyle değiştirmesi tümüyle olanaksız.

Bu nesnel bağımlılığın başka bir ifadesini bulmak için, bir de, yukarıda Smith'ten yaptığım alıntıya bir kez daha bakalım. Burada Smith, aslında, piyasa mekanizmasının bir sonucu olarak, bireylerin düpedüz birbirlerinin aracı haline geldiklerini ortaya koyuyor. Daha açık olarak söylendiğinde bunun anlamı şu: Bu özgür bireylerin toplumun bütünü üzerinde hiçbir denetimi yok. Gerçekte toplum, bireylerin amaçladığı ve burjuva ahlâkının bireylere lâyık gördüğü şeyin (başkasının aracı olmamak) tam tersi (herkes birbirinin aracı)!

d) Özel Alan ve Bireysel Gelişme

Liberalizmin, olumsuz özgürlük anlayışıyla sıkı sıkıya bağlantılı olan bir başka temel kavramı da özel alan, ya da mahremiyet. Mill bu alana ilişkin olarak şu gözlemi yapıyor: «Bireyden ayrı ola-

rak toplumun» buradaki çıkarı sadece dolaylıdır,ve, «bu alan bir şahsın yaşam ve davranış ›biçiminin yalnızca bizzat kendisini etkileyen ... bütün kısmını içine alır.»[13] Mill'e göre, özgürlüğün gerçek alanı bu ve kamunun bu alana müdahelesi kesinlikle yasak. Bu, kamu müdahelesine karşı korunmuş alana, bireyin yalnızca kendisini ilgilendiren tüm yönleri giriyor. Dolayısıyla, bir tür 'iç dünya' burası. Bu iç dünyanın karşısında ise kamuya ilişkin herşeyin girdiği bir alan var. Bireyin alanı ile kamu arasındaki tek ilişki olumsuz bir ilişki: Özel alanı tanımlayan, onun başkalarını ilgilendirmemesi.

Birey ile kamu arasındaki bu olumsuz ilişki, burjuva toplumu bireylerindeki bir ikiliği, bölünmüşlüğü ifade ediyor. Sözünü ettiğim ikilik insan/yurttaş ikiliği ve burjuva toplumundaki sivil toplum/devlet ikiliğine tekabül ediyor. Bu toplumun bireyleri, toplumun bütününe ilişkin sorunlarla yalnızca 'yurttaş' kimlikleriyle, yani siyasal haklarının belirlediği sınırlar içinde ilgileniyorlar; toplumun bütününe ilişkin kararlara yalnızca bu ölçüde katılıyorlar. Bu bireylerin bir de 'insan' olarak sahip oldukları doğal hakları (ya da insanlık hakları) var. Bu ikinci grubu, insanların canları, malları üzerindeki mülkiyet hakları, eşitlik ve özgürlük hakları oluşturuyor. Bunlar ise, sivil toplum içinde bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerde her birinin özel alanını belirleyen, bu özel alana kapanmalarını sağlayan önlemler. Bu üç hak bir arada bireye tanınan özel alanın sınırlarını belirliyor: Başkalarının bu doğal haklarına tecavüz etmediği sürece birey her istediğini yapmakta özgür. Bu olumsuz özgürlük; bir anlamda, bireyin başkalarıyla ve toplumun bütünüyle bağlarının yalnızca iki dizi hak biçiminde (insanlık/yurttaşlık hakları olarak) belirlenmesi demek. Hem sivil toplum içinde insan kimliğiyle girdiği ilişkilerde, hem de yurttaş kimliği ile devletle olan ilişkilerinde, birey kendi özel alanında yaşadığı somutluğun dışında. Doğal haklarının belirlediği 'insan kimliği' ve siyasal haklarının belirlediği 'yurttaş kimliği' bireyin kendisinden soyutlanarak oluşmuş yönleri: 'İnsan' kimliğine ilişkin hakları, bireyin çalışma, aile vb. yaşamında, ancak kendi somut özelliklerinden arındıktan sonra başkalarıyla ilişkiye girmesini sağlıyor. 'Yurttaş' kimliğiyle sahip olduğu hakları da, toplumun bütününe ilişkin kararlara, sınıf, ırk, cinsiyet, din farkı gözetilmeden, yani somut ve nesnel durumlara göre farklılaşan gereksinimler gözönüne alınmadan katılmasına olanak

---

12) A. Cemal, «İki Özgürlük ve Bir Kültür», *Yeni Gündem*, 1-15 Temmuz, 1984.

13) J. S. Mill, *Özgürlük Üstüne* (çev. A. Ertan), Belge Yayınları, 1985, s. 24. Ayrıca bkz. N. Vergin, «Komuta Ekonomisinden Liberal Ekonomiye Geçiş Deneyimi», a.g.y.

tanıyor. Her iki durumda da somut bireyle toplum arasında bir duvar var: Somut bireyin toplumun bütününden hiçbir talepte bulunmaya hakkı yok.[14]

Böyle olunca, bireyselliğin gelişmesi tümüyle bu özel alana hapsoluyor; her bireyin kendi 'iç dünyasının' zenginleşmesi anlamını taşıyor. Bu iç dünyanın gelişmesinin en belirleyici boyutu, J. S. Mill'in felsefesinde, düşüncenin gelişmesi; tarih içinde özgür bireyselliğin oluşmasında en çok bel bağladığı şey bu. Salt düşüncenin gelişmesi olarak alınmadığı zaman da, bireysel gelişme yine esas olarak içsel bir gelişme diye görülüyor. Bu da çok anlaşılır birşey: Liberalizm bireyselliği, özel alanına kapanmış insanın tekliği olarak alıyor; bireyselliğin gelişmesi de bireyin içedönüklüğünün gelişmesi oluyor. Bireyselliğin gelişmesinin ölçütünü içedönüklüğün gelişmesi olarak almanın bir örneği de Belge'nin yazılarında var: «Batı tarihi... bireyin oluşması tarihidir. Her kültür kendi 'birey'ini yaratsa da, Batı'lı birey, içedönüklüğü, kendine yeterliği... karmaşıklığı ile özel bir durumdur.»[15] Gerçi Belge, bunların Batı'lı bireyin, benim bu yazının başından beri kullandığım terimlerle burjuva bireyinin özellikleri olduğunu söylüyor; ama yine de, bu noktaya getiren süreci genel olarak 'bireyin oluşması tarihi' olarak nitelendiriyor. Bu yüzden de, saydığı özellikler genel olarak birey olmanın özelliklerine dönüşüyor. Burjuva dünyasındaki bireylerin genelleştirilmesi, mutlaklaştırılması sorununa aşağıda döneceğim. Bu noktada vurgulamak istediğim şey, bu anlayışta bireyselliğin gelişmesinin bireye içsel bir gelişme olarak alındığı. Oysa bu, bireysel gelişmeyi hem son derece sınırlı bir alana hapsediyor, hem de soyut bir temele oturtuyor. Soyut, çünkü toplumsal ilişkilerin ötesinde, berisinde, ya da yanısıra tasarlanan bir bireyin gelişmesine dönüşüyor bu süreç. Bireyleri gerçekten özel alana kapanmış, kendilerini burada geliştiren, yani giderek daha çok kendine dönen ve tekliğinin bilincine giderek daha çok varan bir toplumun ideolojisi başka türlü olamazdı da.

Bireysel gelişme ile toplumsallık arasındaki ilişkiye tarihsel maddeciliğin bakışı ise bunun tam tersi. Bu bakışa Lukács'la girmek istiyorum. Lukács[16] insan türünün tekil örneği olan insan teki

---

14) İnsan/yurttaş, sivil toplum/devlet ikilikleri ve 'hukuk öznesi' kavramı için bkz. G. Savran, «Sivil Toplumun Eleştirisi», *Yapıt*, Temmuz 1984.

15) M. Belge, «Türk Roman Geleneği ve *Sevgili Arsız Ölüm*», *Toplum ve Bilim*, Bahar-Yaz, 1984, s. 59.

16) G. Lukács'ın bireysellik tahlili için, büyük ölçüde, yazarın, İtalyanca çevirisi *Ontologia Dell' Essere Sociale* (Toplumsal Varlığın Ontolojisi) başlığıyla ya-

ile birey arasında bir ayırım yapıyor. Yazara göre insanlık tarihi ilkinden ikinciye doğru bir gelişme. Toplumsallaşma arttıkça, yani her bir bireyin insanlığın ortak ürününe, kültürüne ulaşma olanağı çoğaldıkça insanlar 'tek'ler olmaktan 'birey'ler olmağa doğru evrilirler. Bütün insanların sözkonusu olanaklarının artması ise, hem insanlığın kültürünün giderek daha evrensel bir nitelik kazanmasına bağlıdır, hem de bu üründen pay alabilen insanların artmasına. Başka bir deyişle, toplumsallığın gelişmesi, hem farklı insan topluluklarının ürünlerinin birbirleriyle ilişki içinde oluşmasını getirir, hem de bu ortak ürüne herkesin katılımının sağlanmasını.

Çokluk, çeşitlilik ve bunların sağlayacağı özgünlük, yani bireysellik, Lukács'a göre ancak bu biçimde gelişir. Bireyin özgün olma şansını elde edebilmesi için nesnel dünyanın, tarihsel-toplumsal alanın, kısacası insanlığın her tür ürününün belli bir zenginliğe ulaşmış olması gerek. Ancak bu yetmiyor. Bu zenginliğe koşut olarak, bireyin bu nesnel dünyaya katılma, ondan pay alma olanaklarının da belli bir düzeye gelmiş olması gerek. Dikkat edilirse, liberalizmde bireyin kendisini geliştirme biçimi toplumsal olmayan, hatta tümüyle toplum dışı bir biçimken, Lukács'ta (ve genel olarak tarihsel maddecilikte[17]) toplumsallık bu gelişmenin olmazsa olmaz koşulu. İlkinde, bireyin toplumla ilişki biçimi olumsuz anlamda bir özgürlük, yani toplum karşısında özgür olmakken, ikincide, bireysellik toplum yoluyla, toplumsallaştığı ölçüde özgürce gelişiyor.

II. BİREYSELLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

a) Bireyselliğin Tarihsel Biçimleri

Yukarıda hem liberalizmin birey anlayışını eleştirmeye çalıştım, hem de bu anlayışın temelini oluşturan gerçekliği. Bu gerçeklikte, yani burjuva toplumunda, bireysel özgürlüğün bir yandan bireyin yalnızca kendisine yönelik, bireyci bir özgürlük biçimi oldu-

---

yınlanmış olan yapıtının, II. kısmının, «Riproduzione» (Yeniden-Üretim) bölümünden yararlandım. (Editori Riuniti, Roma, 1981.)

17) Bkz. K. Marx, *Grundrisse*, «1857 Girişi» a.g.y., s. 141: «İnsan kelimenin tam anlamıyla bir *zoon politikon*dur (siyasal hayvan -G.S.) -salt bir sürü hayvanı değil, kendini ancak toplum içinde bireyselleştirebilen bir hayvan.» (Değiştirilmiş çeviri.) Ayrıca bkz. K. Marx, *Feuerbach Üzerine Tezler, VI:* «...insan özü her bir bireyde içkin olan bir soyutlama değildir. Gerçekte, insan özü toplumsal ilişkilerin bütünüdür.» K. Marx, *The German Ideology* (der. C. Arthur), Lawrence and Wishart, 1977, içinde ek.

ğunu ileri sürdüm; öte yandan da, bunun bireyin kendisi açısından da sınırlı, güdük, tekyanlı bir özgürlük olduğunu. Bu olumsuz yaklaşım karşısında, şu sorular akla gelebilir: «Bütün olumsuzluklarına karşın burjuva bireyleri olmak hiç birey olmamaktan daha iyi değil mi?» Ya da hatta: «Toplum mu, birey mi?»

Bu sorular, bir ikilemle karşı karşıya olduğumuzu varsayan sorular: Birinci durumda, burjuva toplumu bireylerinin özelliklerini taşımak ya da bireyleşememek, bireyler olarak gelişememek arasında bir seçim yapmamız bekleniyor. İkinci durumda ise, ya bireyin salt kendi çıkarlarına yönelik, bireyci bir tutum içinde olmasını savunmak, ya da toplum çıkarı uğruna bireylerin çiğnenmesine boyun eğmek gibi bir seçeneğimiz var. Ama her iki durumda da, burjuva toplumundaki bireysellik biçimi, birey olmanın başka biçimi yokmuşçasına mutlaklaştırılıyor.

Tarihte farklı bireysellik biçimleri olduğunu savunmanın, 'tarihsel bireysellik biçimleri' kavramına başvurmanın anlamı ise şu: Toplumsal ilişki biçimleriyle — ki buna üretim ilişkilerinden hukuksal ilişkilere kadar çeşitli ilişkiler girer — bireysellik biçimleri arasında bir bağlantı var. Aynı toplumsal ilişkileri paylaşan, yani verilmiş bir üretim tarzı üzerinde yükselen bir toplumsal bütün içinde yer alan bireylerin taşıdıkları ortak özellikler var. Bu özellikler, o toplumsal bütüne özgü bireysellik biçiminin anahatlarını oluşturuyor.[17a] Böyle bakıldığında, birey olmak her çağda ve her toplumda aynı anlamı taşımıyor. Dolayısıyla, 'birey' genelgeçer, mutlak bir kavram değil, içeriği toplumsal ilişkilerle belirlenen tarihsel bir kategori.

Bireyin bu biçimde tarihselleştirilmesi, liberalizmin soyut birey anlayışını aşmanın ve bu bireye özgü özellikleri mutlak özellikler olmaktan çıkarmanın önkoşulu. Bu tarih bilinci olmadığında, kendi özel dünyasına kapanmış bireyci bireyleri, burjuva dünyasının bir özelliği değil de birey olma halinin genel bir niteliği olarak görmek çok doğal. Yukarıda sözünü ettiğim ikilemin gerçekte tarihsel olarak özgül bir ikilem olduğu, ancak burjuva bireyleri varsayıldığında geçerli olduğu gözden kaçırılınca, bu özellikleri savunmak varılabilecek tek nokta. Liberalizmin ufkuna hapsolmuş bir bakışın tipik örneğini Vergin'in yazılarında bulmak mümkün: «Türkiye bireysel inisiyatifte bulunmanın küstahça bir cüret, farklılık göstermenin sivrilik, bireyci olmanın merhametsiz bir bencillik olarak algılandığı, kısacası, birey olarak varolmanın ayıplandığı bir toplum

17a) Kuşkusuz aynı toplumsal bütün içinde farklı sınıf, cinsiyet ve ırklardan bireyler üzerinde bu ek belirlenimlerin etkisi de var.

olacaktı... bireysellik kınanacak, tekdüzelik revaçta olacaktı.»[18] Kişilikli olmak adına bireysel girişimciliğin, bireyselleşme adına bireyciliğin yüceltilmesini ve «(b)ireysel çıkarlar doğrultusunda hareket etmenin bir erdem olduğu(nun)»[19] savunulmasını gönül rahatlığıyla kınayabileceğimiz kanısındayım. Bu kınama ille bireyselliği ezen, ufalayan ve cemaatı yücelten bir bakışaçısını varsaymıyor. Çünkü bireyselliğin tek biçimi bireyci ve girişimci bireysellik değil. Hatta özgürce gelişen bireylerin önündeki en büyük engeller bireycilik ve bireysel girişimcilik. Bireyler uğruna bireyciliğin aşılması gerektiğini görebilmek için ise, «(h)erşeyden önce 'toplum'u bireyin karşısına bir soyutlama olarak koymaktan ... kaçınmak gerekir. Birey **toplumsal varlığın kendisidir.** Dolayısıyla, bireyin yaşamını ifade edişi ... **toplumsal yaşamın bir ifadesi ve doğrulanmasıdır.**»[20]

b) Çelişik Gelişme

Yukarıda farklı bireysellik biçimlerinden söz etmiş olmam, bu bireysellik biçimleri karşısındaki tavrımın bir tür görecilik olduğu anlamına gelmiyor. «Her toplumun kendi bireysellik biçimi vardır, dolayısıyla da bunlar kendi özgüllükleri içinde, ayrı ayrı ele alınmalıdır!» türünden bir anlayışı savunmuyorum burada. Tersine, bu farklı bireysellik biçimlerinin bir tarihsel sürecin değişik evreleri olduğu görüşünü benimsiyorum. Bunun bir uzantısı olarak da, liberalizmin doğallaştırdığı, mutlaklaştırdığı, burjuva toplumu bireyini «tarih içinde ortaya çıkmış» bir «sonuç»[21] olarak ele almaktan yanayım.

Bireyselliğin tarih içinde gelişmesi, toplumsal ilişki biçimlerinin tarihsel gelişmesine bağlı bir süreç. Her iki durumda da, bir 'gelişme'den söz edebilmeyi olanaklı kılan, toplumsallığın giderek artması. Bu, ilk bölümün sonunda da değindiğim gibi, bir yandan üretim güçlerinin gelişmesi, yani insanların doğaya giderek daha çok hakim olması, doğanın giderek daha büyük bir bölümünün insanlığın damgasını taşıması demek; öte yandan da, insanların kendilerini yeniden-üretirken hep daha girift bağlarla birbirlerine bağlanmaları, giderek kendilerini bir topluluk biçiminde yeniden-üretme-

---

18) N. Vergin, «Demokrasi ve Sivil Toplum», a.g.y.
19) N. Vergin, «Liberalizm ve İslâm Toplumları», a.g.y.
20) K. Marx, «Economic and Philosophical Manuscripts», *Early Writings*, Pelican, 1977 içinde, s. 350.
21) K. Marx, *Grundrisse*, «1857 Girişi», a.g.y., s. 140. (Nişanyan 'ortaya çıkmış' yerine 'gelişmiş' diyor.)

leri anlamını taşıyor. Dolayısıyla, hem insanların karşısındaki doğal engeller, sınırlar sürekli olarak geriliyor ve doğanın daha büyük bir bölümünü toplum biçimlendirmiş oluyor; hem de insan toplumları arasındaki kopukluklar, sınırlar azalıyor ve bu toplumlar bir büyük topluluğun organik parçaları haline geliyorlar. Kısacası, doğa ve insanlık giderek toplumsallaşıyor.

Bu toplumsallaşma süreci nesnel bir olgu. Bizim isteğimizden de, niyetimizden de, değer yargılarımızdan da bağımsız. Bu süreç kendi başına, insanlar için olumlu ya da olumsuz bir anlam taşımıyor. Toplumsallaşma, insan bireylerinin gelişmesini, özgürleşmesini kendiliğinden sağlayan bir süreç değil. Çünkü bu süreç özgürlüğe giden doğrusal bir gelişme değil. Bu gelişme içinde, bireylerin tümüyle özgürleşmesi bir yandan olanaklı hale gelirken, bir yandan da engelleniyor. Bireyselliğin ve toplumsal ilişkilerin tarih içinde gelişmesi çelişik bir süreç.

Marx Grundrisse adlı yapıtında bu çelişik gelişmeyi üç evrede ele alıyor[22]: kapitalizm-öncesi, kapitalizm ve kapitalizm-sonrası. Ancak, ben bu bölümde yalnızca ilk iki evreye bakacağım. Üçüncü evre, büyük ölçüde yazının üçüncü bölümünün konusunu oluşturuyor. İlk evrede, birey ait olduğu topluluğa kişisel bağlarla bağlı. Bu, şu anlama geliyor: Bireyin toplum içindeki varoluş biçimi, ne tür işler yapacağı, hangi kararlara katılacağı somut olarak belirlenmiş. Onu geniş toplumun üyesi yapan bağlar, kan bağları olabilir, din olabilir, ait olduğu siyasal katman olabilir. Ama her durumda, bireyin kişiliğine yapışık bu bağlar; onun kişiliğinin somut öğeleri. Ne olup, ne olamayacağı, kendi kaderi üstündeki seçimlerin sınırları bu bağlarla belirlenmiş. Öte yandan, toplumun bir parçası olmasını, topluma katılmasını sağlayan da bu bağlar: Toplum bireye ne verirse bu toplumsal bağlar adına veriyor. Toplumsal üründen aldığı pay, toplumun bütününe ilişkin kararlara katılımı, nasıl bir aile düzeni içinde yaşayacağı, hep bu adı konmuş, ayrıntılı bir biçimde belirlenmiş toplumsal bağların belirlediği şeyler. Geniş aile, klan türünden kan bağına dayalı topluluklarda, birey ile toplum arasındaki bağıntıyı bireyin doğal özgüllüğü oluşturuyor: Yaş, cinsiyet, doğal yetenek bireyin toplumsal konumunu doğrudan doğruya belirliyor. İşte bu anlamda somut olarak belirlenmiş bir bağ bu. Daha genel olarak da köleci ve feodal toplumlarda, bireyin toplumdaki konumu, işlevleri önceden, somut olarak belirlenmiş toplumsal-siyasal gruplardan hangisine ait olduğuna bağlı. Örneğin Eski Yunan'da köleler grubuna dahil olmak, siyasal toplumun dışında

22) Bu evreler için bkz., *Grundrisse*, a.g.y., s. 227-253 ve s. 519-5Ꞩ0.

bırakılmayı ve belli işleri yapmayı kendiliğinden getiriyor. Dolayısıyla, bireyin geniş toplumdaki konumu 'köle' diye somut olarak verilmiş. Gerçi köleler topluluğu içindeki ilişkiler eşit ve genel: Bu topluluğun sınırları içinde belirlenmiş bir konumu yok bireyin. Ama köleler topluluğunun kendisinin geniş toplum içinde çok özgül bir konumu var: Kölelerin geniş topluma üyelik biçimleri hangi sokaklarda gezeceklerine kadar varan bir somutlukta belirlenmiş.

İkinci evre, genelleşmiş meta üretimine (kapitalizme) tekabül ediyor. Burada bireyler bu tür somut, kişisel bağlardan özgürleşmiş; toplumsal konumlarını önceden belirleyen, önceden tanımlanmış toplumsal bağları yok. Herşey emekgüçleriyle ne yapacaklarına bağlı. Ancak bu toplumsal bağlar koparken, bireylerin büyük bölümü sözkonusu somut aidiyetin sağladığı bir takım güvencelerden de yoksun kalmış: Onlara üretim araçlarını kendiliğinden sağlayan bir toplumsal grup yok. Dolayısıyla, toplum içinde varolmalarının koşulu emekgüçlerini satmak. Bu açıdan bakıldığında, toplumla bağlarını oluşturan şey, emekgüçlerinin mübadele değeri. Bu bağın, bireyin kendi kişiliği, somut varoluş biçimiyle hiçbir ilişkisi yok. Mübadele değeri, bireyin özgüllüklerinden, yaptığı somut işten bağımsız olarak belirleniyor. Dolayısıyla da soyut bir toplumsal bağ. Aynı şey, emekgücünü satın alan kapitalist için de geçerli. O da kendi somut gereksinimini dolaysız bir biçimde karşılamıyor. Mübadele değeri üretmek için üretime giriyor; kendi somut gereksinimlerini ancak bu mübadele değeri aracılığıyla edindiği metalarla karşılıyor. Sonuç olarak ortaya, yukarıda sözünü ettiğim piyasa bağımlılığı çıkıyor. Genelleşmiş meta üretiminde, kişisel olarak bağımsızlaşmış olan bireyler, genel bir bağımlılık ağı içindeler. Burada, bireyle toplum arasındaki bağ bireyin tümüyle dışında, soyut ve genel bir bağ: Kapitalizm-öncesinden farklı olarak, bireylerin somutluğunun ve özgüllüğünün damgasını taşımıyor. İlk evrede birey topluluk içindeki özgül gereksinimlere göre üretirken, ikincide genel bir değer üretiyor.

Bu iki evreye toplumsallığın gelişmesi açısından baktığımızda görünüm kabaca şu: Kapitalizm-öncesinde somut, yerel, yani sınırlı gereksinimler için üretim yapılırken, kapitalizmde üretimin hedefi evrensel. Mübadele değeri için yapılan üretim, tüm insanlığa birden yönelik bir üretim. Kapitalizmin bu toplumsallaştırıcı etkisi, ayrıca, üretimin giderek daha toplumsal biçimde örgütlenmesinde ve üretim güçlerinin görülmemiş bir biçimde gelişmesinde de ortaya çıkıyor.

Dolayısıyla, bireyselliğin gelişmesi için başlangıçta bir önkoşul olarak koyduğum 'insanlık ürünü'[23] bu ikinci evrede gerçekleşmiş gibi görünüyor. Ancak bu 'ortak' ürün, bireylerin somut gereksinimlerinden tümüyle bağımsız bir biçimde oluşmuş bir ürün. Böyle olunca da, bu genelliği içinde yalnızca nicel bir zenginleşmeyi getiriyor; bireyin doğayla ve tüm toplumsal çevresiyle ilişkileri tekdüze bir **mülkedinme** ilişkisine indirgeniyor. Bu bağlamda, bireylerin gereksinimlerinin çeşitlenmesi, doğal ve toplumsal çevreleriyle ilişkilerinin çoklulaşması, yetenek ve becerilerinin farklılaşması sözkonusu değil. Reklâmların geliştirdiği gereksinimlerin düzeyini gözönüne aldığımızda, gereksinimlerin nicel olarak artmasıyla nitel olarak farklılaşmasının hiç de aynı şey olmadığı çok açıkça ortaya çıkıyor. Temelde yatan bir mülkedinme gereksinimine indirgenebilecek bu «çok çeşitli» (!) gereksinimler, genellikle, statü edinme, dört duvar içine hapsolmuş özel alanı «renklendirme» kaygılarıyla pekiştirilen çırpınmalar.

Kısacası, bireylerden kopuk, onların gelişme süreçlerinin dışında bir toplumsallaşma bu: Mübadele ilişkileri aracılığıyla kurulan toplumsallık ve bu mekanizmanın sonucunda oluşan 'insanlık ürünü' tek tek bireylerin gelişmesine yol açmıyor. Genel olarak insanlığın yetenekleri, potansiyeli kuşkusuz çok gelişiyor; ama bireyler açısından durum tam tersi. Bireysel gelişme ile insanlığın potansiyelinin gelişmişliği arasındaki bu çelişki kapitalist emek sürecinde[24] doruk noktasına ulaşıyor. Burada işçi sürekli olarak belli bir beceriyi geliştiriyor; bu özel beceri ve bu becerinin tamamlayıcısı olan makina gerçekten de insanlık açısından büyük bir gelişmişlik ifadesi. Ancak bu beceri, sözkonusu birey açısından başka bütün kapasitelerinin felç olması, kısıtlanması demek. Sonuç olarak, bireylerin çok yanlı gelişmelerinin önkoşullarını oluşturan bir toplumsallaşma biçimi ilginç bir çelişkiye yol açıyor: İnsanlık gelişirken, birey sınırlanıyor.

Kapitalist emek süreci içinde işçinin bireyselliğinde en çarpıcı biçimiyle ortaya çıkan bu çelişki, genel olarak burjuva toplumuna özgü bireysellik biçiminin çok temel bir özelliği. Piyasa mekanizması, toplumda son derece gelişkin bir akışkanlığı, sınırları belirlenmemiş bir toplumsallaşmayı getirirken, bireyi kendi özel dünyasına ve bu dünyanın sınırlı, tek yanlı gelişme potansiyeline terk ediyor.

---

23) Bkz. yukarıda s. 64.

24) Emek süreci konusu için bkz. H. Ansal, «Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri», *Onbirinci Tez* Dizisi, Kitap 1, Kasım 1985, içinde.

Bu toplumsallık bireylerin gelişmesinin temeli haline gelebilecekken, yalnızca soyut bir anlamda (mübadele aracılığıyla) toplumsallaşma olarak kalıyor. Bireyin bu toplumdaki özgürlüğünün salt olumsuz bir özgürlük olması da iyice açıklık kazanıyor: Toplumun her alanda örgütlenmesini belirleyemeyen, yani toplumsallaşma biçiminde sözü olmayan birey ancak toplumdan özgür olduğu ölçüde özgür oluyor. Olumlu anlamda bir özgürlük, kendi kaderi yani toplumsallığı üzerinde bireyin söz sahibi olmasını gerektirir çünkü.

Burjuva toplumunun bu çelişkiyi barındıran bireysellik biçimine mutlak olarak olumlu, ya da mutlak olarak olumsuz bir biçimde yaklaşmak olanaksız. Kapitalizm içinde, farklı toplumsal koşullarda bu çelişkinin farklı yönleri ön plana çıkıyor. Bu nedenle de, bugün, tarihin bu aşamasında, genel olarak 'çarpık', 'bozuk' olan bir bireyselleşme ile genel olarak 'direnebilen', 'özgür irade sahibi olan' bireyler arasındaki bir karşıtlıktan söz edilemez. Gerçekten de burjuva toplumunun bireyleri, belli alanlarda ve belli sınırlar içinde, kapitalizm-öncesi toplumların bireylerine göre kendi seçimlerini daha özerkçe yapabilen bireylerdir. Ama aynı bireyler, yukarıda açıklamaya çalıştığım biçimde, güdük kalmışlığı, çarpıklığı kendi bağırlarında taşırlar.

Bu yüzden de, 'bizdeki' bireylerle Batı bireyleri arasında temelde büyük bir farklılık olmadığı kanısındayım. Kuşkusuz bu bireyselliğin gelişme biçimleri ve temposu somut tarihsel koşullara göre farklılaşmıştır, ama özde aynı bireyselliktir sözkonusu olan. Ancak Belge bu farklılığın öze ilişkin olduğunu ve 'bizde' bireyleşmenin 'olumsuz' bir biçimde gerçekleştiğini düşünüyor: «...bireyleşme alabildiğine arttı. Bu ise, ortak bir kültürün vereceği denetim ve disiplinden yoksun, başkaları pahasına bir bireyleşme idi. 'Köşeyi dönmek', dönemin ruhunu en iyi anlatan deyimdir.»[25] 'Başkaları pahasına bireyleşme' burjuva toplumuna özgü bireyleşmenin en temel özelliklerinden biri oysa. Başkalarına karşı ilgisizlik, özel alana kapanmışlık bu bireyin birey olmasını sağlayan şeyler. Bireyselliği zaten bununla sınırlı; birey oluşunun bunun ötesinde bir anlamı yok. Özgül toplumsal koşullarda, örneğin kapitalizmin bunalımına aranan bazı çözüm biçimlerinde, bireyler kısa zamanda büyük servetler yapma olanağını bulabilirler. Bu koşullar altında, zaten toplumsal alanla bütün ilişkisi bir mülkedinme ilişkisi olan bireylerin 'köşeyi dönmeye' çalışmaları çok olağan.

'Bize' atfedilen bir başka özellik de 'sivrileşememememiz', farklılık taşıyamamamız, sürü insanı oluşumuz. Gerçekte bir sürüye ait ol-

---

25) M. Belge, *Tarihten Güncelliğe*, a.g.y. s. 50.

mak, bir küçük grubun üyesi olmak, genel olarak burjuva toplumu bireyinin yalıtılmışlığının doğurduğu bir gereksinim. 'Sağlıklı' bireyleşmenin anavatanı olan İngiltere'de, belli bir futbol kulübünün bayrağı arkasında ,o 'takım' (ki bu, sürü olmanın en yaygın çağdaş biçimi) adına karşı kulübün taraftarlarını öldürmeye varacak kadar sürü insanı olabiliyor bireyler. Bu, onları ne daha az burjuva toplumu bireyleri yapıyor, ne de daha çok. Bu bireysellik biçiminin taşıdığı çelişkinin, aynı zamanda hem bireysel inisiyatif sahibi, hem de yalnızca insan 'tek'i olmak anlamında bir birey olmanın dışavurması bu olay.

Belge'nin Batı'daki bireyleşme biçimini 'olumlu', Türkiye'dekini 'olumsuz', 'sağlıksız' olarak görmesi, birey kategorisini tarih-dışı bir kategori olarak almasından kaynaklanmıyor. Daha önce de gördüğümüz gibi bireyin gelişmesini tarihsel bir sürecin içine yerleştiriyor Belge. Burada asıl sorun, .bu tarihsel gelişmenin temelinde yatan toplumsal ilişkilerin çok açık olmaması, yer yer belirsizleşmesiyle ilgili. Bireyselliğin tarihsel biçimleriyle üretim ilişkileri arasındaki bağ belirgin bir biçimde konmadığı için, bireyleşme, ideolojik-hukuksal ilişkilerin ve kültürün neredeyse özerk devinimine bağlanıyor. O zaman da, 'burjuva bireyinin tarihsel gelişimi' yerine, yalnızca 'Batı'nın bireyleşme tarihi'nden söz etmek kolaylaşıyor. Bunun önemli bir uzantısı var: Farklı burjuva toplumlarında, yani bugün Batı toplumlarıyla Türkiye toplumunda yaşayan bireylerin taşıdığı ortak özellikler gizleniyor; onun yerine Batı'lı bireyle Türkiye'li birey arasındaki farklılıklar ön plana çıkıyor. Ayrıca, üretim ilişkilerini tahlile sokmamanın belki daha da çarpıcı bir sonucu var: Son tahlilde, karşımıza, yeterince somutlaştırılmadığı için tarihsizleşen bir 'Batı' kavramı ve bu Batı'nın bireyi çıkıyor.

Burjuva toplumunda yaşayan bireylerin taşıdığı çelişkinin aşılması bu bireysellik biçiminin temelinde yatan toplumsal ilişkilerin dönüşmesiyle olanak kazanır. Bu da ancak, toplumsal ilişkilerin dönüşümü, özel alan ile toplumsallık arasındaki duvarın yıkılması anlamında bir dönüşüm olduğu ölçüde mümkün. Ancak o zaman, bireyin özgürlüğü, kendi iç dünyasının ötesine uzanan, ve toplumun bütününe ilişkin kararlara bireyin katılımıyla olumlu bir içerik yüklenen bir özgürlük olabilir. Bu katılım, tarih içinde gelişmiş olan toplumsallık alanından bireyin pay alması, özel kişi/yurttaş ikiliğinin aşılıp, toplumsal bireylerin oluşmaya başlaması anlamını taşır. Bireylerin tümüyle özgürleşmesi, bütünsel insanlar olarak gelişmesi süreci ancak böyle başlar.

III. ÇELİŞKİNİN AŞILMASI: TOPLUMSAL BİREY

a) Tarihsel Önkoşullar

Bu sürecin başlangıç noktasını, kâr için üretimin geride bırakılıp, bireylerin somut gereksinimlerini dile getirebildikleri bir üretim biçimine geçilmesi oluşturuyor. Daha önce de söylediğim gibi, toplumda üretimin hangi önceliklere göre sürdürüleceği, çeşitli kurumların nasıl düzenleneceği üzerinde bireylerin söz sahibi olmaları, tarih içinde gelişmiş olan toplamsal alanla doğrudan bir ilişkiye girmeleri demek. Piyasa mekanizması da, tabanda doğrudan katılımı sağlamamış bir merkezi planlama da, bireyin özel alanıyla toplumsallık arasındaki duvarı ayakta tutan toplumsal örgütlenme biçimleri.

Ancak, bireylerin bütünsel insanlar olarak gelişmeye başlamasını olanaklı kılan da, tarih içinde toplumsallığın gelişmiş olması. Başka bir deyişle, burjuva toplumunun bireylerini güdük bırakmış olsa da, insanlık için çeşitli olanakları barındıran bir gelişmenin gerçekleşmiş olması.

Bu toplumsallaşma sürecini biraz daha ayrıntılı bir biçimde ele alalım. Bu süreç içinde, dış gerçeklik ve doğa giderek artan bir biçimde insanların belirlediği bir toplumsal alana dönüşmüştür. İnsan, doğayla ilişkisinde, eldeğmemiş bir doğayla değil, tarih içinde insanların yoğurmuş olduğu bir doğayla karşı karşıyadır. Bu dönüştürme sürecinde insanların yetenekleri, duyarlıkları da giderek doğal verilmişliğini aşmıştır. İnsanın görmesi, duyması, her tür duyusu kültürel boyutlar edinmiş, salt doğal bir duyu olmaktan çıkmıştır. Çünkü gördüğü, duyduğu, algıladığı dış dünya, giderek artan bir biçimde toplum tarafından biçimlendirilmiş bir dünyadır. Dolayısıyla, insan faaliyetinin yaratıcı faaliyet boyutlarını taşıması olanak kazanmıştır. Öznel olarak, tek tek insanlar açısından bakıldığında, gereksinimler hep daha toplumsal-kültürel ürünler olan gereksinimlere dönüşmüştür. Nesnellik açısından bakıldığında da, bu gereksinimleri karşılayacak olan insanlık ürünü çeşitlilenmiş, farklılaşmış, zenginleşmiştir.

Dolayısıyla bu süreç sonunda, **iki anlamda toplumsal** olan bireylerin oluşması olanak kazanıyor: Hem doğal 'tekliğinden' çıkmış, farklılaşmış, toplumsal olarak yaratılmış bireylerin ortaya çıkması, hem de bunların aynı zamanda toplulukla içsel bir bağı olan bireyler olması mümkün artık. Bireysel gelişmesi ile toplumsallığını birbirinin dışında yaşayan özel bireyden farklı olarak, toplumsal bireyde bu ikilik yok. Bunun maddi temeli ise, birey ile toplumsallık arasındaki ilişki biçimi.

Kapitalizmde bu ilişkiyi soyut, nesnel bir bağ olan mübadele oluşturuyordu. Birey bu bağı hiçbir şekilde, kendi öznel, somut gereksinimleri ile belirleyemiyordu. Kişisel olmayan, bireyin dışında olan bir bağımlılıktı bireyin yaşadığı. Bireylerin üretimin bütününe ve genel olarak toplumsal örgütlenmeye katılmasıyla birlikte bu bağ salt dışarıdan verilmiş bir bağ olmaktan çıkıyor. Toplumsal bağlar bireylerin bilinçli seçim ve kararlarına tâbi kılınmış oluyor. Kısacası, 'toplumsal birey'e tekabül eden üçüncü evrede, hem ilk evrenin kişisel bağımsızlığı, hem ikinci evrenin nesnel bağımlılığı ortadan kalkıyor.

İkinci evrede toplumsal bağlar yalnızca bireylerin gereksinimleri arasında bir karşılıklılık olmasına dayanırken, üçüncü evrede bireylerin birbirinden farklı öznel gereksinimleri bu bağları damgalıyor. İlk durumda bireyin emeği yalnızca mübadele aracılığıyla toplumsal emek haline gelirken, ikinci durumda, daha baştan, bireyin emeği tüm somutluğu ve özgüllüğü ile toplumsal emek. Bu, özel üretimin yerini toplumsal üretimin almasının sonucu: Üretim artık bir yandan büyük ölçekte örgütlenmiş ve bu anlamda toplumsal; ama öte yandan da, bütün toplumun toplam üretimi gözönüne alınarak, bu toplam üretim üzerinde bilgi ve karar sahibi olan bireyler tarafından gerçekleştiriliyor; bu anlamda da toplumsal. Özel üretimde bireyler, yalnızca, uzmanlaşmış bir toplumsal işlevin sorumluluğunu taşıyor; bu yüzden de gelişmeleri kısmi, tek yanlı bir gelişme. Toplumsal üretimde ise, kendi işlevlerini bir bütünün parçası olarak, kendi bilinçli kararlarıyla belirliyorlar.

'Toplumsal birey'e ilişkin bu açıklamaların ortaya çıkardığı önemli bir nokta var: Marx'ın bu anlayışındaki 'toplumsal' kavramı, somut farklılıkları, çeşitliliği ifade eden bir kavram. Farklılıkların bastırıldığı bir genellik ya da toplumsallık değil. Bireylerin farklılıklarını, özgüllüklerini bastırmak bir yana, bu toplumsallık bütün bunların temelini oluşturuyor. Toplumsal üretim çerçevesi içinde, somut bireyler üretimin bütününe müdahele edebildiği için böyle bu. Daha genel, felsefi bir açıdan bakıldığında ise, bireyin gelişmesi ile bütün insanlığın ortak ürünü arasındaki tıkanıklık ortadan kalktığı, arada bir kanal açıldığı için.

Bu 'kanal'ın açılmasının taşıdığı anlama yazı boyunca çeşitli bağlamlarda değinme fırsatını buldum. Bireyin gelişmesi ile toplumsallaşma arasındaki duvarın yıkılmasının farklı boyutları vardı: Toplumun, bireyin gelişmesine yapacağı katkılardan, bireyin toplumsal kaderini gerçekten kendisinin belirlemesine kadar uzanıyordu bu boyutlar. Son olarak da, üretimin toplumsallaşmasının bu duvarın yıkılmasındaki belirleyici konumunun altını çizdim. Şimdi,

toplumsal bireyin gelişmesinin önkoşullarından bir başkasına kısaca değinmek istiyorum.

Bireyin insanlık ürününden pay alabilmesi, yine kâr amacına yönelik özel üretimin toplumsal üretime dönüşmesiyle sıkı sıkıya bağlantılı olan **boş zamanla** mümkün. Üretici güçlerin gelişmesi, belli bir ürünün üretilmesinde gerekli olan emek zamanını azaltıyor. Toplumsal üretkenliğin artması demek olan bu gelişme, toplumun kendisini giderek daha kısa bir zaman dilimi içinde yenidenüretebilmesini olanaklı kılıyor. Bireylerin toplumsal üretim için ayıracakları zaman kısaldığında, başka tür faaliyetlere yönelmeleri gündeme gelebiliyor. Ancak, bireylerin boş zaman taleplerini dile getirebilmeleri için de yine üretimin planlanmasında söz sahibi olmaları gerekiyor.

Boş zaman, bireylere, toplumsal üretimin örgütlenmesine katılmaktan, kültür-sanat açısından kendilerini geliştirmelerine, doğayla ilişkilerinin salt doğadan 'yararlanma'nın ötesine geçmesine, bireyler-arası ilişkilerin çeşitli boyutlar kazanmasına kadar, çok farklı olanaklar açıyor. Tarih içinde yaratılmış olan insanlık ürününden pay almak da bu zaten.

'Boş zaman'dan bu bağlamda söz edildiğinde genellikle bir inançsızlık ifade edilir. İş çıkışı kahvede boş oturan, ya da oyun oynayan, hafta sonları maça giden, ya da televizyonda maç seyreden bireylerin, daha uzun boş zamana sahip olduklarında, olsa olsa daha çok oyun oynayıp, daha çok maça gidecekleri varsayılır. Bu inançsızlık, kanımca, durağan bir insan doğası varsaymaktan kaynaklanıyor. Gelişmesi özel alanına hapsolmuş bir dünyanın bireylerinin, toplumun bütününü biçimlendirmeye heves etmemeleri; gelişme olanaklarını kendi başlarına yaratmak zorunda olan insanların bu boş çaba içinde kendilerini tüketmemeleri çok da şaşılacak birşey değil. Bu, olsa olsa, burjuva dünyasının bireysel gelişme açısından bir fiyasko olduğunu gösterir. Anlamını kapitalizmin eğlence sanayiinden, spor piyasasından, metalaşmış cinselliğinden, kurutulmuş doğasından ve atomize olmuş bireyler arasındaki ilişkilerinden kazanan bir boş zamanın, bireylerin gelişmesini sağlaması beklenemezdi. 'Toplumsal birey'in boş zamanını, bu bireysellik biçimini olanaklı kılan başka bütün etkenlerle bir arada düşünmek gerekiyor. Bu boş zamanın içeriğini belirleyecek olan, toplumun genel olarak nasıl örgütlendiği.

b) 'Toplumsal Birey' Bir Ütopya mı?

Bizden burjuva toplumu bireyleri olmamız istendiğinde, buna karşı çıkarken bel bağladığım alternatif bir ütopya mı? 'Ehveni şer'lerle yetinmemek, pragmatik olmayı reddetmek hep ütopyalar adına olmadı mı?

Bence hayır! 'Toplumsal birey' tarih dışı bir insan doğası anlayışından hareket edilerek oluşturulmuş bir düşünce değil. Bireylerin ancak bu biçimde gelişebileceklerini savunmanın temelinde, insan doğasına en uygun durumun önceden belirlenebileceği ve bu durumun da toplumsallık olduğu görüşü yatmıyor. Toplumsallık, tarih içinde gelişmiş olan nesnel bir olgu. Gerçek bir sürecin sonunda bireyler öyle bir noktaya varmışlar ki, yaşadıkları ile yaşayabilecekleri arasındaki çelişkinin taşıyıcısı durumuna gelmişler. Toplumsal birey, bu tarihsel çelişkinin yarattığı dinamiğin ve olanaklılığın ürünü olarak ortaya çıkacak. Ya da tersinden bakarsak: Bu çelişki toplumsal bireyin oluşması yönünde aşılmazsa, burjuva toplumunun bireyleri taşıdıkları bu yükün altında giderek daha çok ezilecekler: Futbol maçlarında daha çok sayıda insan öldürülecek; daha çok sayıda insan aynı demir süslerle bezenip aynı siyah meşinleri giyerek 'özel' olmaya çalışacak; daha çok sayıda insan 'köşeyi dönmeye' çalışırken virajdan aşağı uçacak...

Üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimi ve bireysellik biçiminin tarihsel gelişimi, toplumsal birey için şu anlamda gerçek bir temel oluşturuyor: Liberalizmin, özel alanı içinde gelişmeye terk edilmiş bireyi, böylesine toplumsallaşmış, karmaşıklaşmış bir dünyada kendi içsel potansiyeliyle gelişmek zorundaydı; ve o yüzden de gelişmesi güdük, tek yanlı kaldı. Toplumsal bireyin oluşması ve bireylerin bu yönde gelişmesi ise, maddi bir temele, insanlığın bugüne kadar yaratabildiği nesnel dünyaya dayanıyor. Bu bireyin ortaya çıkması, sözkonusu insanlık ürününün farklı ilkelere göre düzenlenmesine bağlı. Bireyi geliştirecek olan, belirlenemeyen, gizemli bir iç dünya, ya da mutlak olduğu ölçüde olumsuz bir anlam taşıyan bir özgürlük değil. Tersine, toplumsal birey, somut, denetlenebilir, düzenlenebilir bir toplumsal alan üzerinde gelişecek.

Bu yüzden de, çözüm, 'bireyci, bireysel girişimci, rekabetçi olmak ya da (birey) olmamak' türünden ikilemler karşısında gerileyip, 'önce bir birey olmanın' yollarını aramaktan geçmiyor. Bu arayışın bizi götüreceği yerlerden biri, her an mistik boyutlar üretmeye gebe, dışa kapalı bir özel dünya. Ama daha az 'yüce' bir yere de varabiliriz bu yolun sonunda: Birey olmanın gereklerini yerine ge-

tireduralım, kendimizi piyasanın ortasında oraya buraya savrulurken bulabiliriz.

Daha anlamlı olan alternatif, varmış olduğumuz bu somut noktadan toplumsal varlıklar olarak nereye gidebileceğimizi tartışmak. Bu alternatifte tartışmanın terimleri oldukça belirgin. Toplumsal örgütlenmeye ilişkin somut, maddi gerçeklerden söz ediyor olacağız. Türkiye'li bireyi geçmişte yapabildikleri ve yapamadıklarıyla, ama hiçbir an toplumsal ilişkilerin dinamiğinden koparmadan ele alırsak, belki bu kadar umutsuzluğa kapılmayız.

ANAP Üstüne Tezler ve Düşünceler

Ragıp ZARALI

1983 seçimlerinden bu yana iki yılı aşkın bir süre geçmesine karşın, bugün ANAP'ın bir geçiş dönemi olgusu olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. Bu sorunun yanıtlanabilmesi için zorunlu olarak ANAP'ın hangi tarihsel dönemin çelişik gelişmelerinin ve çatışmalarının ürünü olduğu sergilenmelidir. Çağdaş dünya bağlamından başlayıp, Türkiye'de ANAP'ın yükseldiği ortama, toplumsal sınıfların konumuna, bu partide eski ve yeni yanların oluşturduğu bireşime, dayandığı kadroların toplumsal yapı özelliklerine ve ideolojik formasyonlarına değin uzanan bir dizi soru yanıtlanmalıdır. Bütün bunların değerlendirilmesi ANAP'ın yükselişinin tesadüfi mi, yoksa yeni bir dönemin düzenlemelerinin gerektirdiği bir zorunluluk mu olduğunu gösterecektir. Ve bizce ANAP, geçici bir parti ya da bir geçiş dönemi kuruluşu olarak kalsa bile, önemli dönüşümleri gerçekleştiren ve tarihin bu evresinde karmaşık özelliklerin bireşimini sergileyen bir aktör olarak işlevini yerine getirmiş olacaktır.

A. ÇAĞDAŞ DÜNYA BAĞLAMI:

1. Uluslararası Yeni İşbölümü ve Dünya Kapitalizminin Bunalımı.

İthal ikameci sanayileşme politikaları birçok Latin Amerika ve Asya ülkesinde —bu arada Türkiye'de de— sermaye birikiminin belli bir düzeye erişmesini sağlamıştı. 1970'lerde dünya pazarının tüm sınırlarının zorlanması gündeme geldi. Uluslararası yeni işbölümü çerçevesinde, ithal ikameci sanayileşmenin ötesinde emek yoğun sanayilerin belli bir birikim evresine gelmiş az gelişmiş kapi-

talist ülkelere aktarılması, ihracata yönelik bir sanayileşme politikasının izlenmesi, bu ülke ekonomilerinin dünya pazarına tam anlamıyla eklemlenmesi, giderek global bir bunalıma yönelen dünya kapitalizminin süregelen durgunluktan kurtulma çabalarını yansıtmaktaydı. Ancak dünya kapitalizminin bunalımının yoğunlaşması, az gelişmiş kapitalist ülkelerin peşpeşe içine düştüğü dış borç krizi ve iflaslar, dayatılan istikrar politikaları, uluslararası yeni işbölümü çerçevesinde yeralan gelişmelerin çelişik ve karmaşık görünümler kazanmasına neden oldu.

Bu karmaşık süreç içinde bu yeni politikalarla çıkarları çelişen sermaye kesimleri ellerindeki siyasal araçlarla gerek metropol ülkelerde, gerekse az gelişmiş kapitalist ülkelerde bu yeni ekonomi politikalarına muhalefet ettiler — bir yandan bunlara ayak uydurmağa çalışsalar bile. Örneğin uluslararası yeni işbölümü içinde, az gelişmiş sanayi ülkelerinin dokuma ürünleri metropollerin pazarlarını kaplarken, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki dokuma sanayiindeki sermaye çevreleri ellerindeki siyasal araçlarla korumacı önlemler aldırabildiler.

Türkiye örneğinde, 1982'de sanayici çevreler istikrar politikalarının enflasyonla mücadele konusunda gevşetilmesini sağladılar. Özal da, ANAP iktidara geçtikten sonra enflasyonu bilinçli olarak sürdürme politikası izledi. Bu çerçeve içinde, ekonominin bu yeniden biçimlendirilişine büyük burjuvaziden tepki geldiği söylenemez. Bu kesim Şili örneğinde de olduğu gibi, ithalatçılığa ve yabancı tekellerle ortaklığa yönelmekte. Yeni döneme ayak uyduramayan işletmeler ise tasfiye olmakta, büyük bankalar ya da tekeller tarafından yutulmaktadır. Burjuvazi içinde Özal'a muhalefet bu kesimden gelmektedir. Bu dönemde eski durumunu yitiren kesimlerden biri de genel olarak tarımdır. Türkiye'de kitle partilerinin geleneksellleşmiş olan büyük ve orta köylüyü destekleme politikası, bu dönemde terkedildi. «Fiyat makası tarım aleyhine açıldı». (Tercüman). DYP'nin daha çok kırsal kesimde ilgi ile karşılanmasının ana nedeni de buydu.

2. ABD'nin Hegemonyasını Güçlendirişi.

Bir hegemonya bunalımı yaşamakta olan ABD, Reagan yönetimi ile birlikte dünya çapında hamleler yapmaya girişti. Avrupa'ya ve diğer müttefiklerine siyasal ve ekonomik önderliğini yeniden onaylattı. 1980 sonrası Türkiye'nin ilişkileri Avrupa ile soğuklaşmaya girerken, ABD bazı askeri kolaylıklar sağlama yanında, dış ticaretteki payını da yükseltti. Ancak bunda da bir orantısızlık vardı.

ANAP iktidarının ilk iki yılında ABD'den yaptığımız ithalat yükselirken, bu ülkeye olan ihracatımız düşük düzeyde kalmaktadır. Özal'ın Başkan Reagan'a çok veciz şekilde dile getirdiği yaklaşım, aynı zamanda dönemin mantığını da yansıtmaktaydı: «**We don't want more aid, but more trade**». (Daha fazla yardım değil, daha fazla ticaret istiyoruz). Bu dönemde Türkiye dış ticaretinde Avrupa ve sosyalist ülkelerin payı gerilerken, ABD yanında Orta Doğu ülkelerinin payı yükselmekteydi. Bu kayış ANAP'ın ideolojik sentezinde önemli yeri bulunan Türk - İslâm yaklaşımına da uygun düşmekteydi. Ama bu aynı zamanda Türkiye'nin 1960 sonrası Avrupa - ABD - Sosyalist ülkeler - Arap dünyası arasındaki dengeleri gözeten «geleneksel politikasından» kayması ve Orta Doğu'nun karmaşık politik coğrafyası içine sürüklenmesi anlamına geliyordu. Onyıllar boyunca Batı Avrupa ile bütünleşme politikası izleyen Türkiye şimdi ABD - Orta Doğu eksenine kayıyordu.

ANAP'ın oluşma sürecinde açık bir ABD desteği gözlendi. Avrupa'da siyasal çevreler ABD'nin Sunalp'in partisini destekleyeceği beklentisi içindeyken, ABD eski dışişleri bakanı Haig, bir yemekte eski Alman başbakan Brandt'a Özal'ı desteklediklerini açıklamıştı. Seçimlerden kısa süre önce 26.8.1983'te **Wall Street Journal**'de çıkan bir yazıda Özal'dan yana açık tavır konulmuştu*.

3. Yeni Sağın Yükselişi.

ANAP'ın dünya bağlamında çakıştığı süreçlerden biri de, ABD ve Avrupa'da yeni sağın yükselişidir. Buna bölgesel bir renk olarak İslâmın yükselişinin etkileri de eklenmelidir. ANAP'ın ABD'de Reagancılık ve İngiltere'de Thatcherizm ile yaptığı önemli siyasal ve ideolojik alışverişler vardır. İdeolojik olarak batıda da ekonomik liberalizm ile siyasal liberalizmin yolu birbirinden ayrılıyor, siyasal liberalizme yeni sağ, atılması gereken bir yük olarak bakıyor. Özal, ekonomik liberalizmin, kendiliğinden siyasal liberalizmi doğuracağını söylemişti. Ama bugün burjuva kesimde Özal'a yöneltilen eleştirilerden biri de siyasal liberalizmi boşlaması. Aslında iktidar olduğu uzlaşım, dayandığı kadroların ideolojisi bakımından da ANAP ve Özal'ın tutarlı olduğu söylenebilir. ANAP'ın izlediği siyaset, bel-

(*) «Seçimlere katılan üçüncü ve bizim hesaplarımıza en uygun parti ise, eski başbakan yardımcısı Turgut Özal'ın önderliğindeki Anavatan Partisi'dir. Toplumda bir gerginlik yaratılmadan seçimlerde Özal'ın partisinin kazanması, demokrasiye erken dönüş için esen bir umut rüzgarıdır.» *Cumhuriyet*, Yalçın Doğan, «Dar Sokakta Siyaset», 20.9.1985.

ki 1983 seçimlerinde sunduğu «liberal imaj»la çelişiyordu. Ama bu imaj da, 1983 yılının yoğun siyasal geriliminin ve MDP karşısında farklılaşma zorunluluğunun bir yansımasıydı. Burada bir yanılan varsa, ANAP ve Özal'dan kendi yapılanmalarının ötesinde şeyler bekliyenlerdi.

B. ÜLKE BAĞLAMI:

Türkiye'de 1876 Anayasasından bu yana, siyasal sürecin kopmalarla ilerlediği, ana eğilimler sürse bile yeni siyasal yapılanmaların sık sık gündeme geldiği görülmekte. Bu dayanıksızlığın en önemli nedenlerinden biri bizce kendi siyasal yapımıza özgü bir «meşruluk bunalımı»dır. Toplumsal ve siyasal güçlerin meşruluğunun sürekli tartışma konusu olması, iktidar mücadelelerinin dar bir alanda geçmesi, toplumsal güçlerin iradelerini belli etmede ancak dolaylı kanallara sahip oluşu, toplumculuğun meşruluğunun bir türlü kabul edilmeyişi, 1946 yılında demokrasiye «eksik» geçiş, bu dönemde yasal olarak sınıf örgütlenmesine izin verilmekle birlikte, bunun fiilen yasaklanması, Türkiye'de bazı güçlere siyasal mücadelelere müdahele edebilecekleri kanalları yarattı. Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da «demokrasiye geçiş» bütün siyasal ve toplumsal güçlere «meşruluk» tanınmasıyla gerçekleşirken, 1946 yılında Türkiye'de tek parti rejiminden demokrasiye «sınırlı» geçiş, etkisini her zaman duyurdu. 82 Anayasasının da daha ilk baştan kendi sınırlarına hapsolması ve siyasal bunalımlara kaynaklık etmesi de, demokrasiye geçişin öncelikle toplumculuğun ve toplumsal örgütlenmenin meşruluğunun sağlanmasıyla gerçekleşeceğini doğruladı..

Türkiye'nin kopuşlarla ilerleyen siyasal tarihinde 1980 sonrası döneme denk düşen bir oluşum ise ANAP'tır. ANAP bir yandan yeni bir oluşum olmakla birlikte, öte yandan da geçmişten gelme eğilimlerin bireşimidir. ANAP aynı zamanda yeni oluşan egemen blok içinde, «militarizm» ile tek mümkün uzlaşmanın siyasal aracıdır.

1. «Militarizm»le Uzlaşım:

ANAP'ın yükselişi, belki ilkin bazı çevrelerce gönülsüzce sineye çekilmekle birlikte, bu çevrelerle ANAP arasında gittikçe sıkılaşan bir kader bağı oluştu. ANAP hızla sistemin meşruluğunu sağlayan tek siyasal organ olma konumu kazandı. Özal aslında konumunu seçimlerden sonra çok açık bir biçimde koymuştu: «ANAP'ı 12 Eylül yarattı, elbette 12 Eylül doğrultusunda hizmet vereceğiz.»

ANAP sözde bir yumuşak geçişi benimsemekle birlikte, aslında bir geçişi değil bu yeni siyasal yapılanmanın kök salmasını amaçlamaktadır. Nazlı Ilıcak, 1985 sonbaharında, «Düzenin aynen muhafazasında çıkarı olan bir parti iktidardadır. Demirel'in gazete sütunlarında boygöstermesi Evren'in de işine gelmez, Özal'ın da...» diye yazacaktı.

2. Organ Naklinde Başarısızlık:

«Militarizm» Türkiye'de sağ kitle partilerine oy veren kesim üstünde kendi önderliğini inşa etmek istedi. BTP girişimi bu projeyi sabote etmeye yönelikti. BTP torpilinin MDP'yi vurması, ANAP'ın yükselişini hazırladı.

3. ANAP Kimin Temsilcisi:

Kimi yorumculara göre ANAP «koca burjuva sınıfı içinde ENKA'nın ve bir avuç vurguncu ihracatçının dışında hiçbir kesimin öz temsilcisi değildir».* Bizce bu doğru değildir. Siyasal tarihimizde, egemen sınıfla bu ölçüde örtüşen bir partiye rastlanmamıştır. Hiçbir parti bu kadar dolaysız kapitalizmin programına sahip çıkmamış ve savunmamıştır. İş çevreleriyle bu denli içli dışlı olmamıştır. Zaman zaman itiraz sesleri çıksa da, bunlar genel değil, tekil çıkarları yansıtmakta, uluslararası yeni işbölümü reçetesine ve IMF patentli istikrar politikalarına ayak uyduramayan kesimleri kucaklamakta. Tekil gurupların çıkarlarıyla çatışılsa bile, burjuvazinin genel çıkarlarının temsili önem kazanmaktadır. ANAP'a verilen desteğin çekilmesinin tek nedeni bir temsil sorunundan çok, halk muhalefetinin bastırılamayacağının anlaşılması durumunda, başka bir alternatife oynanması olacaktır. TÜSİAD başındayken Özal'ı destekleyen Ali Koçman 1985 Ekim'inde Milliyet gazetesinde yayınlanan bir görüşmesinde ANAP'ın iş çevreleriyle olan içli dışlılığını şöyle dile getirecekti:

«Özal hükümeti, mevcut Cumhuriyet hükümetleri içinde açıkca pro-business tabir edilen, iş alemiyle birlikte ekonomiyi yönlendirmede ve iş alemine ağırlık vererek ekonomiyi yapmada ve umudunu buna bağlamış olmada ortaya çıkmış ilk Cumhuriyet hükümetidir bence. Özal'ın kafası budur, Özal ve ekibi buna inanmıştır.»

(*) Bk. *Saçak*, Ocak 86, sayı 24, M. Gündüz, «Bonapartizm, Parlamentarizm ve Partiler», s. 37.

ANAP'ın ilk oluşumunda da yeni ve genç bir iş adamları gurubunun ağır bastığı görülmektedir. Bunlar 24 Ocak kararları sonrası ekonomi politikalarına ayak uydurmayı beceren, yeni fırsatları değerlendiren «müteşebbis ruhlu» kişilerdir. Politikaya da herhalde kazanma olasılığı yüksek, kuralına uyunca riski az bir 'iş' olarak bakmışlardı.*

4. «İç Savaş Psikozu» ve «Depolitizasyon»

ANAP'ın kendini dayandırdığı temellerden biri de, 'iç savaş psikozu' ve 'depolitizasyon'dur. ANAP 1980 öncesi 35 yıllık yoğun politik çalkantıların kitlelerde yarattığı yorgunluktan, sosyal demokrasinin yarattığı büyük hayal kırıklığından ve iç savaş dehşetinden yararlanmasını bildi. Aslında kitlelerin politikadan uzaklaşması 1980 öncesi başlayan ve yeni rejimin işini kolaylaştıran bir olguydu. Sosyal demokrasi büyük umutlar ve hayal kırıklıkları yaratmış, buna toplumun bütün kesimlerini saran iç savaş dehşeti eklenmişti. Bu nedenle Özal da sağ-sol kavramlarını dıştalayan bir söylem seçecekti. 1982'de oluşturulan çerçeveye sımsıkı bağlı kalınacak ve her fırsatta 80 öncesi hatırlatılacaktı.**

5. Yeni Birliktelikler Altında Eski Kimlikler:

ANAP'ın çeşitli siyasal eğilimleri, yeni bir kimlik içinde biraraya getirdiği konusunda çok yazıldı. Bu farklı unsurları biraraya getiren ortak özellik politikaya, bir 'iş' ya da 'ihale' olarak bakmaları,

---

(*) ANAP'taki mühendis, işadamı çokluğu, parti il yönetimlerinde olduğu gibi, belediye başkanlarının meslek dağılımında da yansıdı. İl ve ilçe belediye başkanlarının 71'i mimar mühendis, 54'ü tüccar, 53'ü esnaf - serbest meslek sahibi, 24'ü toprak sahibi, 63'ü memur, 33'ü eğitimciyken; kasaba belediye başkanlıklarında ise, 146'sı toprak sahibi, 157'si esnaf-serbest meslek sahibi, 76'sı memur, 74'ü tüccar, 42'si eğitimci ve 8'i ise mimar-mühendisti.

(**) Özal'ın siyasal liberalizminin sınırları doğrusu çok dar. 86 Ocağında yaptığı basın toplantısında, bunu şöyle dile getiriyordu: «Biz siyaset olarak Türkiye'de ekonomide olduğu gibi liberalleşmeyi öngördük... Ama meseleye Anayasa dışına çıkıp bakarsak, kamu kurumu niteliğindeki kuruluşları, sendikaları ve bunun yanında dernekler, anayasasının dışında memleketin her çeşit meselesinde fikir beyan etmeye başlarsa, bu bizi 12 Eylül öncesinin anarşisine götürür. Ama zamanla Türkiye daha dikkatli bir şekilde yürütülürse bu anayasa, bu kanunlar değişir.» Özal Eylül 1985'te yaptığı basın toplantısında da «İşi suhuletle götürmek lazım... Kavgasız ve yumuşak geçişle meseleleri halletmek istiyoruz.»

Özal'ı 'patron' saymaları. Bu birlikteliğe ayrıca İslamcı ve Türkçü akımların 1940'lardan bu yana gelen maceralarının bir türevi olarak bakmak da mümkün. ANAP'lılar oluşturdukları yeni bileşimin, oy aldıkları kesimlere de yansıdığını savunuyorlar.

ANAP ideolojisi bugün İslamcılığı ve Milliyetçiliği imbikten geçirerek, «tutucu modernizm» savunusu çerçevesinde saf bir kapitalist ideoloji ile kaynaştırıyor. Bu «tutucu modernizm» sentezinin eğitim sisteminde, TRT'de, Üniversite'de her gün biraz daha yaygınlaştığını görüyoruz.

Özal ekonomi yanında siyasal alanda da bir «ihtilal» yaptıklarını savunuyor:

«Biz kendimizi tarif ederken sağ-sol terimlerini kullanmadık ve dedik ki, biz muhafazakarız, serbest ekonomi taraftarıyız. Bir taraftan da sosyal adaletçiyiz... Onların bugüne kadar laf olarak söylediklerini biz icraatla ellerinden aldık. Büyük şehirlerdeki reyimizin ana sebebi de budur. Siyasi sahada çok önemli bir ihtilal ANAP tarafından yapılmıştır.» Ve bugün bunun bir uzantısı olarak bir «kültür karşı-ihtilali» de yaşanıyor. Bütün ders kitapları 'sentezci' bir yaklaşımla ele alınırken, eğitim kadrolarında, üniversitelerde «Türk - İslâm sentezi» görüşünü benimseyenlerin hızla etkinlik kazandığı görülüyor.

Türkiye'de tek parti iktidarına karşı oluşturulan DP'nin önder kadroları yine Kemalist CHP'nin bir fraksiyonuydu.* DP Kemalizme karşı çıkan İslamcı ve Turancı kesimin oylarını toplamakla birlikte, kadrolarında bunlara yer vermemeye dikkat etmişti. 1940'larda Üniversite gençliği arasında, özellikle de İTÜ'de İslâmcı gençler oldukça etkiliydi. Daha sonra İTÜ'nün bu İslâmcı geleneği içinde yer alanlardan biri de Özal olacaktı. 1960'tan sonra sağ partilerde önder konumuna yükselen bu gençler arasında Demirel, Bozbeyli, Erbakan da vardı. Bu dönemde Üniversite gençliği içinde DP'yi destekleyen İslâmcı ve Türkçü kesim, 1960'ta DP'nin laik ve 'Atatürkçü' önderliğinin tasfiyesiyle birlikte, DP'nin yerini alan AP'nin siyasal önderliğinde önemli bir yere sahip olmayı becerecekti. (Milli

(*) Biz Türkiye'nin şu ünlü iki kamplı siyasal tablosunun otomatik bir biçimde süregeldiğini kabul etmiyoruz. 1908 sonrasında İttihat ve Terakki iktidarına karşı oluşan muhalefet bloku içinde sosyalistler de vardı. CHF, İttihat Terakki'nin basit bir devamı değildi. 1925'te İttihatçılar bütün güçleriyle CHF karşısında yeraldılar. 1930'da CHP karşısında yükselen muhalefete sol da katıldı. 1945'te solla DP arasında tek parti rejimine karşı güçbirliği girişimlerinde bulunuldu. İnönü devlet başkanı olduğunda Atatürk'e muhalif ittihatçılarla bağ kurdu.

Şef döneminde Mustafa Kemal yerine İnönü kültü yükseltilmişti. Muhafazakâr kesimlere ödünler veren Demokrat'lar Kemalizm yerine kelime olarak 'Atatürkçülüğü' ikame edecekler, inşaatı bir türlü bitmeyen Anıt Kabir'i büyük törenlerle açacak ve Türk parasını yeniden Atatürk resimleriyle donatacaklardı.) Adalet Partisi bu kadroları dönüştürürken, daha sonra İslâmcılar koparak MNP'yi oluşturacaktı. Bugün de eski MHP'lilerin ve MSP'lilerin bir bölümü ANAP'ın oluşumu içinde yeralarak, bir yandan daha farklı bir kimliğe dönüşürken öte yandan da, dayandıkları oy kitlesi üstünde eskiye oranla çok daha büyük etkililiğe sahip olacaklardı. Hasılı cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Kemalizmin hedef aldığı İslâmcılık ve dıştaladığı Turancılık (1940'lardaki flört dışında), 1950 den itibaren her on yılda bir gerçekleşen değişimlerle, adım adım güç kazanmayı becerdi ve bugün hayli ılımlılaşmış olmakla birlikte iktidarda doğrudan bir paya sahip oldu.

6. Sağ-Popülist Söylem:

ANAP, oluşma döneminde Adalet Partisini hatırlatan imajlar vermeğe dikkat etmişti. Öte yandan AP gibi popülist bir söyleme de başvurarak kitle desteği kazanmağa çalışıyordu. Bir yandan 'Amerikan düşü'ne benzer hayaller yaratmağa, herkesin önünde fırsatlar olduğu, yararlanmasını bilenin kazandığı inancını yaygınlaştırmağa çalışırken, 'orta direk' söylemi içine işçileri, köylüleri de katıyordu. En alttakiler mi? Onlar beceriksizler, yeteneksizler, sakatlar! Bu özelliklere de artık ödün vermenin zamanı değildi. Herkes maaşa, ücrete güvenmeden 'iş' yapmayı da, birşeyler katmayı becermeliydi, çift işte çalışmalıydı, fazla mesai yapmalıydı. Milletvekilleri de 'işlerini' sürdürmeliydi. Öte yandan belediyeler kanalıyla, halk pazarları oluşturuluyor, vergi iadesiyle ücretlilere ve maaşlılara bir şeyler aktarılıyor, gecekondululara umut veriliyordu. Özal'ın sloganı, «zenginden alıp, fakire vermek»ti. Ama bir yandan da Türkiye'nin de Amerika gibi bir «fırsatlar ülkesi» olduğu unutulmamalıydı.

7. Parti Yapısı ve Gruplar:

ANAP'ın parti yapısı tek kişinin önderliği altında oluşturuldu. Adeta bir futbol takımı kuruluyordu. Ana çekirdek Demirel iktidarlarının iş çevreleriyle içli dışlı teknokrat-bürokrat-uzman kadrolarıydı. Özal, «Biz bu partiyi kurarken bütün güvendiğimiz dostlarımızı yanımıza aldık, öyle meşhurları almadık» diyor ve «Arkadaşlarım bana bağlıdır» diye devam ediyor. Partide babaerkil bir pat-

ronaj sistemi, ilişkileri egemen. Bugüne değin son tahlilde 'patron' ya da 'ağabey' ne derse, o oldu. Takımı Özal'ı böyle adlandırıyor. Örneğin Dinçerler kızağa çekildikten sonra da şöyle konuşuyor: «Biz patronun yaptığı her işten memnunuz. Patron bana bakanlıktan istifa et, özel kalem müdürüm ol dese, başüstüne der, giderim». Mesut Yılmaz da özel görüşmelerinde Özal'dan «Bizim Patron» diye sözetmektedir. Metin Toker de bu durum için, «iktidar + lider = parti» formülünü kullanıyor.

1985 Nisan'ında toplanan ANAP'ın ilk kongresinde parti içi guruplar arasında ilk hesaplaşma yapıldı. Özal'ın ağırlığını koyması ile Hareketçiler geriletildi. Bütün bu çatışmalara karşın, Özal «ANAP içinde problem yok, kararı ben veririm» dedi. Bugün parti içinde Hareketçiler, Selametçiler, Ilımlılar (eski AP'liler), Karadenizliler (Mesut Yılmaz'ın grubu) gibi gruplar var. Parti örgütünde ise parlamento grubuna oranla daha fazla ağırlığı olan Hareketçiler bugüne değin basındaki beklentilerin tersine sessiz kalmayı tercih ettiler. Ama Özal önümüzdeki dönemde adayların seçimi konusunda belirleyici olabilmek için, seçim yasasında milletvekili adaylarının parti merkezince saptanmasına olanak sağlayan değişiklikler yapma hazırlıklarına girişti.

Bu arada bir ANAP'lı tipinin oluşup, gelişmekte olduğunu da ekleyebiliriz. Bu ANAP'lı kimlik içinde, eski eğilimler de dönüşüme uğramakta. Benzer süreçler AP'nin gelişim süreci içinde de yaşanmıştı. Önümüzdeki dönemde partiden olabilecek kopmalara karşın ANAP sağ cenahın birincil partisi konumunda kalmaya aday hâlâ.

SONUÇ

1980'li yıllar Türkiye'de devlete ve aygıtlarına ilişkin birçok mistifikasyonun («sınıflar üstülük», «ilericilik» v.b. gibi) sona erdiği bir dönem oldu. Bu bir anlamda yükünü taşıdığımız tarihsel mirastan bir kopuş anlamına geliyordu. Toplumun emekçi kesimleri ilk kez bu denli yoğun biçimde konumlarını ve haklarını yitirmenin, «yenilginin» acısını kitle boyutunda yaşadılar.

Bu uyanış her gün biraz daha canlanan toplumsal muhalefetin kanallarını beslerken, büyük tehlikelerden biri de eski mistifikasyonların yerini yenilerinin almasıdır. Bu, emekçi insanlarımızı ileride daha da büyük hayal kırıklıklarına ve mutlak bir «depolitizasyon»a götürecektir. ANAP'ın bilinçli olarak izlediği böyle bir 'depolitizasyon' politikasına karşı, bir yerlere ve peşe 'takılmak'tan çok,

çalışanların özerk yapılanmaları ve talepler yöneltmeleri savunulmalıdır. İnsanlar bunu algılayacak deneyimlerden geçmiştir. Her zaman olduğu gibi bu sefer de başka bir düzlemde kabaran dalganın peşinden sürüklenenler, yalnızca o çok eleştirdikleri 'geçmişi' başka düzlemde yinelemiş olacaklardır. Bu da, kopulması en çok gereken 'geleneğimizdir' herhalde.

24 Ocak Sonrasında Sınıflar ve Gelir Dağılımı *

Şevket PAMUK

Ocak 1980'den bu yana geçen altı yıllık süre Türkiye ekonomisinin tarihinde çok farklı bir dönem oluşturmakta. Çalışan sınıflar açısından, iktisadi durgunluğun getirdiği işsizlik ve gelir dağılımında emek gelirleri aleyhinde gerçekleştirilen büyük kaymalar bu dönemin en önemli meseleleri olarak ön plâna çıkmakta.

İktisadi durgunluk ve genişleyen işsizliğin sonuçları üzerinde bir hayli duruldu. Buna karşılık gelir dağılımı sorunu çok daha sınırlı olarak gündeme geldi. Gelir dağılımında ortaya çıkan değişikliklere — gerçek ücretlerdeki gerileme dışında — şimdiye kadar pek az değinildi.

Bu boşluğun en önemli nedeni, Türkiye'de bölüşüm sorunları üzerine yapılacak araştırmaların önünde ciddi engeller olması. Bu engellerin en önemlisi veri eksikliği. Ayrıntılı bir gelir dağılımı araştırmasının gerektirdiği kaynakları özel araştırmacıların bir araya getirebilmeleri, özellikle bugünkü koşullarda çok zor. Öte yandan siyasal iktidarlar bu konuda araştırma yapılmasına her zaman engel olmuşlar, yapılan araştırmaların yayınlanmasını, dağıtımını önlemeye çalışmışlardır. Örneğin 1960'lı ve 1970'li yıllarda Devlet Plânlama Teşkilatı tarafından yapılan gelir dağılımı çalışmaları sonuçları uzun süre gizli tutulmaya çalışılmıştır. Gelir dağılımındaki eşitsizliklerin hızla arttığı 24 Ocak sonrası dönemde aynı tutum daha da güçlü olarak sürmektedir.

(*) Bu metin yazarın K. Boratav ve Ç. Keyder ile birlikte hazırladığı *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* başlıklı kitabın genişletilmiş ikinci baskısı içinde, Kaynak Yayınları tarafından yayınlanacaktır.

Bütün bu engellere rağmen soldaki araştırmacıların ve iktisatçıların bu konudaki olanakları bugüne kadar yapılandan çok daha güçlü bir biçimde zorlamaları, bölüşüm sorununu sürekli bir biçimde gündemde tutmaları gerekiyor.

Bu kısa yazı iki kısımdan oluşmakta. Birinci kısımda 24 Ocak sonrasında gerçekleştirilen dönüşümleri ve bunların bölüşüm alanında sonuçlarını inceleyebilmek için son dönemin politika ve önlemlerine ilişkin bir sınıflandırma geliştireceğiz. Yazının ikinci kısmında ise göstergeler ve gözlemlerden yola çıkılarak temel toplumsal sınıf ve kesimler arasındaki gelir dağılımının son dönemde gösterdiği değişiklikler özetlenmeye çalışılacak. Bu kısımdaki amacımız hem bölüşüm konusunda açık seçik söylenebilecekleri, hem de eldeki verilerin yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan boşlukları saptamak olacak.

— I —

24 Ocak Türkiye ekonomisi için çok önemli bir dönemeç noktası oluşturuyor. Bu tarihten sonra izlenen politikaları bir bütün olarak ele almak iktisatçılar arasında bile oldukça yaygın bir eğilimdir. Gerçekten de son altı yılda izlenen iktisadi ve toplumsal politikaların, gerçekleştirilen kurumsal ve yasal dönüşümlerin birbirlerini tamamlayıcı boyutları oldukça güçlü. Bu nedenle bu dönemdeki bütün politika ve değişikliklere bir «paket» olarak bakanların sayısı oldukça kabarık.

Ancak söz konusu önlem ve değişiklikler daha ayrıntılı olarak incelendiğinde bunların hem kısa vadeli hem de uzun vadeli boyutlar ve hedefler içerdiği, bir kısmının kökenlerinin IMF gibi uluslararası kuruluşlara gittiği, buna karşılık diğerlerinin kökenlerini ise esas olarak dış güçlerde değil, son yıllarda hızlı bir biçimde burjuvazi lehine değişen iç sınıf dengelerinde aramak gerektiği ortaya çıkıyor. Bu durumda son altı yılın politika ve dönüşümlerini pek çok azgelişmiş ülkede eksiksiz ve fazlasız olarak uygulanan bir paket olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Ayrıca, son altı yılın uygulamalarını bölüşüm alanındaki sonuçları açısından incelerken, kısa vadeli politika ve önlemleri uzun vadeli, daha kalıcı olması amaçlanan dönüşümlerden ayrı olarak ele almanın bizi daha sağlıklı sonuçlara götüreceği açıktır.

Bu nedenlerle 24 Ocak sonrasında izlenen politikalar arasında bir sınıflandırma geliştirdik, söz konusu önlem ve değişiklikleri kısa vadeliden uzun vadeliye doğru üç grupta topladık.

1. Dar anlamıyla istikrar programı önlemleri.

2. Ülke içindeki temel birikim modeli olan ithal ikamesini bir kenara iterek ihracata daha fazla yönelmeyi, ekonomiyi kapitalist dünya pazarına daha fazla açmayı amaçlayan önlemler.

3. Devletin ekonomi içindeki, sermaye birikimi sürecindeki yerini ve işlevini çeşitli sermaye kesimlerinin çıkarları doğrultusunda yeniden tanımlamaya yönelik politikalar, kurumsal ve yasal değişiklikler.

Bu üç grubun birbirleriyle kesişen, çakışan boyutları var hiç şüphesiz. Örneğin kısa vadeli istikrar önlemleri, ekonomiyi dünya kapitalizmine daha fazla açmayı amaçlayan programın bir önkoşulu olarak da görülebilir. Daha da önemli olarak, 24 Ocak sonrasında izlenen politikaların birbirleriyle çelişmediğini, aksine mantıksal olarak birbirlerini tamamladıklarını ve böylece hem ekonomi hem de toplum için çok önemli dönemeç oluşturdukları söylenebilir.

Ancak bütün bunlar yukarıda özetlenen türden bir ayırımın önemini azaltmamaktadır. Son altı yılda izlenen politikaların benzeri koşullarla karşılaşan her azgelişmiş ülkede tek tip olarak uygulanmadığını, her ülkenin özgül iktisadi ve özellikle siyasal koşullarının, özgül sınıf dengelerinin ortaya farklı politika demetleri çıkardığını unutmamak gerekir. Örneğin son dönemde vergi yasalarına ilişkin olarak gerçekleştirilmek istenen değişiklikler ne kısa vadeli ne de ihracata yönelik bir ekonomi hedefleriyle açıklanamaz. Bu değişikliklerin IMF paketinden çıktığı da söylenemez. Bu yasa değişiklikleri ile herşeyden önce bölüşüm alanında sermaye lehine uzun vadeli bir kayma amaçlanmaktadır ve bu değişiklikler ancak Eylül 1980 sonrasında oluşan yeni sınıf dengeleri sayesinde gündeme gelebilmiştir. Yukarıdaki türden bir sınıflandırma, 24 Ocak sonrasındaki önlemlerin daha dış kökenli boyutları ile daha Türkiye'ye özgü boyutları arasında bir ayırımı kolaylaştıracaktır.

Ayrıca, enflasyon ve ödemeler dengesi gibi kısa vadeli istikrar hedeflerinin göreli önemi azalsa bile, son altı yılda gerçekleştirilen değişikliklerin önemli bir bölümünün bölüşüm alanındaki sonuçları çalışan sınıfları olumsuz olarak etkilemeğe devam edecektir. Bu nedenle de kısa ve uzun vadeli önlemleri birbirinden ayırmak 24 Ocak sonrası dönemin bölüşüm alanındaki daha geçici ve daha kalıcı sonuçlarını ayrı ayrı inceleyebilmek açısından da önem taşımaktadır.

Şimdi bu üç önlem grubunun ve her birinin bölüşüm alanındaki muhtemel sonuçlarını biraz daha ayrıntılı olarak ele alalım.

1. Dar anlamıyla istikrar programı: Enflasyon ve özellikle dış ödemeler dengesinde güçlüklerle karşı karşıya kalan azgelişmiş ülkelerde yerel iktidarların kendi rızalarıyla ve/veya IMF'nin baskı-

sı sonucunda uyguladıkları istikrar programlarının kökenleri 1950'lere kadar gider. Türkiye'de siyasal iktidarlar 24 Ocak öncesinde, örneğin 1958 ve 1970'de de bu tür kısa vadeli programları yürürlüğe koymuşlardı.[1]

Ortodoks istikrar programı parasalcı ve neoklasik görüşlerin sentezinden oluşan bir ekonomik modele dayanır. Bu modelin en önemli teşhisi enflasyon ve ödemeler dengesi güçlüklerinin azgelişmiş ülkelerin yapısal özelliklerinden değil talep fazlasından kaynaklandığıdır. Böylece parasalcı ve neoklasik görüş, enflasyonun ve ödemeler dengesindeki açıkların nedenlerini para arzının hızlı artışında, aşırı değerlendirilmiş döviz kurunda ve devlet kesiminin kaynak - harcama açıklarında bulur.

Programın mantığı açıktır: enflasyonun yavaşlaması ve özellikle ülkenin dış borç ödeyebilirliğini tekrar kazanabilmesi, ekonomiyi daraltarak, gelirleri düşürerek sağlanacaktır. Böylece hem ithalat talebi ve hem de yerli üretime olan talep azaltılmakta, içerde yaratılan üretim fazlasının ihraç edilebilecek bölümünün devalüasyon yoluyla dış pazarlara yönlendirileceği umulmaktadır. Ortodoks istikrar programlarının sınıfsal temelleri ve bölüşüm alanındaki sonuçları da en çok bu noktada belirginleşmektedir. Toplam üretim ve gelirler düşerken işsizlik artmakta, — işçi hakları askıya alınmasa bile — gerçek ücretler gerilemekte, böylece toplam ürün içinde sermayenin payı emeğin payına oranla artış göstermektedir.[2]

Bu genel tablo ve sonuçlar 1950 ve 1960'lı yıllarda Latin Amerika'da, Güney Doğu Asya'da ve Türkiye'de uygulanan ortodoks istikrar programlarının büyük çoğunluğu için geçerlidir. 1970'li ve 1980'li yıllarda yine IMF'nin baskısıyla uygulanan istikrar programlarında ise yukarıdakilere ek olarak iki yeni unsur görülmektedir. Bunlardan birincisi siyasal boyutla ilgilidir. Ortodoks istikrar programları 1970'lerden bu yana esas olarak askeri rejimler tarafından uygulanmakta, uygulanabilmektedir. Bölüşüm açısından bakıldığında, askeri rejimlerin ortodoks istikrar paketlerine en büyük «katkı»sı enflasyonun yüksek düzeylerde seyrettiği bir ortamda sendikal hakları kısıtlayarak veya tümüyle ortadan kaldırarak gerçek ücretlerde çok daha büyük gerileme yaratmalarıdır.[3]

Ortodoks istikrar programlarını kuramsal düzeyde geliştiren ve savunan parasalcı - neoklasik iktisatçılar 1950'li ve 1960'lı yıllardaki uygulamaların başarısızlıklarını hükümetlerin toplumsal baskı-

1) Berksoy (1982) ve Ekzen (1984).
2) Türel (1984), Foxley (1981) ve Foxley (1983).
3) Yalman (1984), Foxley (1981).

lar karşısında özellikle işçi ücretleri konusunda «gevşek» davranmalarına bağlamaktalar. Aynı iktisatçılar askeri rejimlerin işçi haklarını denetim altına alarak istikrar programlarını çok daha uzun bir süreyle tutarlı bir biçimde uygulayabileceği görüşündeler. Bu nedenle 1970'li yıllardan bu yana askeri rejimler ortodoks istikrar programlarının bir ön-koşulu olarak görülmekte. Askeri rejimler tarafından uygulanan istikrar programlarının bölüşüm alanındaki, çalışan sınıflar aleyhine sonuçları ise çok daha şiddetli olmakta.[4]

2. Dünya kapitalizmine daha fazla açılmış bir ekonomiyi hedefleyen önlemler:

Ortodoks istikrar programlarında 1970'li ve 1980'li yıllarda ortaya çıkan ikinci önemli farklılık ise bu uygulamaların çok güçlü bir uzun vadeli boyut içermeye başlamasıdır. Bu yeni unsuru kuramsal düzeyde savunan parasalcı - neoklasik iktisatçılara göre azgelişmiş ülkelerdeki enflasyon ve ödemeler dengesi güçlüklerini kısa vadeli sorunlar olarak görmek artık yanlıştır. Bu sorunların çözümü ancak uzun vadeli bazı dönüşümlerle mümkün olabilecektir.[5] Açıkça söylenmese de bu görüşlerin ardında dünya ekonomisinin 1970'li yıllarda girdiği uzun dönemli bunalım ve bu bunalıma aranan çözümler çerçevesinde azgelişmiş ekonomilere verilmek istenen görev yatmaktadır.

Ancak, ortodoks istikrar programlarında ortaya çıkan bu uzun vadeli boyutu yalnızca parasalcı - neoklasik iktisatçıların veya IMF gibi uluslararası kuruluşların savunduğu söylenemez. Bu görüşler sanayileşme yolunda önemli aşamalardan geçmiş bazı azgelişmiş ülkelerde ve bu arada Türkiye'de de sermaye gruplarının farklı bir birikim modeli arayışları ile çakışmaktadır. Kapitalist dünya ekonomisinin buhranına koşut olarak, ithal ikamesinin de buhrana girmesiyle birlikte bazı azgelişmiş ülkelerdeki yerel sermaye grupları, sermaye açısından sınırlarına ulaşıldığını düşündükleri ithal ikamesini bir kenara iterek, ihracata yönelen, kapitalist dünya pazarına daha fazla açık bir ekonomi anlayışı içine girdiler. Böylece hem dış hem de iç unsurlar daha farklı bir birikim modeline geçilmesi konusunda birleşmiş oluyorlardı.

Yeni bir birikim modelinin dar anlamıyla istikrar programının çok ötesinde bir dizi uzun vadeli önlem gerektirdiği açıktır. Türkiye'de son altı yılda uygulamaya konulan önlemlerin önemli bir bölümünü işte bu çerçeve içinde ele almak gerekmektedir. Bölüşüm

---

4) Yalman (1984), Foxley (1983).

5) Krueger (1981).

alanındaki sonuçları açısından bakıldığında, bu önlemler içinde en önemli olarak şunlar görülmektedir:

a) Kambiyo politikalarında yapılan uzun vadeli değişiklikler; daha düşük değerli bir kur politikasına geçilmiş olması. Böylece ithal ikamesi modelindeki uygulamanın aksine, ithalat pahalılaşmakta, ihracata yönelecek kesimler ödünlendirilmiş olmaktadır.

b) Daha düşük değerli bir kur politikasına ek olarak, ihracatta büyük miktarlara varan teşvik ve sübvansiyon uygulaması. Hayali ihracatın yaygınlaşması ile birlikte ele alındığında bu uygulama, çok geniş kaynakların devlet eliyle belirli sermaye kesimlerine aktarılması sonucunu vermektedir.

c) Dış ticaret ve özellikle ithalat rejiminin kademeli bir biçimde «liberalleştirilmesi»; yerli sanayinin bir ithal ikamesi modeli çerçevesinde düşünülmeyecek ölçülerde ithal mallarının rekabetine açılması.

Bu önlemlerin enflasyon ve ödemeler dengesi çerçevesinde tutulan bir istikrar anlayışının ötesine taştığı, gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği bir yana, çok daha uzun vadeli dönüşmeleri hedeflediği görülmektedir. Dolayısıyla, bölüşüm alanındaki sonuçlarını incelerken, bu tür önlemlerin kısa vadeli istikrar programından ayrı olarak ele alınması gerekir. Bu konuda bir örnek verecek olursak, diğer nedenlerin yanı sıra bu nedenle de 24 Ocak sonrasındaki uygulamanın bölüşüm alanındaki sonuçlarının, bir başka birikim modeline geçiş hedefini içermeyen 1958 ve 1970 istikrar programlarına kıyasla çok daha farklı, çok daha kalıcı olduğu görülmektedir.[6]

3. Devletin ekonomi içindeki konumuna ilişkin değişiklikler:

İlk iki grupta ele aldığımız para politikası, dış ticaret rejimi, kambiyo rejimi gibi iktisat politikaları ve önlemler devletin ekonomiyi yönlendirici politikalarındaki kısa ve uzun vadeli değişiklikleri yansıtıyordu. Üçüncü ve son grupta toplanan uzun vadeli değişiklikler ise ekonomiyi yönlendirici olmaktan çok, devletin ekonomi içindeki yerini yeniden tanımlamaya yönelik dönüşümlerdir. Daha somut olarak, bu üçüncü grupta son altı yılda devletin vergilendirme ve harcamalarına ilişkin olarak gerçekleştirilen dönüşümlerle, KİT'ler konusunda yapılan düzenlemeler ele alınmaktadır. Özellikle Türkiye koşullarında, bu değişikliklerin bölüşüm alanında önemli ve uzun vadeli sonuçları olacağı açıktır.

Yazının ikinci kısmında bu değişiklikler daha ayrıntılı olarak ele alınacağı için, burada bazı genel gözlemlerle yetineceğiz. Devletin ekonomi içindeki yerini yeniden tanımlamaya yönelik değişik-

---

6) Ekzen (1984).

liklerin bir bölümü yukarıda birinci grupta ele alınan önlem ve politikalarla yakından ilişkilidir, bir ölçüde onları tamamlamaktadır. Örneğin, parasalcı - neoklasik görüş çerçevesinde devlet bütçe açıklarının denetim altına alınması enflasyonla mücadelede en önemli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde farklı bir birikim modelinin hedeflenmesiyle birlikte örneğin vergi yasalarında bazı değişikliklerin yapılması beklenmelidir.

Ancak son altı yılda Türkiye'de devletin ekonomi içindeki yerine ilişkin olarak gerçekleştirilen ve bölüşüm alanında önemli sonuçları görülecek pek çok değişikliği ne kısa dönemli istikrar hedefleri ne de kapitalist Dünya pazarıyla bütünleşmiş bir ekonomi yaratma hedefiyle açıklayabilmek mümkündür. Örneğin son yıllarda vergi yasalarında yapılan değişikliklerle sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükü azaltılmakta, devlet kesiminin ekonomi içindeki ağırlığı hızla daraltılmakta ve ekonomide geniş alanlar özel sermayeye açılmaktadır. Bu dönüşümler istikrar programı çerçevesinde veya ihracata yönelik bir ekonominin gerekleri olarak açıklanamaz. Bu politikalar ve bunların bölüşüm alanındaki sonuçları ancak Türkiye'nin özgül koşulları çerçevesinde, 1980 ve sonrasında burjuvazi lehine gelişen yeni sınıf dengelerinin bir sonucu olarak görülebilir. Bu önlemlerin önemli bir bölümü muhalefetin susturulduğu, çeşitli toplumsal kesimlerin örgütlenebilme olanaklarının sınırlandığı veya tümüyle ortadan kaldırıldığı bir ortamda sermaye lehine gerçekleştirilen dönüşümleri yansıtmaktadır.

Özetlersek, 24 Ocak sonrasında izlenen politikaların, gerçekleştirilen değişikliklerin birbirleriyle çelişmedikleri ve belirli ölçüler içinde birbirlerini tamamladıkları söylenebilir. Ancak, bu önlemler demetini her azgelişmiş ülkede açılan standart istikrar paketi olarak nitelendirmek yanıltıcı olacaktır. Gerçekleştirilen değişikliklerin önemli bir bölümü 1980 sonrasının özgül iç koşullarında, değişen sınıf dengeleriyle biçimlenmiştir. Hem bu nedenle hem de bölüşüm alanındaki kısa ve uzun vadeli sonuçlarını birbirinden ayırabilmek amacıyla, «paket» deyimini bir kenara iterek, bu önlemler arasında bir sınıflandırmaya gitmek gerekli olmaktadır.

— II —

Son altı yılda Türkiye'de gelir dağılımının gösterdiği değişiklikler konusunda bilinenlerin ve bilinmeyenlerin bir ilk bilançosunu çıkarmadan önce, kullandığımız gelir kavramına açıklık getirmek gerekir. Gelir dağılımındaki eşitsizlik derecesini ölçmek için geliştirilen ve bugün neoklasik iktisatçıların yaygın olarak kullan-

dıkları bir yaklaşım, haneler veya kişiler arasındaki gelir eşitsizliklerini ölçmeyi amaçlayan gelirin büyüklük dağılımı yaklaşımıdır. Bu kavramsal çerçeve içinde kişilerin veya hanelerin hangi üretim ilişkileri içinde bulunduğuna, gelir sahibinin üretim araçları karşısındaki konumuna bakılmaksızın, ülkedeki tüm gelir sahipleri veya haneler gelir büyüklüklerine göre sıralanır ve aralarındaki eşitsizlik bir tek katsayı ile, Gini katsayısı ile ölçülür. Özellikle Türkiye gibi birbirinden yüksekçe duvarlarla ayrılan tarım ve tarım-dışı kesimleri arasındaki ortalama gelir açısından oldukça büyük farklılıkların olduğu, üretim ilişkilerinin geniş çeşitlilik gösterdiği bir ülkede Gini katsayısının gelir dağılımına ilişkin olarak söyleyecekleri fazla anlamlı olmayacak, vereceği ipuçları sınırlı kalacaktır. Çünkü ülke çapındaki Gini katsayısı tüm ülke ölçeğindeki gelir dağılımının eşitsizlik derecesini yansıtmak amacındadır. Oysa kırsal alanda yaşayanlar için, örneğin Güney Doğu Anadolu bölgesindeki köylüler için anlamlı olan ölçüt gelirin kendi bölgelerinin tarım kesiminde ne derecede eşitsiz bölüşüldüğüdür.

Aynı şekilde, kentlerde yerleşmiş emekçiler açısından anlamlı olan, siyasal uzantıları ve sonuçları olabilecek ölçüt, işçilerin kırsal nüfusa kıyasla ulaştıkları yaşam düzeyi değil, kentlerdeki gelirin emekle sermaye arasında hangi oranlarda bölüşüldüğüdür.[7]

Biz bu yazıda büyüklük dağılımı yaklaşımı yerine klasik iktisatçıları izleyeceğiz. Gelir dağılımı konusunda temel yaklaşım olarak birbirleriyle çelişki içinde olan değişik toplumsal sınıfların ve bunların alt-gruplarının toplam üründen aldıkları paylar ve bu payların zaman içinde gösterdiği değişiklikler üzerinde duracağız. Aşağıda ülke ekonomisindeki tüm çalışanların yarıdan fazlasını istihdam eden tarım kesimi ile tarım-dışı kesim ayrı ayrı ele alınacak. Bu iki kesim arasındaki ortalama gelir düzeyindeki farklılığa ve bu farklılığın zaman içinde gösterdiği çizgiye de değineceğiz. Ancak, tarım ve tarım-dışı kesimlerdeki farklı üretim ilişkileri ile temel toplumsal sınıfların ve bunların alt-gruplarının özet biçiminde de olsa bir haritasını çıkarmak bu kısa yazının sınırları dışında kalmakta.[8]

Eldeki verileri ve bazı basit göstergeleri kullanarak Türkiye'de gelir dağılımının son dönemde gösterdiği değişiklikler hakkında ilk adımda neler söylenebilir? Bu konudaki gözlemleri üç noktada toplamak mümkün.

1. Gerçek ücretlerdeki gerileme:

---

7) Bu konuda bkz. Boratav (1980).

8) 1960'lı ve 1970'li yıllar için bkz. Boratav (1980).

Eldeki parasal ücret dizilerinin ve fiyat endekslerinin çeşitli sorunları var. Bu nedenle gerçek ücretlerin zaman içindeki hareketlerini gösteren sağlıklı dizilerin geliştirilmiş olduğu söylenemez. Nitekim, gerçek ücretlerin son on yılda gösterdiği gerilemeyi hesaplamaya çalışan çeşitli çalışmalar birbirlerinden bir ölçüde de olsa farklı sonuçlara varabiliyorlar. Dolayısıyla, hiç bir gerçek ücret dizisini bu konuda söylenebilecek son söz olarak kabul etmek mümkün değil.

Tablo 1'de sunulan diziler gerçek ücretlerin 1977 sonrasında gösterdiği gerilemenin boyutlarını yaklaşık olarak yansıtmaktadır. Bu veriler gerçek asgari ücretlerdeki gerilemenin 1979 yılından sonra başladığını göstermektedir. 1984 yılına gelindiğinde ise gerçek asgari ücretler 1977 düzeylerinin yaklaşık yüzde 23 gerisinde kalmışlardır.

Daha anlamlı bir kategori olan gerçek ortalama ücretlerde ise gerileme 1977 yılından sonra başlamış gerçek ortalama ücretler 1979 yılına kadar yüzde 25 gerilemiştir; 1984 yılına gelindiğinde ise 1977'deki düzeyin yüzde 50 altında bulunmaktadırlar. 1970'lerin ortasında ortalama ücretlerin asgari ücretlerin bir hayli üzerinde olduğu hatırlanırsa, gerçek ortalama ücretlerdeki gerilemenin çok daha hızlı olmasını olağan karşılamak gerekecektir.[9]

Gerçek ücretlerde görülen bu gerileme daha genel olarak tarım-dışı kesimde çalışanların gelirlerindeki düşüşü yansıtmaktadır. Devlet memurlarının gerçek gelirlerinde de ücretlerdekine yakın bir gerileme olmuştur.[10]

TABLO 1

Gerçek Asgari ve Ortalama Ücretler 1977 - 1984

(1977 = 100.0)

Yıl	Gerçek Asgari Ücret	Gerçek Ortalama Ücret
1977	100.00	100.0
1978	113.2	87.6
1979	113.3	75.9
1980	58.3	56.6
1981	78.5	52.4
1982	59.2	50.2
1983	74.3	53.3
1984	77.3	48.5

Kaynak: Yıldırım (1985). Sosyal Sigortalar Kurumu ücret verileri ve Ticaret Bakanlığı İstanbul Geçinme Endeksi kullanılmıştır.

9) Ayrıca bkz. Törüner (1985) ve Yıldırım (1985).

10) Törüner (1985) ve Yıldırım (1985).

Daha genel olarak belirtilirse, tarım-dışı kesimde emekçiler aleyhine, sermaye lehine ortaya çıkan kayma 1977 sonrasında başlayıp, sendikal hakların askıya alınmasıyla hızlanmış ve yerleşmiştir.

2. İç ticaret hadlerindeki değişiklikler:

Ekonominin iki sektörü arasındaki iç ticaret hadleri kabaca sektörlerin ürettiği malların fiyatlarının birbirlerine oranı olarak tanımlanabilir. Tarım kesiminin ekonominin diğer sektörleri karşısındaki ticaret hadlerinin gösterdiği eğilimler incelendiğinde son yılların bölüşüm alanındaki dönüşümleri hakkında çok önemli ipuçları elde etmek mümkündür. Bu konuda ayrıntılı endeksler geliştirmek yerine, bir ilk yaklaşım olarak Devlet İstatistik Enstitüsünün Milli Gelir hesaplarında kullandığı zımni deflatörleri ortaya çıkardık. Burada herşeyden önce Milli Gelir hesaplarının özellikle son yıllardaki hızlı enflasyon ortamında pek çok sorunla malûl olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca zımni deflatörleri kullanarak hesaplanan iç ticaret hadlerinin tarımsal üreticilerin ellerine geçen fiyatları tam olarak yansıttığı da söylenemez. Bu konuda destek fiyatlarından ve diğer göstergelerden de yararlanmak gerekecektir.

Ancak Tablo 2'de özetlenen eğilimler yalnızca istatistiklerdeki hatalarla veya endekslerin yetersizliği ile açıklanamayacak kadar çarpıcıdır. Tarım sektörünün ekonominin diğer sektörleri karşısındaki ticaret hadleri 1977 yılına kadar tarım lehine seyrettikten sonra, hızlı enflasyon ortamında fiyat hareketleri tarımın aleyhine dönüyor. Tarım sektörünün iç ticaret hadleri 1978 - 1979 yıllarında yüzde 25-30 oranında, 1979'dan, 1980'e kadar da buna ek olarak yüzde 10-15 oranında, toplam olarak yüzde 35-45 dolaylarında geriliyor. Sektörler arası zımni deflatörlerin uzun vadeli dalgalanmaları incelendiğinde, Türkiye'de tarımsal üreticilerin ve genel olarak köylülüğün 1930'lardaki Dünya Buhranı yıllarından bu yana bu kadar olumsuz ve uzun vadeli bir fiyat hareketi karşısında kalmadığı görülmektedir[11].

Burada hemen iç ticaret hadlerindeki dalgalanmaların köylülüğün içindeki farklılaşmalar hakkında hiçbir şey söylemediğini de ekleyelim. İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesinin köylülüğün hangi kesimlerini ne ölçüde ve hangi doğrultuda etkilediği, ne gibi dönüşümlere yol açtığı konusundaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. Bu önemli meselenin ayrı bir inceleme konusu olarak ele alınması gerekmektedir.

---

11) Çeşitli Milli Gelir hesaplarını kullanarak yaptığımız hesaplamalar.

TABLO 2

Türkiye'de İç Ticaret Hadleri 1968 - 1984

(1976 = 100.0)

Yıl	Tarım/Tarım-dışı	Tarım/Sanayi	Tarım/Ticaret
1968	78.6	69.7	80.2
...	...	...	...
1976	100.0	100.0	100.0
1977	100.0	103.7	101.0
1978	90.4	85.3	91.0
1979	76.7	69.5	74.2
1980	73.3	61.9	65.5
1981	74.2	61.4	65.1
1982	68.0	56.0	59.8
1983	66.4	53.8	57.7
1984	68.8	55.6	58.3

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllıkları, Milli Gelir hesaplarındaki zımni sektörel deflatörler.

İç ticaret hadlerindeki bu gelişmeler nasıl açıklanabilir? 1960'lı ve 1970'li yıllarda kendi içindeki farklılaşmalarla birlikte Türkiye'de köylülüğün örgütlenebilme gücü ve eğilimi kentli kesimlere oranla oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak parlamenter demokrasi koşullarında köylülük, iktidar olmaya aday büyük siyasal partiler tarafından çok önemli bir oy kaynağı olarak görüldüğünden, 1977'ye kadar iç ticaret hadlerini kendi lehine tutabilmiştir. 1977 sonrasındaki yüksek enflasyon ortamında ise bu örgütsüz kesimin gelirleri hızla gerilemiş, parlamenter demokrasinin kaldırılmasıyla bu eğilim daha da güçlenmiştir.

3. Üçüncü gösterge olarak devlet harcamalarının ve vergilerinin son altı yılda gösterdiği değişiklikler ve bunların bölüşüme ilişkin sonuçları üzerinde duracağız. Bu konuda altı noktaya kısaca değineceğiz[12].

a) Vergi gelirlerinin Gayri Safi Milli Hasılaya oranı son yıllarda giderek azalmaktadır. Bunun nedeni ücretliler dışındaki kesimde vergi kaçakçılığının daha da yaygınlaşması ve yeni vergi yasaları ile genel vergi yükünün hafifletilmesidir.

b) Vergi yükünün dağılımı hızla değişmekte, sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükü hızla azalmaktadır. Bu uzun vadeli kayma Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi Yasalarında yapılan deği-

12) Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Türel (1985).

şiklikler ile dolaysız vergilerden dolaylı vergilere doğru geçiş yoluyla gerçekleşmektedir.

c) Yukarıdakilere koşut olarak devlet harcamalarının GSMH içindeki payı da hızlı bir düşüş göstermektedir. Bu eğilimin doğal bir sonucu olarak devlet yatırımları gerilemektedir. Ayrıca devletin eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik harcamaları da gerileme eğilimi içindedir. Bu tür harcamalardan şimdiye kadar hangi toplumsal kesimlerin yararlandığını saptamak ayrı bir inceleme gerektirir; ancak bu harcamaların gerilemesinin sermaye kesimlerinin çıkarlarıyla çelişmediği açıktır.

d) Büyük boyutlara varan bütçe açıkları yoğun biçimde iç borçlanmaya yol açmaktadır. Devletin iç borçlanmasından ortaya çıkan faiz ödemeleri ise mali sermayeye büyük fon aktarımlarına neden olmaktadır.

e) Vergi gelirlerindeki gerileme, yarattığı bütçe açıklarının yanı sıra KİT ürünlerinin fiyatlarında daha hızlı artışlara yol açmakta, böylece temel tüketim mallarına yapılan sübvansiyonlar gerilemekte veya tümüyle ortadan kaldırılmaktadır..

f) Devletin sermayesinin çeşitli kesimlerine yaptığı çıplak gelir transferleri (kurtarma operasyonları, vergi iadeleri, teşvik ödemeleri) son yıllarda büyük önem kazanmıştır.

Özetleyecek olursak, bu değişiklikler devletin ekonomi içindeki yerine ilişkin olarak sermaye kesimleri lehine gerçekleştirilen uzun vadeli, köktenci dönüşümlerdir. Bu dönüşümleri kısa vadeli bir istikrar veya kemer sıkma programının mantığı çerçevesinde açıklamak mümkün değildir. Sözkonusu değişiklikler ancak 1980 sonrasında sermaye kesimleri lehine oluşan yeni sınıf dengeleri çerçevesinde sermayenin çalışan kesimlere karşı uzun vadeli taarruzunun bir sonucu olarak açıklanabilir.

Şimdi de Türkiye ekonomisi ölçeğindeki bölüşüm meselelerine uzun vadeli olarak bakmaya çalışalım. Burada üç temel unsurdan söz edilebilir:

a) Tarım kesimi içindeki bölüşüm

b) Tarım-dışı kesimdeki bölüşüm

c) Tarım ile tarım-dışı kesimler arasındaki fark

Yukarıda da değinildiği gibi, tarım içindeki bölüşümün son yıllarda nasıl ve ne yönde geliştiği 24 Ocak sonrasında izlenen politikaların ve iç ticaret hadlerindeki olumsuz gelişmelerin köylülüğün farklı kesimlerini ne ölçülerde etkilediği, ne gibi farklılıklara yol açtığı konusunda fazla bilgimiz yok.

Öte yandan tarım kesiminde elde edilen ortalama gelirin tarımdışı kesimde sağlanan ortalama gelirin çok altında kaldığı ve ara-

daki farkın son dönemde iç ticaret hadlerinde ortaya çıkan değişiklikler nedeniyle daha da arttığı biliniyor. Milli gelir istatistiklerini kullanarak yaptığımız bazı basit hesaplamalar, 1970'lerin ortalarında vergilendirme öncesinde tarım-dışı kesimdeki ortalama gelirın tarım kesimindeki ortalama gelirin dört katından fazla olduğunu, 1980'lerin ortasında ise aynı katsayının 5'in üzerine çıktığını gösteriyor. Gerçi piyasa mekanizması dışında kalan geçimlik üretimin bir bölümünü dışlaması nedeniyle milli gelir hesaplarının aradaki farkı abarttıkları biliniyor; ayrıca aynı karşılaştırma vergilendirme sonrasındaki ortalama gelirler esas alınarak yapıldığında, aradaki fark azalmakta. Yine de Türkiye'de tarım ve tarım-dışı kesimlerdeki ortalama gelirler arasında önemli farklılıklar olduğu ve bu farklılıkların son dönemde hızla arttığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tarım-dışı kesimdeki bölüşüme gelince, hangi ölçüt kullanılırsa kullanılsın bugün tarım dışındaki kesim İkinci Dünya Savaşı'nın vurgunculuk ve karaborsa yıllarından bu yana bölüşümün en eşitsiz olduğu dönemi yaşamakta. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan gelir dağılımı araştırmaları, haneler arası gelir dağılımındaki eşitsizlik derecesi açısından tarım ve tarım-dışı kesimlerin birbirine oldukça yakın olduğu sonucuna varmışlardır[13]. 1980'li yıllar için aynı şeyi söyleyebilmek mümkün değildir. Gerekli verilerin yokluğunda bir hipotez düzeyinde de olsa, bugün tarım-dışı kesimdeki eşitsizliğin kırsal alanlarındaki eşitsizlikten çok daha ileri boyutlara vardığı kolaylıkla öne sürülebilir.

Bu farklılığın devam etmesi uzun vadede ne anlama gelecektir? Tarım ve tarım-dışı kesimlerdeki ortalama gelirler arasındaki fark nedeniyle, kırsal alanlardan kentlere göç edenlerin gelirlerinde zaman içinde önemli artışlar ortaya çıkması beklenmelidir. Ancak nüfusun giderek artan bir bölümünün tarım dışında çalışmasına, tarım-dışı kesimin ülke ekonomisi içindeki ağırlığının artmasına koşut olarak, tarım-dışı kesimdeki daha derin eşitsizlikler ülke çapındaki bölüşüm meselelerine, siyasal tartışma ve mücadelelere daha fazla egemen olmaya başlayacaktır.

Tarım dışındaki bölüşüm bugünkü kadar eşitsiz olmaya devam ederse, ülke çapındaki bölüşümün de giderek daha eşitsiz hale gelmesi, bölüşüm meselelerinde sermaye ile emek arasındaki temel çelişkinin giderek daha fazla ağırlığını duyurması kaçınılmaz olacaktır.

Bu tür bir yazıyı, saptanabilmesi daha kolay olan gelişmelerle, eğilimlerle sınırlamak hatalı olur, gelir dağılımı konusunda bilinen-

13) Örneğin bkz. Devlet Plânlama Teşkilatı (1976).

lerin yanısıra bilinmeyenlerin de altını çizmek gerekmektedir. Verilerin yetersizliği ve ayrıntılı çalışmaların yapılamaması nedeniyle, aşağıdaki kesimlerin son yıllardaki değişikliklerden nasıl veya ne yönde etkilendiğine ilişkin bilgilerin son derece sınırlı olduğunu özellikle belirtelim.

a) Kendi içlerindeki farklılaşmalarıyla birlikte tarımsal üreticiler.

b) · Serbest meslek sahipleri, esnaf, küçük üreticiler gibi birbirinden farklı grupları içeren geniş ve heterojen bir kesim olarak kentlerdeki küçük burjuvazi.

c) Artan işsizlik karşısında işsizler işsizliği nasıl göğüslediler, kendilerine ne ölçüde ve ne tür gelir kaynakları bulabildiler?

Bu üç kesimin hem sayısal olarak hem de siyasal ağırlıkları nedeniyle Türkiye'de çok önemli konumları olduğu açıktır. Bu durumda 24 Ocak sonrasındaki değişikliklerin bu kesimleri nasıl etkilediğinin incelenmesi, siyasal uzantılarıyla birlikte, acil bir araştırma konusu olarak gündeme gelmektedir.

Sonuç olarak, 1980 yılı Türkiye'de siyasal, toplumsal ve iktisadi açılardan bir dönemeç noktası oluşturmaktadır. Bu tarihten sonra uygulanan iktisat politikaları ve önlemler, kentlerde çalışan sınıfların gelirlerinde önemli bir gerilemeye neden olmuştur. Ayrıca tarım kesimindeki gelirlerde de genel bir gerileme görülmektedir. Bölüşüm alanındaki bu dönüşümü yalnızca kısa vadeli bir istikrar pprogramının, bir kemer sıkma operasyonunun sonucu olarak görmek hatalı olur. Son altı yılın politika ve önlemleri incelendiğinde, bunları uygulamaya koyan siyasal iktidarların, gelir dağılımında, çalışan sınıflar aleyhine ve sermaye gelirleri lehine uzun vadeli bir kaymayı hedefledikleri açıkça görülmektedir.

KAYNAKÇA

Berksoy, T. (1982) «Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF», Erdost (1982) içinde, ss. 147 - 174.

Boratav, K. (1980), *Gelir Dağılımı, Kapitalist Sistemde, Türkiye'de, Sosyalist Sistemde*, 4. Baskı, İstanbul.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, çeşitli yıllar.

Devlet Planlama Teşkilatı (1976), *Gelir Dağılımı 1973*, Ankara.

Ekzen, N. (1984) «1980 Stabilizasyon Paketinin 1958, 1970 ve 1978 - 1979 Paketleri ile Karşılaştırılmalı Analizi», İ. Tekeli vd. (1984) içinde, ss. 165 - 187.

Erdost, C. (derl.) (1982), *IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye*, Ankara.

Foxley, A. (1981), «Stabilization Policies and Their Effects on Employment and Income Distribution: A Latin American Perspective», W. R. Cline ve

S. Weintraub (derleyenler), *Economic Stabilization Policies in Developing Countries*, Washington D. C. içinde, ss. 191 - 225.

Foxley, A. (1983), *Latin American Experiments in Neoconservative Economics*, Berkeley, Los Angeles ve Londra.

Krueger, A. D. (1981) «Interactions Between Inflation and Trade Regime Objectives in Stabilization Programs», Cline ve Weintraub (derleyenler), *Stabilization Policies in Developing Countries* içinde, ss. 83 - 118.

Kuruç, B. vd. (1985), *Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler - Türkiye Ekonomisi 1980 - 1985*, Ankara.

Tekeli, İ. vd. (1984), *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Ankara.

Törüner, M. (1985), «Ücretler ve Maaşlar 1980 - 1984», Kuruç vd. (1985) içinde, ss. 202 - 212.

Türel, O. (1984) «Ekonomik İstikrar Programlarına Genel Bir Bakış», İ. Tekeli, vd. (1984) içinde, ss. 188 - 228.

Türel, O. (1985), «1980 Sonrasında Kamu Kesimi ve Finansmanı Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler», Kuruç vd. (1985) içinde, ss. 94 - 130.

Yalman, G. L. (1984), «Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları: Bazı Latin Amerika Ülkelerinin Deneyimleri Üzerine Gözlemler», İ. Tekeli vd. (1984) içinde, ss. 83 - 164.

Yıldırım, N. (1985), «Gelir Dağılımında Bozulma», *Para ve Sermaye Piyasası*, Kasım, ss. 7 - 9.

Tarihselciliğin Sefaleti:
Popper'in Toplumbilim Serüvenine Bir Bakış

Adnan EKŞİGİL

— I —

Toplumsal bilimler felsefesini belirleyen ana tartışma başlangıcından beri, doğal ve toplumsal bilimlerin yöntemsel birliği konusu etrafında dönmüştür. Bu tartışmada geleneksel olarak «doğalcı» ve «gayrıdoğalcı» (doğalcılık karşıtı) terimleriyle nitelenen iki taraf vardır. Doğalcı taraf, nesnelerinin karmaşıklığı, kantitatif metodların kullanımı, deneysel koşulların değişkenliği gibi konularda doğal ve toplumsal bilimler arasında bir takım farklılıkların varlığını kabul etmekle birlikte, temelde bunların nicel farklılıklar olduğunu, toplumsal bilimlerin getirdiği açıklamaların, doğal bilimlerdeki açıklama ölçütlerine uymaması için bir neden bulunmadığını savunur. Gayrıdoğalcı taraf ise, sözkonusu farklılıkların çok daha derinlere gittiği ve düpedüz nitel farklılıklar olduğunda ısrar eder; bunun sonucu olarak da, gayrıdoğalcı tarafa göre, toplumsal bilimlerin oluşturduğu bilgi doğal bilimlerdeki gibi nedensel bir açıklamanın değil, yorumcu bir anlam biçiminin ürünü olmak durumundadır. Literatürde genellikle «verstehen» sözcüğüyle anılan, sezgisel bir kavrayıştır bu: doğal bilimlerin dışsal ve nesnel yaklaşımından farklı olarak, bilimsel öznenin kendini nesnesinin yerine koyabildiği bir esnekliğe sahip, toplumsal bilimlerin bizzat nesnesini oluşturan tasarımlar ve anlamlar dünyasını güçlü bir imgelemle yakalamaya çalışan, «içsel», «öznel» bir kavrayış.

Bu yöntem birliği tartışmasının en göze çarpan özelliği, geleneksel olarak doğalcı tarafın pozitivizmle, gayrıdoğalcı tarafın da idealizmle bağlantılı şekilde düşünülmesi, hatta neredeyse eşanlamlı sayılma-

sıdır. Böylece sözkonusu tartışmanın uzun bir dönem belirli bir almaşıksızlığa mahkûm olduğunu görüyoruz: ya doğalcılık ve pozitivizm, ya da gayrıdoğalcılık ve idealizm. Bu durumun nedeni, tarafların birbirlerine karşı en canalıcı savları geliştirirken bile, doğal bilimlerin yapısıyla ilgili tek, sabit bir yorumdan hareket etmeleridir. Bu, yüzyıl başından itibaren özellikle «mantıksal» biçimiyle güçlenerek tüm yöntem tartışmasına egemen olan pozitivist yorumdur. Doğalcıların ikna edici bir toplumsal bilim modeli kuramamasından, daha doğrusu varolan toplumsal bilimleri temellendirememesinden, bizzat doğal bilimleri bile aydınlatmakta yetersiz kalan bu pozitivist yorum sorumludur. Aynı şekilde, gayrıdoğalcıların toplumsal bilimlerin kendine özgü yönlerini ortaya koyarken, doğal ve toplumsal bilimler arasındaki bir takım önemli ortak yönü gözden kaçırmalarından, hatta âdeta gönüllüce iki bilim gurubu arasındaki köprüleri atmalarından sorumlu olan, gene bu pozitivist yorumdur. Şu halde tartışmanın pozitivist bir doğalcılık/idealist bir gayrıdoğalcılık karşıtlığı içinde sıkışması, başka bir olasılığın, pozitivist olmayan bir doğalcılığın algılanmasının gecikmesi, gerek doğalcıların gerek gayrıdoğalcıların bu yorumu olduğu gibi kabul etmelerinin doğrudan bir sonucu sayılabilir. Şurası açık ki, toplumsal bilimler felsefesinin yönü önemli ölçüde doğal bilimlere atfedilen yöntem ve açıklama biçimine göre değişmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, doğal bilimlere ilişkin egemen imgeyi kırmış bir düşünürün toplumsal bilimler felsefesine yaptığı müdahalenin ayrı bir önem kazanacağı ortadadır. Popper, işte böyle bir düşünürdür ve bu bakımdan toplumsal bilimler felsefesine ilk müdahalesi olan **Tarihselciliğin Sefaleti** adlı yapıtı bu alanda hatırısayılır bir yer tutar. Popper'in kitabın giriş bölümünde şu söyledikleri, bu yapıtın yukarda değindiğimiz perspektifin bir ürünü, hatta öncüsü olduğunu göstermesi bakımından aydınlatıcıdır:

> «Metodla uğraşan birinin tabiatçılık-aleyhtarı veya tabiatçılık-taraftarı öğretileri mi, yoksa her ikisini birleştiren bir teoriyi mi benimseyeceği, büyük ölçüde sözkonusu bilimin ve onun konusunun karakteri hakkındaki görüşüne bağlı olacaktır. Fakat onun benimseyeceği tavır, fizik metodları hakkındaki görüşüne de bağlı olacaktır. Bu ikinci noktanın, şimdiye kadar sayılanların en önemlisi olduğuna inanıyorum. Ve öyle sanıyorum ki metodolojik tartışmaların çoğundaki hayati yanlışlar, fizik metodlarının bazı çok yaygın yanlış anlaşılmalarından ileri gelmektedir.»[1]

1) Karl Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev. S. Orman) İnsan Yayınları, 1985, s. 30. (Orijinali; *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1957).

Popper, doğal bilimlerdeki (onun için esas itibariyle fizik) «yaygın yanlış anlamalar»ı kendi öz epistemolojisiyle bertaraf ettiği kanısındadır ve amacı, yukardaki sözlerle ifade ettiği içgörüden kalkarak, doğal bilimler felsefesine getirdiği katkının sonuçlarını toplumsal bilimler felsefesine uygulamak ve böylece bu alandaki tartışmaların yönünü yeniden belirlemektir. Popper'in böyle bir girişimin verimli olacağını düşünmesi boşuna değildir; üstelik bu girişim kendi açısından tamamen tutarlı ve gereklidir de. Çünkü, doğal bilimler felsefesine egemen olan ve sözkonusu yanlış anlamalara kaynaklık eden klasik bilim imgesini en sistematik şekilde geliştiren ve büsbütün yaygınlaştıran «mantıksal pozitivizm»se, bu akıma karşı en sistematik ve ilk etkili eleştiriyi getiren de, gerçekten bizzat Popper'in kendisi olmuştur.

Poppergil epistemolojiyi burada etraflıca gözden geçirmeye yerimiz yok. Fakat bazı temel savlarını hatırlamamızda yarar var.

Önce tümevarımı alalım.

Geleneksel pozitivist epistemolojiye göre, bilimde bilgi oluşturma süreci önce gözlemde bulunulması, data toplanması, sonra bunların daha genel bir önermeyi doğrulayıp doğrulamadığına bakılması doğrultusunda gelişir. Bilimin ve genel olarak insan bilgisinin ussallığı bu süreç üzerine kuruludur. Mantıksal pozitivizmin bu epistemolojiye en önemli katkısı da, gözlemsel öğelerin geniş uygulama alanı olan hipotezleri nasıl desteklediğini açıklayan tümevarımsal bir mantık oluşturmak olmuştur. Popper'in başlıca savı, kendini bu noktada gösterir: tümevarımsal bir mantık olamaz; tek bir mantık vardır, o da tümdengelimsel mantıktır. Popper'e göre bilimin ussallığının, topladığımız datanın, hazmettiğimiz gözlemlerin hipotezlerimizi ne kadar ve nasıl desteklediğiyle hiç bir ilgisi yoktur: ussallık bir yöntem sorunudur ve bu yöntem, doğadan gözlemsel öğeler toplamak gibi edilgin bir süreci değil, aktif bir sorgulamayı, doğaya birşeyler söylemeyi öngörür. Önce dünya hakkında bir takım savlar öne sürülür —tercihan «cesur», «akıntıya karşı» savlardır bunlar— ve bu savlardan bazı gözlemlenebilir sonuçlar çıkarsanır. Sonra sonuçların deney karşısında doğru çıkıp çıkmadığı «test» edilir; doğruysalar, gitgide daha özgülleşen testlere devam edilir; doğru değilseler, savlar yeniden gözden geçirilir ya da yeni savlar ortaya konur. Klasik ampirist şemanın tersine, teoriyi deneyin önüne koyan, fakat aynı zamanda teorinin deneyin denetiminden kaçmasını engelleyen bir süreçtir bu. Bu iki durumu tutarlı bir şekilde bağdaştırmak, gerek doğrulamacı bir ampirist modele, gerekse klâsik rasyonalist modele kapalı iken, süreçteki yanlışlama dinamiğiyle mümkün olmaktadır. Yanlışlamanın, Popper'in siste-

mindeki hayati önemi de buradadır: hem tümdengelimci bir epistemolojinin kof bir rasyonalizme dönüşmesini önleyen, hem gerçek bir rasyonalizmi mümkün kılan, vazgeçilmez bir araçtır yanlışlama. Bu bakımdan Popper'e göre yanlışlama, bazen düşünüldüğü gibi doğrulama sorunsalının simetrik bir öbür yüzü, ya da ampirizm tarafından kurnazca tersine çevrilmiş basit bir şekli sayılamaz.

Popper'in diğer bir ana savı da, bilginin meşrulaştırılması konusunda gösterir kendini. Geleneksel epistemolojinin ısrarına karşın, Popper'e göre bilginin temelleri yoktur: bir bakıma tüm bilimsel kuramlar ilke olarak yanlıştır,[2] yani belirli bir hata payı içerirler; ancak bazı kuramların diğerlerinden daha az yanlış olması sözkonusudur. Popper'e göre, bir hipotezin bir yığın deneyden sağ salim çıkması («corroboration»), o hipotezin eldeki gözlemsel ve deneysel veriler tarafından tamamen desteklendiği anlamına gelmez. Bu sadece, o hipotezin eleştirel bir elemeye —şimdilik— dayandığını gösterir, o kadar. Yani doğruluğu geçicidir.

Popper'in hataların elenmesi yoluyla doğruya yaklaşılabileceği, fakat her elemenin ardında daima bazı hataların kalmasının kaçınılmazlığından dolayı doğruya asla varılamayacağına ilişkin bu düşüncesinin («verisimilitude») altında belirli bir doğruluk kavramı yatmaktadır ki bu kavram da, hiç de yeni bir yaklaşımın ürünü olmamakla beraber, Popper'i en azından döneminin egemen epistemolojisinden uzaklaştıran bir başka faktördür. Popper'in «realist» olarak nitelediği bu yaklaşım, negatif bir biçimde de olsa, bilinebilir gerçek bir dünyanın varlığını ve buna bağlı olarak da, doğruluğun tekabül ettiği nesnel bir gerçekliğin varlığını öngörür. Doğruluğu gerçeklere tekabüliyet olarak görme fikri, Popper'in kendine hedef aldığı mantıksal pozitivizmin sentaktik yaklaşımının tersine, semantik bir kavram olarak klasik doğruluk düşüncesine dönüşü temsil etmektedir. Fakat Popper'in realizmi bununla kalmaz. Popper, gene mantıksal pozitivistlerden farklı olarak, kuramsal ve gözlemlenemez birimlerin varlığına inanır; ve bilimin yalnız betimlemeyle sınırlı kalmadığını, nedensel açıklamalar getirdiğini savunur.

Keza, metafizik konusunda da Popper farklı düşünmektedir. Mantıksal pozitivizme göre, yalnız ilke olarak doğrulanabilir önermeler anlamlıdır; ve metafizik önermeler doğrulanabilir bir nitelik taşımadığından, anlamsızdırlar. Popper'e göre, bilimin metafizikten böyle bir anlamlılık kriteriyle ayrılması bilim açısından bir tür intihardır. Çünkü bir kere, doğrulanabilir olup da bilimsel sayılama-

---

2) Einstein'ınkiler de dahil, evet.

yacak yığınla önerme vardır (astrolojik önermeler, örneğin); daha önemlisi, bilimin birçok önermesi —başta en temel bilimsel yasalar olmak üzere— tıpkı metafiziğin önermeleri gibi doğrulanamaz niteliktedirler; çapları, menzilleri bu işe gelmeyecek kadar büyüktür. Bu bakımdan anlamlılık kriteri uygulandığında bilimin bu önermelerini de metafiziğe dahil etmek gerekecektir. Popper'e göre anlamlılık kriteri, mantıksal pozitivizmi yalnız bilim/metafizik ayrımında değil, diğer pekçok canalıcı noktada da çıkmaza sokmuştur; anlam kuramı, belki dil felsefesinde faydalı olabilir, fakat bilimin anlaşılmasında bir yeri yoktur. hatta bilim felsefesi için bir felâket olmuştur. Şu halde Popper'e göre, doğrulanamaz değil, yalnız yanlışlanamaz önermeler metafizik önermelerdir ve yanlışlanamadıkları için de «anlam»dan yoksun olmaları gerekmez. Metafizik, tersine, yerine göre, hem bir bilimin doğuş koşullarını hazırlayacak, ya da varolan bir bilimi verimli yönlere sevkedecek kadar, hem de, yerine göre, bir bilimi felce uğratacak kadar «anlam» doludur. Kuşkusuz, Popper'e göre her bilimsel pratik, kendine yalnız zarar değil, fayda («heuristic» tür bir fayda) getirdiği durumlarda bile, metafizikle arasındaki çizgiyi gözetmek zorundadır; fakat metafiziği imhaya kalkışması, yeni ve daha beter bir metafizikle karşı karşıya gelmesinden başka bir sonuç vermez.

Egemen bilim felsefesinin üzerinde çok hassas olduğu nesnellik konusuna gelince: Popper bu konuda da eleştireldir. Bilimin nesnelliği, egemen felsefenin sandığı gibi bilim adamının tarafsız, kişisel ve toplumsal çıkarlardan uzak, onları «aşmış» insanüstü kişiliğinde değil, bizzat eleştiri geleneğinin koşullarında yatar. Çevresindeki değerlerden soyutlanmış bir kişi, ideal bir bilim adamı olamaz çünkü hiçbir araştırma ilgi ve çıkar boşluğunda yürüyemez. Popper'in, egemen felsefenin daima toplumsal bilimleri gözönüne aldığı sırada doğal bilimleri hatırlatmak için vurguladığı bir noktadır bu.

Nihayet, Popper'e göre hiçbir tümdengelimci yaklaşım, değişik bilimlerin özgül nesnelerinin birbirlerine indirgenmesini kabul edemez. Çünkü bilimlerin nesnesi ampirik değil, kuramsaldır. Oysa pozivitizm, nasıl kuramı gözlem üzerinde inşa etmek istiyorsa, aynı şekilde dünyanın tüm bilgisini kendine temel aldığı fizik üzerinde kurmaya çalışır. Böylece, genel olarak sosyolojiyi psikolojiye, psikolojiyi fizyolojiye, fizyolojiyi biyolojiye, biyolojiyi kimyaya, kimyayı da (aradaki diğer tüm branşları da unutmaksızın) fiziğe indirgemek pozitivizmin nihai amacıdır. Popper için bu amaç bir düş olarak kalmaya mahkûmdur, zira bilimler özerktir; birinin nesnesi, ötekinin nesnesiyle açıklanamaz.

Popper deyince herhalde ilk akla gelen savlar bunlar. Bunların hepsinin de, mantıksal pozitivizmin olduğu kadar genel pozitivist epistemolojinin eleştirilmesinde önemli mesafe taşları oluşturduğu açık. Şimdi bu savları arkamıza alarak toplumsal bilimlerle ilgili yöntem tartışmalarına katıldığımızı düşünelim. Nasıl bir sonuçla karşılaşırız? Popper neyle karşılaşmıştır?

— II —

Tarihselciliğin Sefaleti'ne baktığımızda, yazarının hangi toplumsal bilimciyi hedef aldığını, hangi özgül öğretiyi değerlendirmesine zemin yaptığını anlamamız kolay değildir. Comte'a, Marx'a, Mill'e, Mannheim'a bir takım göndermeler var ama, ilgi noktasının kimde yoğunlaştığı aşikâr değil. Bunda yazarın, değindiği bu düşünürlerin doktrinlerinin mümkün mertebe iç çelişkilerinden arınmış sentetik bir ideal «model»ini çıkarmak istemesi ve yalnız ve yalnızca bu modelle muhatap kalmayı tercih etmesinin[3] rolü herhalde büyüktür. Görünürde, eleştirilecek kuramı olduğundan daha «tutarlı» kılma amacını taşıyan bu aşırı pedagojik cömertlik, Popper'in genel olarak toplumsal bilimlere yönelik tatminsizliğini olduğu kadar, müdahaleci ve güdücü tavrını da gösteren ilginç bir belirtidir. Fakat Popper'in toplumsal felsefe alanında yazdığı, Türkçe'ye yıllar önce çevrilen ünlü bir yapıtı daha vardır ki bu yapıt —**Açık Toplum ve Düşmanları**— yazarın toplumsal alanda esas hedef ve muhatap aldığı toplumbilimcinin kim olduğu konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmaz: Marx'tır bu. **Açık Toplum**'un daha tarihsel bir yaklaşımla **Tarihselciliğin Sefaleti**'ni tamamlamak ve bu kitaptaki şematikliğin yarattığı boşlukları doldurmak için kaleme alındığı anımsanırsa, açıkça ilân edilmemekle beraber Marx'ın, **Tarihselciliğin Sefaleti'nin** de başlıca hedefini oluşturduğunu söylemek abartma olmaz. Böylece şu ortaya çıkmaktadır: Popper için, doğal bilimler felsefesine getirdiği anti-pozitivist eleştirinin toplumsal alandaki sonuçlarının açıklığa kavuşması, bir bakıma Marx'ın çalışmasının değerlendirilmesinde düğümlenmektedir. Bu durumda, seçilebildiği ve ayıklanabildiği kadar, Popper'in **Tarihselciliğin Sefaleti**'inde Marx'a yönelttiği eleştirilere bakmak ayrı bir önem kazanıyor.

Bu eleştirilerin genel vargısı şöyle özetlenebilir: Marx'ın çalışması, toplumun anlaşılmasında en ciddi çabalardan birini ifade eder. Bu çaba kalıcı bir iz bırakmıştır: bugün Marx-öncesi bir toplumsal bilime dönüşü düşünmek bile mümkün değildir; bu alanda

3) A.g.e., s. 31-32.

herkes, kabul etsin etmesin, karşı olsun olmasın, Marx'a birşeyler —belki bir içgörü, belki bir bilinç, belki de belirli bir psikoz?— borçludur. Ancak Marx'ın öğretisi bazı bilimsel öğeler içermekle beraber, genel hatlarıyla metafizik bir yapıya sahiptir ve tarihsel gerçekler karşısındaki evrimi içinde, zaten sınırlı olan o bilimsel içeriğini de yitirerek, verimsiz —hatta gerek toplumsal bilimlerin gelişimi açısından, gerek varoluşsal ve siyasal açıdan tehlikeli— bir ideoloji haline bürünmüştür.[4]

Kuşkusuz, yalnız şimdi değil, **Tarihselciliğin Sefaleti**'nin yazıldığı dönemde de kulağa pek yabancı gelmeyen hükümler bunlar. İlginç olan bu hükümlerin kendileri değil, Popper'in bunlara nasıl, hangi argümanlarla vardığı. Çünkü doğal bilimlerdeki anti-pozitivist eleştirisinin ışığında, bazı argümanları kullanamayacağı muhakkak.

Örneğin Popper, tümdengelimci yaklaşımından ötürü Marx'ı eleştiremez. Buna bağlı olarak da Marxgil öğretinin, «data»yı aşan yoğun kuramsal niteliğinden ötürü «anlamsız» ya da bilgisel içerikten yoksun bir doktrin olduğunu savunamaz. Öte yandan Popper, kendi siyasal görüşleriyle uyuşmamakla birlikte, Marx'ın siyasal taraftarlığından yöntemsel açıdan şikâyetçi olamaz. Aynı şekilde, Popper'in Marxgil kuramdaki bir takım gözlemlenemez öğelerden (değer teorisi gibi) fazla rahatsız olmaması gerekir. Keza Marx'ın, belirli toplumsal kategorileri psikolojik bir zemine indirgeme çabasında bulunmadığı için Popper'in eleştirisine hedef olması beklenemez; tersine, Popper'in Marx'ı farklı toplumsal bilimlerin değişik nesnelerini birbirine indirgemekten özellikle kaçındığı ve sosyolojinin özerkliğini[5] koruduğu için desteklemesi beklenebilir. Nitekim öyle de yapar.

O halde **Popper'in Marx'a yönelttiği eleştiri hangi noktalarda** toplanmaktadır?

Birinci nokta, Popper'in «toptancı toplumsal mühendislik» terimiyle adlandırdığı ve Marx'a atfettiği yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, toplumsal bilimler, «toptan», radikal, devrimci dönüşümlere zemin oluşturabilirler ve böyle bir zemin oluşturabildikleri ölçüde bilimdirler. Popper'e göre bu yaklaşım «mühendislik» yönüyle doğrudur, çünkü toplumu insan eylemine açık ve tasarlanacak bir mekanizma olarak görür; fakat «toptancı» yönüyle hayalperest ve çe-

---

4) Popper, *The Open Society and its Enemies*, 2. cilt, Routledge and Kegan Paul. Londra, 1974 (Gözden geçirilmiş 6. baskı - İlk baskı: 1945), s. 81-82.

5) Burada Popper'e uyarak, «sosyoloji» sözcüğünü dar akademik anlamıyla değil, siyaseti, iktisadı da kapsayacak şekilde, geniş anlamıyla kullanıyoruz.

lişkilidir, çünkü toplumsal düşünceye damgasını basmış derin bir yanılgıdan kaynaklanır. Popper'in «tarihselcilik» diye nitelediği bu yanılgıya göre toplumsal bilimlerin amacı, toplumu temellendiren gelişme yasalarını keşfederek ve bu yasalara dayanarak tarihsel öndeyilerde bulunmaktır. Fakat Popper'e göre toplumsal bilimlerin mantıksal yapısı, tarihsel gelişmeleri —özellikle devrim gibi büyük çaplı olguları— önceden kestirmelerine elvermez. Ancak bu imkânsızlık, toplumsal bilimlerin varolamayacağı anlamına da gelmez: daha pragmatik, «perakendeci», ya da «lehimci» (lehimci, değiştirip yenisini aramanın tersine, varolanın tamir edilerek korunması anlamında herhalde) bir toplumsal mühendislik, toplumsal planda pekâlâ bilimsel bir yaklaşımın oluşturulmasını mümkün kılar.

Popper'i izleyerek aralarındaki farka bakarsak, perakendeci veya lehimci mühendis, toptancı mühendisin tersine, insanlığın kaderine ilişkin tarihsel bağlantıları veya tarihsel gelişme yasalarını araştırmaz, çünkü insanlığın kaderini önemli ölçüde kendisinin tayin ettiğine inanır. Tarih öngörülemez ve planlanamaz, doğru; fakat toplumsal kurumlar planlanabilir ve planlanmalıdır. Bu anlamda insan iradesinin tarihte önemli bir rolü vardır: tarihin yönü insana tarihsel gelişmenin «doğal kanunları» tarafından empoze edilmiş olmayıp, bizzat insan kararlarının bir fonksiyonu olarak belirlenmiştir. Gerçek bir politikayı mümkün kılan da bu durumdur. Bu bakımdan Popper'e göre, örneğin Marx'ın Feuerbach üzerine 11. tezi, gerçek bir eylem çağrısı olamaz çünkü Marx'ın tarihselciliğinin getirdiği mutlak bir determinizmle güdümlenmiştir.[6]

Popper'e göre, determinizmin olmadığı bir dünyada, insan eylemlerinin nerelerde son bulacağını tahmin etmek çok güçtür. Yazarın toplumsal bilimlere yüklediği rol, işte bu güçlüğe yönelik olarak ortaya çıkmaktadır: toplumsal bilimlerin görevi, insan eylemlerinin düşünülmemiş sonuçlarını önceden saptamaktır. Ama determinizm yokluğunda, toplumsal bilimlerin bu yönde alacağı mesafe çok değildir. Örneğin devrim gibi topyekûn bir olayın nasıl gelişeceği, ne sonuçlar vereceği, toplumsal bilimlerin hesaplama yeteneğini fersah fersah aşan sayısız faktöre bağlıdır. Ama belirli bir kurumda özgül bir düzenlemenin sonuçlarını toplumsal bilimlerin kestirme imkânı yok değildir. Bunun içindir ki Poppergil toplumsal bilim, devrimlere değil, ancak küçük çaplı reformlara zemin oluşturabilir ve ancak böyle bir zeminle yetindiği sürece bilimdir. Bu bakımdan perakendeci mühendis, toplumun bütününe ilişkin (devlet) genel değişiklikler yerine, küçük, sınırlı konulara ilişkin (okul, dinî ku-

6) *T. Sefaleti*, s. 81.

rumlar, polis örgütü, iletişim araçları, vs.) projelerle meşgul olur. Ve bunu da özgül bir sınırlama içinde yapar. Örneğin bir «mühendis sosyolog» veya iktisatçı sigorta şirketlerini incelerken, araştırmasını sigortacılığın kökeni ve toplumsal işlevi tartışmasından bağımsız olarak, sözgelimi, sözkonusu şirketlerin kârının veya verdikleri hizmetin nasıl, hangi yöntemlerle daha fazla arttırılabileceği sorusuna yönelik olarak yürütür. Kısacası perakendeci mühendis, ufak adımlar atar, fakat bunlar daima toplumsal yaşamda birer etkili müdahale niteliği taşır: bir bakıma toptancı mühendis, alışılagelmiş eylemci çığırtkanlığına karşın devrimleri beklerken, perakendeci mühendis reformlar yapar. Ayrıca, devrimler de geldiği zaman, çoğu kez toptancının istediği veya beklediği şekilde gelmez; oysa reformlar toplumsal mühendisi çok fazla hayal kırıklığına uğratmaz; uğratsa da, bunları bir dizi tadilatla kendi veya içinde bulunduğu topluluğun amacına göre yeniden biçimlendirmesi daima mümkündür. Toptancı ise devrimi denetleyemez ve genellikle de altında kalır.

Popper'in perakendeci toplumsal mühendisliği, açıktır ki, doğal bilimlerde kuramların deneylerle sınanma sürecinin toplumsal plandaki karşılığıdır. Toplumsal reformlar, toplumsal kuramları test etmenin yoludur. Popper'in toplumsal bilimlerde determinizm yokluğuna işaret etmesi de, kendi doğal bilimler metodolojisinden kaynaklanmaktadır: yazara göre determinizm, XIX. Yüzyıl'da tüm bilimlere damgasını vurmuş bir düşünce tarzı olmakla birlikte, aslında bilimlerin açıklayıcı gücüne birşey katmaz. Nitekim bugün doğal bilimler determinizme tabi değildir; toplumsal bilimler de olmamalıdır. Bilimlere açıklayıcı gücünü veren yasalardır; ve bilimlerde determinizm yokluğu, yasaların olmadığı anlamına gelmez. Doğal bilimlerde de, toplumsal bilimlerde de yasalar vardır; fakat bunlar yapılabilecek birşeyleri gösterir pozitif hükümler olmaktan çok, negatif şekilde neyin yapılamayacağına işaret ederler. Örneğin fizikte termodinamiğin ikinci kanunu, yüzdeyüz verimli bir makina yapamayacağımızı gösteren bir teknolojik uyarı niteliği taşır. Her yasa aslında bir yasaklamadır veya bir yasaklama şeklinde ifade edilebilir. Toplumsal bilimlerdeki yasalar da böyledir. Popper'in örneklerini alırsak: «Bir sanayi toplumunda belirli bazı üretici baskı guruplarını örgütlediğiniz kadar başarıyla tüketici baskı guruplarını örgütleyemezsiniz.» Yahut: «Rekabet fiyatlarının temel fonksiyonlarını yerine getiren bir fiyat sistemine sahip merkezi planlı bir toplum olamaz.» Ya da: «Enflasyonsuz tam istihdama ulaşamazsınız.»[7] Bu ve benzeri yasalar, Popper'e göre, nelerin yapılacağını

7) A.g.e., s. 94 - 95.

göstererek eyleme belirli pozitif reçeteler vermekten çok, nelerin yapılamayacağını belirterek eyleme bazı sınırlamalar getirir, yani eylemi doğrudan değil, dolaylı olarak yönlendirir.

Bu açıdan bakıldığında perakendeci mühendis, yalnız ufak reformlarla yetinmek değil, aynı zamanda belirli bir pozitif ideale bağlı kalmaktan veya böyle bir ideal önermekten de kaçınmak zorundadır. Etkin eylemciliği uyarınca, perakendeci mühendisin bilgisini uygulamak için kesin amaçlara ihtiyacı olduğu su götürmez. Ancak bu amaçlar daima belirli bir sakıncayı, şu veya bu kötülüğü azaltmayı, mümkünse ortadan kaldırmayı hedefleyen negatif nitelikli amaçlar olacaktır. Lehimci mühendisin daha üstün bir düzene veya belirli bir mutluluğa yönelen pozitif bir ideale bağlanması gerekmez. Tersine, izlediği bilimsel yöntemin mantığı, lehimcinin pratiğinin daima yadsınmaya açık bir denemeler serisi olmasını gerektirir. Burada Popper'in toplum ve bilim modellerinin birbirinin âdeta simetrik bir uzantısı olduğunu görüyoruz: nasıl ki teoriler sürekli olarak yeni çözümlerin ortaya atılması ve sınanması aracılığıyla kurulur, benzer şekilde, Poppergil toplum da aynı ussal yöntemle kurulacaktır. Bilimsel bir önerme yadsınabilir, fakat meşruluğu hiçbir zaman ortaya konamaz; ama belirli bir kuramın bir diğerine (geçici olarak) tercih edilmesinin meşruluğu gösterilebilir. Aynı şekilde, toplumsal alanda bir eylemin meşruluğu ortaya konamaz; ancak, toplumsal kurumların sakınca ve kötülüklerini topluma daha iyi hizmet verebilecekleri şekilde adım adım telâfi etmek mümkündür. Bilim hatalardan nasıl adım adım uzaklaşırsa, toplum da kötülüklerden öyle uzaklaşır. Doğruluğa nasıl hiçbir zaman ulaşamıyorsak («verisimilitude»), iyilik ve mutluluğa da ulaşamayız; ancak eleştirel yaklaşımımızı teorilerimize uygulayarak nasıl cehalet çemberimizi daraltabiliyorsak, toplumun bugünkü durumunu da bu yaklaşımımıza tabi tutarak mutsuzluğumuzu sınırlayabiliriz.

Şimdi, Popper'in gerek bu perakendeci mühendisliği temellendirmek, gerek toptancı mühendisliği eleştirmek, gerekse bu iki «mühendislik» arasındaki karşıtlığı kitabı boyunca koruyabilmek için başvurduğu argümanlara bakarsak, bunların iki ayrıma dayandığını görürüz. Birincisi, trendler ve yasalar arasındaki farktır. Popper'e göre bir trend, belirli bir gerçekler veya gözlemler dizisinin belirli bir yönde izlediği güzergâhı dile getirir. Yükselen veya düşen ölüm oranları, doğum oranları, işsizlik oranları, vb. hep trendlerdir. Trendleri ifade eden önermeler kategorik (koşulsuz) ve tekildirler, dolayısıyla öndeyilere meydan bırakmazlar: son günlerde havaların yağmurlu gitmesi, ya da son aylarda ödeme açığının artması, havaların yağmurlu gitmeye veya ödeme açığının artmaya

devam edeceğini tahmin etmenin bir temeli olamaz. Oysa yasalar koşullu ve evrenseldirler. Demirin ısıtıldığı zaman genişleyeceğini söyleyen yasa, tam olarak ifade edildiği zaman, tüm demirden nesnelerin ısıtıldığı vakit genişleyeceği anlamını taşır. Her ne kadar yasanın doğruluğunun kanıtı belirli demir parçalarının hareketleri konusunda belirli gözlemler ise de yasanın kendisi, belirli bir demir parçasının ısıtıldığını veya ısıtılmakta olduğunu söylemez. Yasa yalnızca bu koşulun yerine getirilmesi halinde ne olacağını belirtir. Yasaların bilinmesi, trendlerin bilinmesinden farklı olarak, öndeyi için bilimsel bir zemin oluşturur.[8]

Diğer ayrım, iki bilimsel öndeyi tipi arasındadır.[9] Popper'in «kehanet» dediği bir tip, gerçekleşmesini engellememize imkân olmayan olayların öndeyisidir. Fırtınalar, ay ve güneş tutulmaları gibi olayların tahmini bu tiptendir. Bunların doğrulanması yalnızca bekleyerek, sabırlı gözlemlerle olur. Popper'in «teknolojik» öndeyiler dediği diğer tip ise, mühendisliğin temelini oluşturur ve belirli sonuçlar elde etmek için atmamız gereken adımlar konusunda bize yol gösterir. Bunlar, fizikî, kimyasal, toplumsal vb. koşulları amaçlarımız doğrultusunda belirli etkiler yaratarak değiştirecek şekilde müdahaleye imkân veren öndeyilerdir; nitekim doğrulanmaları da doğaya —veya topluma— aktif müdahaleyle, yani tasarlanmış deneylerle olur. Teknolojik öndeyiye tipik bir örnek, belirli statik kurallarıyla bir köprünün ne kadar ağırlık kaldırabileceğinin önceden tahmin edilebilmesi ve bu tahmine göre inşa edilmesidir. Popper'e göre, kehanetler teknolojik öndeyilerden daha caziptirler, ancak kapalı sistemler öngörürler. Kapalı sistemler ise aslında yalnızca astronomi ve meteoroloji için sözkonusu olabilir: güneş sistemi, muazzam boş mekân alanlarında dış müdahaleden nispeten korunmalı olduğu için, kendini tekrarlayan, durağan, dolayısıyla kapalı bir sistem sayılabilir. Fakat Popper'e göre doğal bilimlerin diğer bütün dalları, genel inancın tersine, oldukça açık sistemlerle karşı karşıyadırlar; bu bakımdan astronomi —ve meteoroloji— doğal bilimler içinde bir istisnadır. Şu halde doğal bilimlerin ana öndeyi biçimi «teknolojik» öndeyidir; toplumsal bilimler ise açık sistemleri haydi haydi öngördüklerine göre, onların da esas öndeyi biçimi teknolojik öndeyi olacaktır. Popper'in doğalcılık/gayrıdoğalcılık tartışmasındaki tutumu bu bağlamda açıkça ortaya çıkmaktadır. Yazar

---

8) A.g.e., s. 143 - 160.

9) A.g.e., s. 70 - 74. Ayrıca bkz: Popper, «Prediction and Prophecy in the Social Sciences», *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1974 (5. baskı - İlk baskı: 1963), s. 336 - 346.

doğalcılığı savunmaktadır: toplumsal bilimler vardır ve genel hatlarıyla doğal bilimlerle aynı açıklama ve öndeyi biçimini izler.

Bu iki öndeyi arasında yaptığı ayrım ışığında, Popper'in toptancı mühendise getirdiği eleştirinin ilk elde şu olduğu düşünülebilir: toptancı mühendis doğalcı olmakta, doğal bilimlerin yöntemlerini genel olarak izlemekte haklıdır, ancak hatası doğal bilimlerde istisna teşkil eden astronominin yöntemini benimsemiş olmasıdır. Fakat Popper'in «canalıcı» olarak düşündüğü hata bu değildir. Çünkü Popper de bilmektedir ki toplumsal bilimlerin yukardaki tanıma göre «kehanet»te bulunması, mantıksal bir tutarsızlık içermez. Yazarın ünlü saat/bulut benzetmesine başvurursak, toplumsal bilimlerin nesnesi, toplum, bir saat değildir; ama tam bir bulut olduğu da söylenemez: toplum, açık bir sistem olmakla beraber, belirli tekrarlılıklar, düzenlilikler gösterir. Toplum, güneş sistemi gibi bitimsiz bir uzam ve zaman içinde korunmalı değildir ama, belirli yapıların sürekliliğinin oluşturduğu zaman dilimleri içinde kısmi bir «korunma»ya sahiptir. Ve bu zaman dilimleri pekâlâ bazı «kehanet»leri mümkün kılacak marjlar sağlar. Bu marjların anlamlı kehanetler için yeterli olup olmadığı ayrı bir konu (Popper yeterli olmadığı kanısındadır); ama ortada mantıksal bir çelişkinin bulunmadığı açıktır.

Çelişki, yakında, fakat başka bir yerdedir. Popper'e göre, toptancı mühendis toplumun gelişme veya ilerleme yasalarını keşfettiğini, toplumların kaçınılmaz olarak geçeceği tarihsel aşamaları saptadığını ve birbirinden açıkça ayırdettiğini savunurken, —çoğu kez doğru biçimde— çeşit çeşit trendler gözlemlemekle işe başlar, fakat ardından bu trendlere dayanarak, sanki bunlar birer yasaymış gibi bir takım öndeyilerde bulunur. Daha da beteri, bunlar kategorik, koşulsuz öndeyilerdir; oysa değil trendler, yasalar bile ancak koşullu öndeyilere izin verir. Bu durumda, sözkonusu koşulsuz öndeyi veya «kehanet»ler bilimsel bir temelden yoksun kalırken, bunların dayandığı düşünülen «gelişme yasaları» kavramı da tutarsızlaşmaktadır. Bundan çıkan sonuç, toptancı mühendisliğin devrimci projesini ayakta tutan toplumsal düzenlerin kaçınılmaz aşamaları fikrinin, görünürdeki bilimsel zeminini yitirmesidir. Toptancı mühendisliğin son tahlilde bir ütopya olmasının nedeni de budur.

Burada Popper'in söylediği şey, toptancı —ve ütopik— mühendisin yasa ile trendi birbiriyle karıştırdığıdır. Yani toptancı mühendis, «şu-şu değişiklikler olmaktadır» önermesiyle «şu değişiklik olursa, şu sonuçlar çıkar» önermesi arasındaki farkı görememektedir. Popper'in toptancı mühendisle yalnız Marx'ı değil, Comte'u, Mill'i ve hatta —belki Hayek hariç— tüm toplumbilimcileri kastettiği

anımsanırsa, bu iddiadan kuşkulanmamak güçtür. Bu toplumbilimciler,[10] yaptıkları tarih çözümlemeleri arasında bazı yöntemsel ayrımlara ve epistemolojik inceliklere Popper kadar dikkat sarfetmeyebilirler, ama pek de karışık olmayan böyle elemanter bir ayrımı gözetmemeleri hiç de yakın bir ihtimal değildir. Nitekim dikkat edilirse, sorunun bu düşünürlerin analizlerinde değil, Popper'in argümanlarında yattığı görülür. Popper, «kehanet» sözcüğünü açıkça iki ayrı anlama kullanmaktadır: «kehanet» önce, gerçekleşmesini engellememize imkân olmayan olayların öndeyisidir. Fakat Popper'in argümanının sonuna gelindiğinde kehanet, herhangi bir koşuldan bağımsız olarak, «hangi şartlarda olursa olsun» gerçekleşecek bir olayın öndeyisi halini alır.[11] Şimdi burada, bir astronomi tahmininin, örneğin, ikinci değil birinci anlamda bir kehanet olduğu ortadadır. Popper'in eleştirisinin «canalıcılığı», vazgeçilmez ve koşulsuz olarak belirli bir nihai duruma sürüklenen bir «mutlak trend» fikrinin saçmalığından kaynaklanmaktadır. Oysa, Marx'ın kapitalizmin sonuna ilişkin tahmini (ya da Comte'un Bilimsel Toplum aşamasına ilişkin tahmini, örneğin) Popper'in ilk tanımladığı şekilde bir kehanet olarak düşünülürse, görünürdeki saçmalığını veya tutarsızlığını kaybeder. Bu kehanet, kayıtsız şartsız gerçekleşecek bir olayın tahmini değil, bilinçli insan müdahalesiyle engellenmesi mümkün olmayan bir olayın öndeyisi olarak değerlendirildiğinde —yani Popper'in bizzat perakendeci mühendislik dediği yaklaşımın sınırları hakkında bir önermeler dizisi olarak kabul edildiğinde— yanlış çıktığı veya çıkacağı pekâlâ savunabilir, ama herhalde saçma veya tutarsız olduğu ileri sürülemez.[12]

Aslına bakılırsa sorun, Popper'in özgül argümanlarının da ötesinde, Marxgil doktrine karşı önerdiği kendi toplumbilim modelinde yatmaktadır. Yukarda perakendeci mühendisliğin Popper'in doğal bilimler metodolojisinin dolaysız bir uzantısı olduğunu söyledik: burada toplumsal kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilen reformlar, doğal bilimlerdeki deneylerin doğrudan karşılığıdır. Açık ki, reformların doğal bilimlerdekine benzer şekilde toplumsal teorilerin sınanmasında bir deney niteliği kazanabilmesi için, sözkonusu reformları uygulayacak olanların problemleriyle, perakendeci mühendisin kuramsal problemlerinin aynı olması gerekir. Oysa Poppergil mü-

---

10) Yazının içeriğini etkilemediğinden, burada «toplumbilimci» ve «toplumsal bilimci» sözcüklerini eşanlamlı olarak kullanıyoruz.

11) *T. Sefaleti*, s. *170 - 171.*

12) Popper'in bu hatasının ayrıntılı tartışması için bkz: A. Ryan, *The Philosophy of the Social Sciences*, Macmillan, Londra, 1970, s. 197 - 219.

hendislik bunun böyle olup olmadığını sormaz, hatta sormamayı bir ilke olarak benimser. Bu, doğallıkla iki tarafın problemleri arasında tam bir özdeşliğin varsayılması demektir. Reformları ancak yönetici sınıf uygulamaya muktedir olduğuna göre, varsayılan özdeşliğin, Poppergil mühendisliği yönetici sınıfın ideolojisi haline dönüştürmesi işten bile değildir. İlginç olan şu ki —ve bu, yazarın toplumsal doktrin kurucularını yorumlayış tarzını göstermesi bakımından da aydınlatıcıdır— Popper'in o kadar saldırdığı Comte'un sosyolojisi de, reformları toplumsal teorilerin sınanmasında birer deney olarak gören bir «mühendislik» üzerine kuruludur: aslında, her iki düşünürün de toplumsal mühendisliği tıpatıp aynıdır. Şu farkla ki Comte kendi toplumsal mühendisinin —sosyologunun— siyasal yetke ile ilişkisini açıkça belirtir (sosyolog doğrudan doğruya siyasal yetkenin kendisidir), Popper ise bunu yapmaz. Kısacası, Popper toplumsal kurumlarda yapılan bir dizi reformlar vasıtasıyla sürekli yenilenen ve sınanan bir toplumbilim önerirken, bu kurumların doğası hakkında herhangi bir açıklama getirmekten titizlikle kaçınır. Böyle bir yaklaşımın, bizzat sözkonusu kurumlar hakkında bir takım savlar getiren Marxgil veya benzeri doktrinler karşısında ciddi bir eleştirel içerikten yoksun kalacağı, bir bakıma bunları ıskalayacağı ortadadır.

Ancak önerdiği modelin zayıflığı, Popper'in Marxgil kuramın bünyesinde bazı önemli «çelişkiler» veya hatalar saptamasını elbette engellemez. Bunlardan biri de Marxgil kuramın nesnesiyle ilgilidir. Popper'in bu konudaki eleştirisi, yukarda reformları savunmak için söylediklerinin bir türevidir. Yazara göre toptancı mühendisliğin öngördüğü devrimci projeler, toplumsal ilişkilerin bütününün yeniden düzenlenmesi amacını taşır. Fakat toptancı mühendisler tarafından bilimsel bilginin ve siyasal dönüşümün nesneleri olarak önerilen bu «bütünsellik»ler, mantıksal açıdan bu iki faaliyetin de nesnesi olamazlar, çünkü tüm gözlem ve betimleme seçici olmak zorundadır: doğanın bütünü incelenemez, en azından insan zekâsı buna elvermez; doğayı incelemek, doğanın sonsuz yönünden bazılarını seçerek bunlar üzerinde durmayı gerektirir. Oysa toptancı mühendisin bütünsellik kavramı «bir nesnenin tüm niteliklerini» ve «parçaları arasındaki tüm ilişkileri» kapsar.[13] Burada Popper'in kastettiği şey, ayrım yapmaya düpedüz üşenen, ya da bir dizi ayrım yapabildiği halde bunlar karşısında eşit derecede kayıtsız kalabilen kaypak bir bütünsellik anlayışıdır. Yazarın bu noktada da kâğıttan-şatolar kurup yıktığını görüyoruz: böyle bir bütünsellik belki

13) *T. Sefaleti*, s. 111.

Hegel'e atfedilebilir, fakat ne Marx'ın ne de diğer toptancı mühendislerin (ne de Popper'in bu bağlamda yoğun biçimde hedef aldığı Mannheim'ın) bu tür bir bütün anlayışıyla hareket etmedikleri açıktır. Bu düşünürlerin konularını kurma ve siyasal faaliyetlerini oluşturma biçimleri birbirleriyle derin farklılıklar gösterebilir, fakat Popper'in eleştirisinin sürüklediği asgarî planda bu toplumbilimcilerin hepsi toplumsal bütünselliği belirli temel niteliklerin (egemen düşünce biçimi, mülkiyet sistemi, devlet tipi, vb.) prizmasından algılar: hepsi için de, nedensel önceliğe sahip bu «temel nitelikler»in dönüşümü, toplumsal bütünün diğer yönlerinin dönüşümünün bir önkoşuludur. Buradaki «bütün»e ilişkin varsayımların Popper'in eleştirdiği o gizemli bütünsellikle hiçbir ilişkisi yoktur. Ayrıca bu varsayımların, Popper'in bilimsel pratiğin tek meşru nesnesi olarak sunduğu Gestalt bütünlüğünden farklı olduğunu söylemek pek kolay değildir.[14] Yazara göre Gestalt psikolojisinde «bütün», bir nesnenin bir derneşik yığını yerine düzenli bir yapı olarak görülmesini sağlayan belirli özel yön veya niteliklerine işaret eder: Gestalt kuramcısının «bütün»de aradığı, derneşikliğin tersi olan birşey, bir düzen, bir simetri, bir süreklilik, bir yapıdır. Popper'in de kabul ettiği gibi, bu niteleme pek fazla birşey demiyor; ama bu elemanter düzeyde toptancı mühendisin de «bütünsellik»le bunlardan çok farklı şeyler aramadığı ortadadır.

Popper'in değindiği diğer bir yanılgı ise, toptancı mühendisin özcü eğilimidir.[15] Popper'in anladığı anlamda özcülük, belirli bir tanımlama kuramına ve tanımlamaların bilimsel açıklamalardaki işlevine ilişkin belirli bir düşünceye dayanır. Buna göre tanımlamalar, nesnelerin «öz»ünün veya «özsel nitelikleri»nin betimlemeleridir ve bilimsel açıklama özlerin, dolayısıyla da doğru tanımlamaların keşfini gerektirir. «Madde nedir?», «Toplum nedir?» gibi sorular, özcü düşünürlerin sormayı sevdikleri türden sorulardır. Özcü düşünürlere göre, bilimsel bir yaklaşım bu tür sorulara yeterli yanıtlar getirmek zorundadır, çünkü bu yanıtlar sözkonusu soruları oluşturan terimlerin esas anlamlarını açıklığa kavuşturur ve böylece bu terimlerin işaret ettikleri gerçekliklerin doğasını betimlemiş olurlar. Diğer yandan Popper'in nominalist olarak nitelediği düşünürler ise, özcülerden farklı olarak, «Şu veya bu madde nasıl devinir?» yahut «Şu veya bu özgül toplum nasıl düzenlenmiştir?» türünden, farklı biçimde sorular formüle etmeye yatkındırlar. Nominalistlere göre bilimin tek görevi, olguların devinimlerini betimlemektir, bu

14) A.g.e., s. 111-119.

15) A.g.e., s. 55-62.

ise uygun ve faydalı olan her yerde yeni terimlerin özgürce kabulünü ve kullanımını gerektirir; sözcükler, özlerin betimlemeleri değil, tasarım veya betimlemenin basit birer aracıdır.

Popper, özcülüğü en arı biçimiyle Aristo'ya atfeder ve bundan bir ders çıkarır: bilimlerin doğuşu, Aristovari üzcü sorulardan vazgeçip nominalist sorularla ilgilenmeye başlamanın tarihidir. Bugün hiçbir fizikçi, atom veya ışığın özüne ilişkin sorular sormaz; «atom» ve «ışık» sözcüklerini ise yalnızca belirli fiziksel gözlem öğelerini betimlemek için kullanır. Oysa Popper'e göre toplumsal bilimlerde özcü eğilim çok güçlüdür, bir bakıma hâlâ Aristo çağı yaşanmaktadır: çoğu toplumbilimci, toplumsal bilimlerin ana görevinin devlet, para, sınıf gibi birimleri incelemek olduğu ve bunun da ancak sözkonusu birimlerin özlerinin keşfedilmesiyle gerçekleşebileceği kanısındadır. Burada da maalesef, Popper'in yeni bir kâğıttan-şato kurduğunu görüyoruz. Bir kere, daha sonraki tarihçiliğin de doğruladığı gibi, Popper'in bilimlerin doğuşuna ilişkin basmakalıp dersi hayli tartışma götürür: yazarın özcü/nominalist ayrımını burada aynen kabul ederek söylersek, Aristo Popper'in sandığından çok daha fazla nominalist sorular sormuş, keza bilimciler de «özcü» sorularla çok daha fazla haşırneşir olmuşlardır. Öte yandan, özcü eğilimin toplumsal bilimlerdeki yaygınlığı Popper'in savunduğu şekilde doğru bile olsa bu, yazarın sandığı kadar büyük bir sakınca yaratmaz: bilimsel pratikteki işlevi doğru anlaşıldığı takdirde, özcü eğilim bilime gölge düşürmez, tersine, bilimin nesnesine ilişkin bazı problemleri daha etkin bir şekilde kovalamasını sağlar.[16] Ama en önemlisi, toptancı mühendislerin hiçbiri —ne Marx,[17] ne de diğer önem-

---

16) Feyerabend, Harré, Koyré gibi yazarlar çeşitli yapıtlarında buna epey ışık tutmuşlardır. Ayrıca B. A. Brody daha da ileri giderek ilginç bir makalede («Towards an Aristotelian Theory of Scientific Explanation», *Philosophy of Science*, 39, s. 20-31) Aristogil bilimsel açıklama görüşünün öz kavramından yararlanarak «dedüktif-nomolojik» modeli zayıflatan bazı önemli sorunlardan korunabildiğini savunmaktadır. Bilindiği gibi «dedüktif-nomolojik» model, Hempel'e ve bizzat Popper'e atfedilen bilimsel açıklama kuramıdır.

17) Marx'ın öz/görüntü karşıtlığına sık sık başvurması, onu Poppergil bir özcülüğe mahkûm etmez. Marx'ta bu ayrım, kapitalist toplumun bir takım gözlemlenebilir özelliklerinin gözlemlenemez yapı ve mekanizmalar aracılığıyla açıklanmasında mecazi bir betimleme aracı vazifesi görür. Bu şekliyle öz/görüntü karşıtlığı Marx'ı nihai bir açıklama tarzına ve bunun sonucu olarak doğanın bitimliliğine ilişkin herhangi bir metafizik varsayıma bağlamaz. Fakat kabul etmek gerekir ki bu ayrım Marx'ın özellikle ideoloji kuramının çok değişik —ve karşıt— biçimlerde yorumlanmasına yol açmıştır. Kanımızca, Marxgil kuram açıklayıcı gücünden birşey yitirmeksizin bu ayrımdan bağımsız olarak ifade edilebilir ve böyle ifade edilmesinde yarar vardır.

li doktrin kurucularının herhangi biri— Popper'in göstermeye çalıştığı anlamda bir özcü değildir: «Şu veya bu toplum nasıl örgütlenmiştir?» sorusu, biraz belirsiz kalmasına karşılık toptancı mühendise hiç de yabancı olmadığı gibi, toptancı mühendis «Para nedir?», «Sınıf nedir?» veya «Devlet nedir?» diye sorduğu zaman da,[18] bunların özlerinden veya tözlerinden çok, özgül devinimleriyle ilgilenir. Toptancı mühendis elbette analitik amaçla tanımlamalardan yararlanır, fakat açıklamaların yerini tanımlamalarla doldurmayı düşünmez.

Popper'in bir diğer saptaması da, bazı önemli toplumsal kuramların ad hoc karakteriyle ilgilidir. Yazar bu sefer doğrudan doğruya ve yalnız Marx'ı hedef aldığı halde, eleştirisi maalesef burada da boşlukta kalmaktadır. Popper'e göre, Kapital'deki özgül biçimiyle Marx'ın iktisat kuramı, gerek tarih karşısında getirdiği kehanetler açısından, gerekse mantık karşısında teorik bütünlüğü açısından, genel hatlarıyla yanlışlanmış bir kuramdır. Fakat Poppergil epistemoloji uyarınca, kuramın yanlışlanmış olması, yanlışlanabilir ve dolayısıyla bilimsel bir nitelik taşıdığına işaret etmektedir. Bu anlamda Popper için kuram özünde bilimseldir, ancak sonraki biçimleri çabucak metafizik bir görünüm almıştır. Bunun nedeni, içerdiği çeşitli savların yanlışlanamayacak hale gelmesi için kuramın bünyesine bir takım ad hoc savların zerkedilmesidir. Bu ek savları kurama sokanların başında da bizzat Marx gelmektedir. Popper'e göre Marx, örneğin kâr hadlerinin düşme eğilimi ve işçi sınıfının artan yoksulluğu yasasının doğru çıkmadığını gördüğü zaman, bu beklemediği gelişmeyi «açıklamak» için analizine —Lenin'in daha sonra emperyalizm kuramıyla geliştireceği— sömürgelerdeki sömürünün karşı-etkilerine ilişkin yeni bir sav ilâve etmiştir.[19] Şimdi, bu özgül örnek üzerinde durursak, sömürge faktörü savının ad hoc bir sav olmadığı açıktır, çünkü bu teori daha başlangıçtan itibaren kâr hadlerinin düşme yasasını sınırlayan —ve tam da Popper'in istediği şekilde, yasayı yasa yapan— bir koşul niteliği taşır, yani bu yasanın bir parçasıdır. Başka bir deyişle, Marx sömürge faktörünü, kura-

---

18) Tabii bu soruları Poppergil anlamda soran toplumbilimciler yok değil. Örneğin Poulantzas'ın çözümlemelerinin büyük bir bölümü tanımlamalardan oluşur. Poulantzas bir bakıma Popper'in ideal özcü toplumbilimcisidir. Fakat böyle olması, Poppergil eleştirinin yapacağı gibi, Poulantzas'ı bilim-öncesine havale etmek için yeterli bir neden olamaz. Poulantzas'ı değerlendirecek bir eleştiri son tahlilde bu tanımlamaların bolluğuna değil, doğruluğuna bakarak karar vermek zorundadır.

19) *The Open Society and its Enemies*, 2. cilt, s. 175.

mını gözlemlediği gelişmelere uydurmak için sonradan değil, kuramıyla birlikte, kuramın sınırlayıcı-açıklayıcı bir öğesi olarak ortaya koymuştur. Buna karşılık Lenin'in emperyalizm tezi örneğin, Marxist kuramın başlangıçta teorik olarak gerçekten öngörmediği bir olgu olan Rus Devrimi'ni veya prototipini açıklamak için geliştirilmiş bir sav olduğu için, görünürde ek bir niteliğe sahipmiş izlenimini bırakabilir. Ancak bu sav da, Kapital'deki sömürgeci sömürü savının mantıksal bir sonucu, kesintisiz bir türevi olduğu ölçüde, ad hoc sayılamaz. Fakat sorun burada değildir: Marxist kuram elbette bazı yerlerde bazı ad hoc tezlere başvurmuş olabilir; aranırsa bunların bulunması herhalde çok güç değildir. Sorun, Popper'in bilimsel söylemi bir takım ad hoc savlara başvurduğu için metafiziğe mahkûm etmekteki ısrarında yatmaktadır: eğer bu ısrara uyulursa, yalnız Marxist doktrini değil, başta Popper'in baştacı fizik olmak üzere diğer bütün bilimleri de metafiziğe mahkûm etmek gerekir, zira bu bilimler de en az Marxizm kadar ad hoc savlardan yararlanır (bunların en muhteşemini, Merkür'ün sapmasına karşı geliştirilen ad hoc açıklamaları anımsamak yeter). Popper ad hoc savlardan hoşlanmamakta haklıdır; ad hoc savlar bilimsel kuramları hantallaştırır. Fakat açık ki, yazarın bu savların varlığını bilim/metafizik ayrımının bir kriteri haline getirmesi, onu kabul edemeyeceği noktalara sürüklemektedir.

Nihayet, Popper'in tarihselciliğin hayatî yanılgılarından saydığı bir inanca yönelik eleştirisi daha vardır ki, belki de en önemlisidir.[20] Bu inanca göre, toplumsal yaşamda gözlemlenen bir takım süreklilikler, doğadakiler gibi evrensel olmayıp, belirli toplumlarla —o da belirli bir dönem için— sınırlıdır. Popper'e göre bu inanca dayalı bir toplumsal bilim, sınırlı yasalarla yetinmek zorundadır. Oysa yazara göre yasalar sınırlı olamaz: eğer yasalar tarihsel dönemlere, yani toplumsal değişmeye tabiyse, toplumsal değişme yasalar tarafından açıklanamaz demektir. Bu, toplumsal değişmenin düpedüz bir mucize olduğunun kabulü anlamını taşır. Böyle bir durumda ise, beklenmeyen gözlemlerle karşılaşıldığı zaman varolan kuramları yeniden gözden geçirmeye gerek kalmaz: yasaların değişmiş olduğunu söyleyen ad hoc bir hipotez, herşeyi «açıklama»ya yeter. Bu, toplumsal bilimlerin sonu demektir. Neyse ki Popper'e göre gerçek farklıdır: doğada olduğu gibi toplumda da pekâlâ bazı evrensel düzenlilikler vardır; ve doğal bilimlerin nasıl bazı evrensel yasaları varsa, toplumsal bilimlerin de benzer genel yasaları vardır.[21]

20) *T. Sefaleti*, s. 34-35, 135-142.

21) Tabii burada Popper toplumlara ilişkin düzenlilikler savunurken, toplumla-

Yukarıda gördüğümüz gibi, Popper bu yasalara örnek olarak birkaç aday göstermekten de geri kalmaz.[22]

Açıkça hedef almamakla beraber, eğer doğruysa, Popper'in bu eleştirisi Marx'a karşı güçlü bir sav oluşturmaktadır. Çünkü gerçekten de Marx, tüm toplumlar için geçerli olduğu sanılan birçok sürekliliğin aslında yalnız belirli bir toplum veya toplumlar için geçerli olduğunu ısrarla ileri sürmüştür. Hatta birçok izleyicisi için Marx'ı «burjuva düşünürler»den ayıran temel içgörüsü, bu düşünürlerin kapitalizme özgü belirli düzenlilikleri evrensel bir yasa şeklinde genelleştirmelerine karşı çıkmasında ve bu yasaları ait bulundukları gerçekliğe oturtarak tarihselleştirmesinde yatar. Bu «tarihselleştirici» yaklaşımının Marx'ın ayırdedici bir özelliği olduğu epey tartışma götürür; nitekim uzun tartışmalara konu olmuştur. Ancak tarihsel değişmenin Marx'ın düşüncesindeki vazgeçilmezliği muhakkaktır ve bu kendini en açık şekilde Marx'ın temel yasalarının yapısında gösterir: bu yasalar tamamen genel bir nitelik taşımakla beraber, uygulanma alanları belirli toplum ve dönemlerle sınırlıdır. Marx'ı Poppergil eleştirinin menziline sokan da bu durumdur: Popper'e göre, genel bir yasa olgular arasında evrensel bir ilişki betimler ve zaman ve mekân sınırlamalarından bağımsız olarak daima geçerlidir; dolayısıyla zamansal veya mekânsal olarak sınırlanmış bir yasa, genel bir yasa olamaz —hatta bir yasa olamaz; bu olsa olsa bir genellemedir. Oysa dikkat edilirse bu vargı, özgül bir (Humegil) düzenlilik öngörmekte ve bu düzenliliğe ilişkin bazı cömert varsayımlara dayanmaktadır. Burada düzenlilik («regularity») kuramlarının tartışmasına girişecek değiliz.[23] Şu kadarını bir hüküm olarak söylemekle yetinelim: zamansal ve mekânsal olarak sınırlı genel yasalar vardır; nitekim doğal bilimlerde (özellikle kimya ve biyolojide) bunların birçok örneğine rastlanılabilir. Bir yasanın belirli bir toplum veya dönemle sınırlıyken, aynı zamanda tam bir genelliğe sahip olması mantıksal bir imkânsızlık değildir. Bu bakımdan Marx'ın bazı yasalarının öngördüğü tarihselleştirici sınırlama, onu Popper'in düşündüğü anlamda **ad hoc** bir relativizme sürüklemez.[24]

---

rın kapalı bir sistem olduklarını söylememektedir: sözkonusu düzenlilikler evrensel yasalara ve teknolojik öndeyilere değil, kehanetlere izin vermez.

22) Yukarıda, s. 110.

23) Bu tartışmayı son şekliyle kapsayan bir çalışma için bkz: D. M. Armstrong, *What is a Law of Nature*, Cambridge, 1983. Özellikle sınırlı yasalar için bkz: s. 24 - 29.

24) Bu nokta için bkz: T. Benton, *Philosophical Foundations of the Three Sociologies*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1977, s. 43.

Marx'ın yaklaşımında tümel ile tikelin, evrensel ile tarihselin nasıl ve ne anlamda bağdaştığını görmek için, başlıca yasalarından birine bakmak yararlı olabilir. Örneğin kapitalist birikimin genel yasasını alalım. Bu yasa, kabaca, artan emek üretkenliğinin artan bir iş güvensizliğine yol açtığını söyler. Marx'a göre bu yasa, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışın daha az insan gücü gerektireceğine ilişkin yasanın kapitalist toplumda aldığı «tersine dönmüş» bir biçimidir:[25] emek/üretim araçları ilişkisinin bu toplumda kazandığı özgül nitelikten ötürü emeğin üretkenliğindeki bir artış, emekçiler arasında gitgide şiddetlenen bir iş bulma rekabetine yol açar. Marx, bu yasayı formüle ederken, bazı iktisatçıları, farklı birikim biçimlerini karıştırarak sözkonusu yasayı toplumsal zenginliğin bir tür kayıtsız «doğal yasa»sı haline soktukları için eleştirir. Açık ki Marx, ortaya koyduğu yasanın böyle bir doğal yasa olduğunu yadsırken, toplumsal zenginlikteki bir artışın her zaman ve her yerde emekçinin iş güvenliğinde bir azalmaya yol açacağını yadsımaktadır. Burada, tarihin sözkonusu yasayı nasıl kucakladığını görüyoruz. Ama bunun, yasanın genelliğine gölge düşürdüğünü sanmak hata olur, çünkü yasayı meydana getiren öğeler tümellerden ibarettir. Dikkat edilirse bu tümeller üç genel önerme veya önerme dizisine indirgenebilir ve yaklaşık olarak şöyle ayrıştırılabilir: 1) «Toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış, daha az insan gücü gerektirir.» 2) «Kapitalist toplum»: Marx'ın bu bağlamdaki deyimiyle «emekçinin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının emekçiyi çalıştırdığı» mekanizma. Burada kapitalist toplum, «toplum» sözcüğünün çağrıştırabileceğinin tersine, bir tikel değil, tümeldir; yani kapitalist üretim biçiminin diğer üretim biçimlerine ağır bastığı belirli bir toplumun gerçekliğini, belirli bir «toplumsal kuruluş»u —örneğin Marx'ın yaşadığı İngiltere'yi— değil, bizzat kapitalist üretim biçiminden anlaşılan ilişkiler şemasını ifade eder. 3) «Emeğin üretkenliğindeki bir artış, emekçiler arasında gitgide şiddetlenen bir iş bulma rekabetine yol açar.» Yasa, bu üç tümelin bir araya gelmesi şeklinde düşünülebilir: birinci önermenin ikinciye «uygulanması», bize ifadesini üçüncü önermede bulan sözkonusu yasayı verir. Bu açıdan bakıldığında, yasanın sınırlılığını karakterize ederken bunu belki biraz özgülleştirmek gerekir: yasa aslında belirli bir dönem veya toplumla değil, belirli bir ilişkiler şemasıyla sınırlıdır; belirli bir dönem veya toplumla sınırlı olan yasanın kendisi değil, uygulanma alanıdır. Şu halde Marx, kapitalist birikimin genel yasa-

25) K. Marx, *Capital*, International Puplishers, Cilt I, s.. 644-5. Örnek Benton'un. A.g.e., s. 42-43.

sını ortaya koyarken, yasayı geçerli kılacak dönem veya toplumlar hakkında herhangi bir özel hükümde bulunmamaktadır: yasa, belirli saptanabilir koşullar altında —kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu toplumsal sistemlerde— geçerlidir; ancak bu koşullar şu veya bu toplum veya dönemde karşılanabilir veya karşılanmayabilir. Yasa, diğer bütün yasalar gibi, koşulludur. Şu ekonomik ilişkilerin ağır basması halinde şu sonuçlar meydana gelir: söylediği şey, bu türden hipotetik bir biçim taşır. Yani yasa, sözkonusu ekonomik ilişkilerin gerçeklikteki karşılıklı ağırlıkları hakkında herhangi bir hükümde bulunmaz ve bu bakımdan kapitalist birikimin gerçekleşmediği toplumların varlığıyla da yanlışlanamaz. Kısacası, doğruluk veya yanlışlığından bağımsız olarak, bu yasanın biçiminde, onu sınırlı fakat genel bir yasa olarak kabul etmemizi engelleyecek hiçbir mantıksal öğe yoktur.

Popper'in eleştirileri bu kadarla kalmıyor. Fakat bu noktaya dek değindiklerimizin bıraktığı izlenim yeterince açık: Popper'in genel olarak toplumbilim değerlendirmesinde, özel olarak da Marx'ı yorumlamasında, yürümeyen birşeyler var. Bu değerlendirmeyi yakından izlerken, toplumbilim ve Marx hakkında aydınlanmaktan çok, Popper'in düşüncesinin açmazlarını keşfetmekle sınırlı kalıyoruz adeta. Bu durumun siyasal olduğu kadar, Popper'in doğal bilimler metodolojisinden kaynaklanan bazı nedenleri olsa gerek. Bunları yazımızın ikinci kısmında gözden geçirmeye çalışacağız.

Kapital'in Planı ve Kapitalist Devlet Üzerine Bir Not

E. Ahmet TONAK

Her bilimsel çalışma alanında olduğu gibi, kapitalist devlet teorisi üzerinde çalışanlar da kendilerinden önce bu konuda nelerin, nasıl tartışıldığını öğrenmeye girişirler ve birikmiş bilgiyi kendilerince tasnif ederler. Kapitalist devletin iktisadi işlevini emek-değer teorisi bağlamında ele almayı düşünmeye başladığımda haliyle benim için de başlangıç noktası farklı olamazdı: O güne kadar yazılanları okumaya giriştim. Çoğunlukla, nispeten değişik sayılabilecek her yaklaşım yeni bir Marx yorumu yapmaktaydı. Herkesin üzerinde anlaştığı nokta, Marx'ın kapitalist devlet konusunda sistematik bir çözümleme bırakmadığı görüşüydü. Durum böyle olunca, Marx sonrası düşünürlere sistematik olmayan değinmelerden sistematik bir yaklaşım üretmek kalıyordu. Bu çabanın ilk adımı da, Marx'ın değişik yerlerde yazdığı değinmeleri arka arkaya dizerek sözkonusu metinlerden ipuçları yakalayıp genel yorumlara, giderek zaten ana hatları önceden belirlenmiş kapitalist devlet teorisine geçerlilik zemini oluşturmaya varmak oluyordu. Böylesine açıkca belirtilmiyordu ama, okuduklarımdan çıkan buydu ve de teorik yetkinlik açısından doyurucu olduğu söylenemezdi eldekilerin.

Aşağıdaki not belirtmeye çalıştığım doyumsuzlukla, literatürün bir başka açıdan, o ana kadar düşünülmemiş yeni bir alana çekilerek değerlendirilmesinin gerekliliğini ve geçerliliğini göstermek için kaleme alınmıştır. Daha uzun bir metnin ilk bölümüdür; ikinci bölüm ise özellikle Marx sonrası katkıları tasnife ilişkindir ve daha sonra yayınlanması düşünülmektedir.

***

Genellikle kapitalist devlete ilişkin Marksist teorik tartışmalar siyasi ya da sosyolojik boyutlar merkez alınarak yürütülegelmiştir. Devletin iktisadi rolüne ilişkin nispeten sayıca az olan çalışmada ise, emek değer teorisinin kategorilerini kullanmak yerine, açık ya da kapalı, şu ya da bu biçimde Keynesgil yaklaşım hakimdir. Kapitalist devlet üzerine siyasal bilim ve sosyoloji yanı ağır basan çalışmaların çoğunlukta oluşu bir ölçüde Marx'ın devlet üzerine yazmalarının **Kapital** - öncesi döneme rastlaması ile de açıklanabilir. **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** (1859) (EPEK) ve **Grundrisse** (1857-8) ile son bulan bu dönemin karakteristik özelliği, Marx'ın Hegel'le yakın ilişkisi, giderek bu teorik bağın zayıflaması ve kurumsal bazda kavramsallaştırılmış sivil toplum kategorisinin yoğun olarak kullanımıdır. Sözkonusu dönem boyunca, Marx, devleti, sivil toplumun siyasi bir kurumu olarak ele almıştır. Bu notta devletin siyasi boyutu ile doğrudan ilgilenilmediği için Marx'ın katkılarının bu veçhesi ele alınmayacaktır[1]. Yine de geçerken, devlete ilişkin yeni siyasi analizlerin çoğunda gözlemlediğim bir eksikliği, **Grundrisse** - sonrası (ya da «olgun Marx» dönemi) iktisadi tahlillerin bu kavramsallaştırma çabalarına yeterince yedirilememiş oluşunu kaydetmek isterim.

Devletin iktisadi rolü üzerine birçok yeni çalışmada da, bizatihi devlet kategorisinin Marksist iktisat teorisi içindeki konumsal belirsizliğinden kaynaklanan bir karışıklık sürmektedir. Devletin iktisadi rolünün **hangi** boyutları, **ne tür** sorular sorularak, **nasıl** çözümlenecektir. Bu karışıklığın, bir ölçüde «plan sorunu»nun çözümü ile Marksist devlet teorisi arasındaki bağın görülemeyişinden kaynaklandığı kanısındayım. Plan sorununa kapitalist devlete ilişkin olarak eğilmeden önce, kısaca sorununun ne olduğunu görelim[2].

Plan sorunu, Marx'ın **Kapital**'i yazmaya hazırlanırken değişik zamanlarda oluşturduğu ön taslaklar ve çerçeveler ile (yani araştırma planı ile), gerçekte yazabildikleri arasındaki ilişkinin niteliği üzerine geçen tartışmaya verilen addır. Marksist toplumsal bilimciler için bu tartışmanın ne denli hayati olduğunu vurgulamaya gerek yoktur. Tartışmanın yoğunlaştığı boyutlar, Marx'ın deği-

---

1) Bu kısa not devlet gelir ve giderleri üzerine ve A.B.D. ekonomisine uygulamalı daha geniş bir çalışmadan aktarılmıştır (Tonak, 1984).

2) Oakley'nin, Marx'ın düşüncesinin gelişimi üzerine yazdığı kitaptan çok yararlandığımı belirtmek isterim. Plan sorunu üzerine bilinen kaynaklardan bazıları şunlardır: Grossman (1929), Rosdolsky (1977), Itoh (tarihsiz), Rubel (1981) ve Vygodoski (1976).

şik taslakları oluştururken sahip olduğu yaklaşım biçimleri ve bitmiş ya da bitmemiş çalışmalarında (özellikle Kapital'in değişik ciltlerinde) çerçevelerin ne şekilde benimsendiği, gerçekleştirildiğidir. Dolayısıyla, sadece neyin planlanıp da gerçekleştirilemediği değil, aynı zamanda hangi sıra içinde ve nasıl yapılması gerektiği konularında da ipuçları elde edilecektir.

Aşağıda, Marx'ın devleti ele alış biçiminin «plan sorunu» bağlamında geçirdiği değişiklikler değerlendirilecektir. Oakley'ye göre, Marx'ın ilk planı, **İktisadi ve Felsefi El Yazmaları'na** (**Paris Manuscripts**; Nisan - Ağustos 1844) yazdığı Önsöz'ün taslağındadır[3]. Öte yandan, sözkonusu Önsöz'de Marx siyasal bilim üzerine önceki bir çalışması olarak **Deutsch - Französische Jahrbücher'de** yayınlanan «Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction» (Aralık 1843 - Ocak 1844) makalesinden bahsettiğine göre, devlet üzerine ilgisinin bu ilk plandan daha eski olduğunu varsaymakta sakınca yoktur (Oakley, 1983, s. 28).

Çok ilginçtir, Marx'ın devlet üzerine oluşturduğu en ayrıntılı çerçeve - plan, Kasım 1844'de yazıldığı tahmin edilen ve «Modern Devlete İlişkin Bir Çalışma İçin Taslak Plan» başlığını taşıyan metindir. Metin aşağıdaki gibidir:

«1. Modern devletin doğuşunun tarihi ve Fransız Devrimi.

Siyasi kerterin kendini beğenmişliği —kendini kadim devlet sanmasından dolayı.

Devrimcilerin sivil topluma ilişkin tutumları. Cümle unsurlar medeni ve devlet öğeleri olmak üzere ikili nitelik taşırlar.

2. *İnsan hakları beyannamesi* ve *devletin* teşekkülü. Kişisel özgürlükler ve kamu otoritesi. *Özgürlük, eşitlik* ve birlik. Halkın Hakimiyeti.

3. *Devlet* ve *sivil toplum.*

4. *Temsili devlet* ve *anayasa.*

4. Temsili devlet ve anayasa.

Anayasal temsili devlet, demokratik temsili devlet.

5. *Kuvvetlerin dağılımı.* Yasama ve yürütme yetkileri.

6. *Yasama yetkisi* ve yasama organları. Siyasi kulüpler.

7. *Yürütme yetkisi.* Merkezileşme ve hiyerarşi. Merkezileşme ve siyasi sivilleşme. Federal düzen ve sanayileşme. *Devlet teşkilatı* ve *yerel* hükümet.

8'. *Yasama yetkisi* ve *hukuk.*

8''. *Milliyet* ve *halk.*

---

3) Rubel, Marx'ın bu Önsöz'de bahsettiği devlet üzerine tasarladığı çalışmanın ana temasının «bürokrasi» ağırlıklı olma ihtimalinin yüksek olduğunu öne sürmektedir. (Rubel, 1968 s. XXV'den yorumlayan Carver, 1975, s. 13).

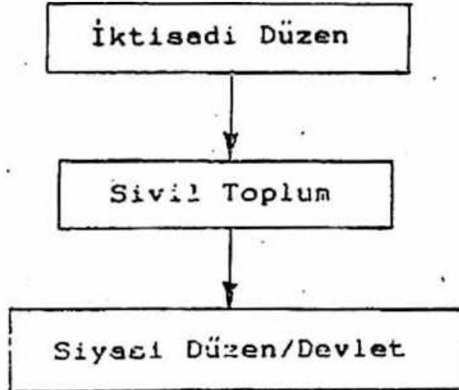
9'. Siyasi partiler.

9''. *Genel seçim hakkı, devletin lağvı* için mücadele ve burjuva toplumu». (Marx, K. ve Engels, F., 1975 A, s. 666)[4].

Görüleceği üzere, Marx'ın yaklaşımına özellikle hakim olan, sivil toplum bağlamında devletin tarihi gelişimi ve siyasi boyutun tahlilidir; iktisat hiç yoktur. Öte yandan, Marx'ın iktisadi boyutun önemini devlet tahlili bağlamında sezişinin ipuçlarına 1846'larda bile rastlamaktayız. Marx'ın 28 Aralık 1846'da Annenkov'a yazdığı mektup, hem devlet tahliline ilk yaklaşımını göstermesi bakımından, hem de daha sonraki dönemlerde geliştirdiği maddeci yaklaşım ile karşılaştırma imkanı vermesi açısından önemlidir.

«İnsanoğlunun üretim güçlerinin belli bir gelişmişlik düzeyini varsaydığımızda, belli bir ticaret ve tüketim biçimi elde ederiz. Üretimin, ticaret ve tüketimin belli bir gelişmişlik düzeyi varsayıldığında, buna tekabül eden bir sosyal düzen, *sosyal kurumların veya sınıfların* tümünün bir organizasyonu, tek kelimeyle bir *sivil toplum* olacaktır. Böylesi bir *sivil toplum varsayıldığında da, ona uygun, sivil toplumun resmi ifadesinden başka bir şey olmayan bir siyasi düzen olacaktır*» (Marx, K. ve Engels, F., 1965, s. 30: altını ben çizdim - EAT).

Görülebileceği üzere sivil toplum / devlet ikilemi Marx'ın 1846'daki yaklaşımının ana çizgisidir. O dönemler için, toplumsal belirlenim/etkileşim süreci içinde, farklı düzeylerin hiyerarşik ilişkilerini Marx'ın ele alış biçimini aşağıdaki gibi şematize edebiliriz.

4) Marx - Engels Toplu Eserler (İngilizce) editörlerine göre, Marx, bu yazmaya bir başlık vermemiştir ve 1844-47 defterinin başlarında bir yerdedir. Yazmanın ana noktaları, Marx'ın 1843 yazında dünya ve Fransız Devrim tarihi üzerine kaleme aldığı *Kreuznach Defterleri*'nin konu başlıkları ile uyum göstermektedir. (Marx, K. ve Engels, F., 1975, s. 719).

Bir bakıma, yukardaki mektupta iktisadi alt yapı ile üst yapı ayırımının bir ön kavranış biçiminin varolduğu öne sürülebilir: bir yanda sivil toplum ve devlet, öte yanda iktisadi düzen. Marx'ın maddeci perspektifinin gelişimi sırasındaki en gelişmiş/yetkin formülasyon, EPEK'nın malum Önsöz'ündedir; artık sivil toplum / devlet ayrımından vazgeçilmiştir.

Marx, 1857 - 58 dönemi boyunca daha çok bir düşünce berraklığına varmak kaygısıyla Grundrisse'yi kaleme almıştır. Görebildiğim kadarıyla, Grundrisse'de Marx'ın araştırma tasarılarına ilişkin ve her birinde «devlet»e yer verilen iki ayrı plan vardır. Tek tek ele alalım bunları. 1857 Eylül'ünde yazılan ve diğer plana göre bir hayli ayrıntılı olan bu ilk plan, devleti üçüncü araştırma kalemi olarak ele almaktadır. Bu kalemin alt başlıkları ise şöyle: «Burjuva toplumunun devlet biçiminde yoğunlaşması - kendisi ile ilişkili olarak. 'Üretken olmayan' sınıflar. Vergiler. Devlet borcu. Kamu kredisi. Nüfus. Sömürgeler. Göç (Marx, 1973, s. 108). İkinci plan ana hatlarıyla ilk plana benzemektedir ve 1857 Kasım'ında yazılmıştır. Bir bakıma bu plan, ilk planın geliştirilmiş biçimi olarak da görülebilir. Devleti ilkin, ülke içi bağlamda, daha sonra da dünya ekonomisi bağlamında «dışsal olarak» ele almaktadır. Alt başlıklar da şöyledir: Devlet ve burjuva toplumu. Vergiler— üretken olmayan sınıflar. Devlet borcu. Nüfus. Sömürgeler (Marx, 1973, s. 264). Ayrıca, Marx, Lasalle'e yazdığı 22 Şubat 1858 tarihli mektubunda, esas çalışmalarını altı kitapta toplayacağını ve altıncının tamamen devlet üzerine olacağını belirtmiştir (Marx, K. ve Engels, F., 1975, s. 96-7).

Marx'ın, 1859'da maddeci sorunsalı gayet berrak bir biçimde formüle edebilecek olgunluğa eriştiğini aşağıya EPEK'nın Önsöz'ünden aktardığımız (ünlü) alıntıdan izleyebiliriz.

> «Vardığım ve keşfeder keşfetmez çalışmalarıma yol gösteren ilke haline gelen sonuç, kısaca aşağıdaki şekilde formüle edilebilir.
>
> İnsanlar, hayatlarının toplumsal üretimi içinde belirli ve iradelerinden bağımsız, üretim güçlerinin belirli bir gelişmişlik düzeyine tekabül eden üretim ilişkileri içine girerler. Bu üretim ilişkilerinin tamamı toplumun iktisadi yapısını, üzerinde belli toplumsal bilincin tekabül ettiği bir hukuki ve siyasi üst yapının oluştuğu, gerçek temeli meydana getirir. Maddi hayatın üretilme biçimi, genelde toplumsal, siyasi ve entellektüel hayat süreçlerini belirler» (Marx, K. ve Engels, F., 1969, s. 503).

Yukarıdaki alıntı, üretim güçleri tarafından belirlenen üretim ilişkileri bütünlüğü anlamında, toplumun iktisadi yapısı ile, toplumsal bilincin oluşmasında önemi büyük yasal ve siyasi yapıları açıkça ayırdetmektedir. Bu ayırım, sivil toplum / devlet ayrımının hayli

önemli olduğu Hegelci sorunsaldan radikal bir kopmanın sonucudur. Marx'ın bu yeni formülasyonu sadece iktisadın birinciliğini vurgulamakla kalmamakta ayrıca esasta üstyapısal olan kurumların iktisat ile olan ilişkilerinin belirlenmesine de bir hayli önem atfetmektedir. Marx'ın kapitalist toplumu kavrayışındaki bu metodolojik değişim ve değişen planlar bağlamında iktisada ilişkin genel araştırma projesi üzerine görüşleri, kapitalist devletin ele alınışının giderek Marx'a **iktisat içi** bir alan olarak gözükmesi anlamına gelmektedir. Bu olgu, bir bakıma devletin çözümlenişine rehber niteliği taşımaktadır. «Vergiler», «üretken olmayan emek», «devlet borcu» ve «kamu kredisi» vb. şeklindeki kategorilerin son dönem planlarında tekrar tekrar kullanılması devletin iktisadi rolünün anlaşılmasının, vergilerin ve çeşitli devlet harcamalarının emek değer teorisi bağlamında kavramsallaştırılmasını gerektirdiğine dikkati çekmektedir.

Özetle, Marksist kapitalist devlet çözümlemelerinin bu tür bir noktadan yola çıkmaları yeni ve verimli alanlar açacaktır. Bu metodolojik dayatma, Marx'ın uzun yıllar boyunca değiştirip yenilediği araştırma taslak planlarının yukardaki türden bir yorumunun tabii sonucudur.

KAYNAKLAR

Carver, T., (derleyen ve çeviren), 1975, *Karl Marx: Texts on Method*, New York: Harper and Row Publishers..

Grossman, H., 1929, *The Change of the Original Structural Plan of Marx's Capital and Its Causes*, basılmamış çeviri.

Itoh, M., tarihsiz, *The Plan Problem and System of Marxian Economics*, basılmamış makale.

Marx, K., 1973, *Grundrisse: Foundations of the Critique of the Political Economy* (Rough Draft), New York: Vintage Books.

Marx, K. ve Engels, F., 1969, *Selected Works - I*, Moscow: Progress Publishers.

Marx, K. ve Engels, F., 1975, *Selected Correspondence*, Moscow: Progress Rublishers.

Marx, K. ve Engels, F., 1975 *A, Collected Works* - IV, New York: International Publishers.

Oakley, A., 1983, *The Making of Marx's Critical Theory*, Bibliographical Analysis, London: Routledge and Kegan Paul.

Rosdolsky, R., 1977, *The Making of Marx's «Capital»*, London: Pluto Press.

Rubel, M., 1968, «Intro, Marx, K.», *Deuvres: Economie*, Paris.
Press.

Rubel, M., 1981, *Rubel on Marx: Fice Essays*, Cambridge: Cambridge University Press. z

Tonak, E. A., 1984, A onceptualization of State Revenues and Expenditures: U.S.A. 1952 - 80, basılmamış doktora tezi, New School for Social Research.

Vygodoski, V. S., 1976, *Marx'ın Düşüncesinin Gelişimi*, İstanbul: Bilim Yayınları.

Kapitalizmde Yaşamak İşi: Emek Sürecinin İşyeri Mekânı ve İşbaşı Zamanı Ötesine Uzantıları

Erhan ACAR

Kapitalist üretim ilişkileri, emek sürecini, birbirinden ayrılmış ve merkezi denetim altına alınmış bir işlemler dizisine dönüştürdü.[1] Böylece, geniş emekçi kitlelerini beceri gerektirmeyen ve vasıfsızlaşan işlere iterken, binlerce yıl süren bir işyeri/yaşam çevresi mekanları birlikteliğini, işbaşı ve işdışı zaman içiçeliğini parçaladı.

Patronun dilediğince işe alma ve işten atma özgürlüğü, kendi mülkü olan bir işyerinin mekansal kimliğinde kurumsallaştı. Emek sürecini istediğince yoğunlaştırabilmesi için ise, emekçinin işdışındaki günlük yaşantısından ayrılmış ve tanımlanmış, bildiği gibi yönetebileceği bir işbaşı zamanını satın alabilmesi gerekiyordu. Bu düzenlemeler, emeğin üretkenliğine sanki kapitalistin yatırımlarından kaynaklanıyormuş görüntüsü vererek, emeğin ürettiği artı değerin sermaye tarafından gaspedilmesine perde çekiyordu. İşyeri ve işbaşı, sermayenin emek süreci ve bu sürecin ürünleri üstündeki egemenliğini kurumsallaştırmak için diğer mekan ve zamandan ayrıldı.

Ancak kapitalizmin birçok kurumsal düzenlemesi gibi, bu ayırımlar da gerçeğin tersine görüntüler. Gerçekte, emekçinin işyeri dışındaki ve işdışı zamanındaki yaşantısı, işbaşı yerindeki ve zamanındaki kadar işinin bir parçası. Emek sürecinin içerdiği çalışma

---

1) Kapitalist emek sürecinin gelişimi, *Onbirinci Tez*'in birinci kitabında H. ANSAL'ın «Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri» başlıklı yazısında, özellikle teknik boyutlarının gerçekteki sosyal kimliği açısından anlatılmıştı.

biçimleri ve koşulları, gerektirdiği beceriler, emekçinin işdışındaki yaşam biçimleri ve koşullarıyla, bu yaşamda geliştirdiği becerilerle tamamlanıyor ve yeniden üretiliyor. Kapitalistin emek sürecini düzenleyiş biçimi ve bu düzenlerin emek üstündeki çeşitli baskıları, işçinin emek süreci dışındaki yaşamını da biçimlendirip baskı altına alıyor. Bu yazı, kapitalist üretim ilişkilerinin emekçi üstündeki baskısının, işbaşı ve işdışındaki bütünlüğünü aktarmayı amaçlıyor.

Kapitalist, emek sürecinin egemenliğini adım adım eline geçirdi. Her adım, kendisinden öncekileri de içeren ve genişleten yeni bir denetim biçimiydi. Kapitalist, emek sürecine yeni denetim biçimleri getirdikçe, işçinin işdışı yaşamında boyun eğmek zorunda olduğu koşullar da bu yeni denetim biçimiyle birlikte dönüştü.

Kapitalizm öncesinde, emek süreci genellikle üreticinin kendi denetimindeydi. Gerçi bu denetim, zanaatkar ustanın, antik toplumda köle emeği, ortaçağda ise kalfa ve çırak emeği üstündeki egemenliğini de içeriyordu. Ancak ürünün ne zaman ve nerede, ne sürede ve hızda, ne miktarda, hangi işlemler sırasıyla ve hangi aletler, gereçlerle üretileceği kararları da üretici zanaatkarın denetimindeydi. Hatta nerede, kaça satılacağına bile üreticinin kendisinin ya da örgütünün karar verdiği durumlar yaygındı. Kapitalizm öncesi küçük meta üretiminin en ileri aşamasında, yani zanaatkar loncasında, loncanın ustaları üstündeki denetimi, hiyerarşik de olsa, bir tür özerklik görünümü de taşıyordu. Zanaatkarın evinin altındaki atelyesi, aynı sofra çevresinde oturan usta/kalfa/çırak hiyerarşisini; lonca sokağı boyunca dizilen aynı zanaatın ustalarının ev-atelyeleri ise, loncanın ustaları arasındaki hiyerarşiyi bir arada tutan bu özdenetimin bir parçasıydı..

Parça-başı iş verme (ya da dışarı iş verme) sistemiyle kapitalist, zanaatkar loncalarının pazar üstündeki denetimini çözdü ve çökertti. Bu dönemde zanaatkar, emek süreci üstündeki denetimini koruduğu sürece sermayenin baskılarına görece kapalı bir yaşamı sürdürebildi. Manifaktür atelyeleri, bu özdenetimin mezarı oldu. İşi vasıfsızlaştırarak kendi atelyesinde topladığı becerisiz işçilere yaptıran kapitalist, bu adımıyla ürünün ne süre boyunca, nerede ve kim tarafından, hangi işlemlerle üretileceği kararlarını da üreticiden kopardı. Köşebaşlarında en düşük ücretlerle çalışmaya hazır, yarı aç emekçilerin bekleştiği günlük emek pazarları ve onların çevresinde en ucuz yaşam biçimlerinin oluşturduğu sefalet-mahalleleri bu dönemde gelişti.

Fabrika, işçiyi makinanın bir uzantısına indirgeyerek, çalışma hızı üstündeki denetimini de elinden aldı. Emek sürecindeki disip-

lin, sadece şirket-şehirlerinin garnizon yaşantısında değil, genelde, konut, eğitim, dinlence gibi alanların tümünde, ahlak ve kültür politikalarında, çeşitli ekonomik, siyasal ve ideolojik baskılarla bütünleşti. Tekelci sermaye ise gelişen işçi sınıfı direnişi karşısında, daha ince görüntülere başvuruyor ve çeşitli katılım programları, sosyalizasyon politikaları ile emek sürecine getirdiği sınırlı ayrıcalıklarla işçi sınıfını yeni bölünmelere zorlarken, öte yandan da, katlanarak gelişen tüketim pazarı aracıyla günlük yaşama getirdiği ekonomik, siyasal ve ideolojik ipotekleri kitleselleştiriyor.

Ancak, bu gelişen ve giderek inceleşen denetim biçimleri, kendilerinden önce varolan daha kaba baskı yöntemlerini ortadan kaldırmadı. Sermaye, emek sürecinin egemenliği için verdiği savaşta bütün silahlarını yerine göre değerlendirmeye devam ediyor. Geçici işler, işin ayrıntılı işlemlere bölünerek becerisizleşmesi ve vasıfsızlaşması, işgücünü bölükleştirerek ve bölerek yönetme, otomasyonun getirdiği işsizlik korkusu ve katılımın sahte görüntüsü, firmaların değişik atelyelerinde, değişik firmalarda, farklı bölgelerde, ayrı ülkelerde en uygun uygulama niteliğini kazanıyor. Bu baskı yöntemlerinin birbirine eklenmesi sonucunda, tüm değişen görüntülere karşın, işçi sınıfının yüzelli yıl kadar önce Engels tarafından anlatılan durumu büyük bir çoğunluk için temelde değişmiyor:

> Neden çalışır? İş aşkından mı? Doğal bir dürtü yüzünden mi? Hiçbiri değil! Para için çalışıyor, yani işin kendisiyle hiçbir ilgisi olmayan birşey için: üstelik, o kadar uzun bir süre hiç kesintisiz bir tekdüzelikte çalışıyor ki, eğer en küçük bir insanlık duygusu kalmışsa, sırf bu çalışma biçimi bile, daha ilk birkaç hafta içinde işini işkenceye çevirmeye yeter. İşbölümü, zoraki işin gaddarca sonuçlarını çoğalttı. Birçok dalda, işçinin faaliyeti her dakika tekrarlanan, yıllarca hiç değişmeyen, önemsiz ve tümüyle mekanik bir işleme indirgendi. Küçük çocukluğundan beri her gün oniki saat iğne uçları sivriltmiş veya dişli çarkları eğlelemiş ve bütün bu süre boyunca İngiliz proleterinin yaşamaya zorlandığı koşullarda yaşamış bir adam, otuzuncu yılında insanca duygularının ve yeteneklerinin ne kadarını koruyabilir? Buharın kullanılması da hiçbirşeyi değiştirmedi. İşçinin faaliyeti kolaylaştı, kas gücüne ihtiyaç azaltıldı, fakat işin kendisi anlamsızlığın ve tekdüzeliğin şahikasına vardı. Hiçbir zihinsel faaliyet alanı sunmayan bu iş, işçinin dikkatini ancak başka birşey düşüncesine izin vermeyecek kadar gerektiriyor.[2]

Engels, işçi sınıfının iş dışındaki yaşam koşullarının kötülüğünü, işçinin kişiliğinin genel çöküntüsünü, kapitalist emek sürecinin

2) F. ENGELS, (1854), *The Condition of the Working Class in England* (İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu), Lawrence and Wishart, Londra, 1973, s. 140.

bir sonucu olarak vurguluyor. Bu yazıda biraz daha ileri giderek, çevre, beslenme, sağlık, eğitim, cinsellik gibi alanlardaki düzensizliklerin, eksikliklerin ve bozuklukların emekçinin günlük yaşamına getirdiği baskıların, emek sürecindeki baskıların sadece bir sonucu değil, aynı zamanda bir parçası olduğunu vurgulamak istiyorum.

İş ve işdışı yaşamın bütünlüğünün[3] bu vurguyla kavranmasının ve kavramsallaştırılmasının önemli politik boyutları var. İşdışı yaşam koşulları, emek sürecindeki sermaye baskısının sadece sonuçları olarak kavramsallaştırıldıkça, işyerindeki mücadelenin kazanımlarının **kendiliğinden** günlük yaşam alanında da kazanımlara dönüşeceği düşünülebiliyor. Oysa her iki alandaki baskıların birbirini tamamlar niteliği göz önünde tutulunca, işyerindeki yaşam koşullarına karşı verilecek mücadelenin yaşam koşullarına karşı da cephe açılmadıkça arkadan vurulabileceği belirginleşiyor. Öte yandan da, yaşam çevrelerinin ve günlük yaşamla ilgili hizmetlerin iyileştirilmesi için girişilecek mücadele, kazanımlarının kalıcılaşması için işbaşı mekanı ve zamanında da koşut kazanımlar sağlamalı.

Bu iki mücadele alanının bütünleştirilmesi konusu, bu yazının kapsamı dışında. Bundan sonraki bölümlerde, bu bölümde çok kısaca özetlediğim gelişmeyi ayrıntılandırarak, işle birlikte yaşamın «yaşamak işi»ne dönüşümünü anlatmaya çalışacağım. Bu anlatım boyunca ele alacağım örnekler çoğunlukla Batı'dan, özellikle de İngiltere'den. İşbaşı ve işdışı yaşam bütünlüğünün Türkiye'de aldığı özgül biçimleri, başka bir yazıda tartışmayı umuyorum.

Parça-Başı İş: «İstediğim Zaman, İstediğim Yerde, İstediğim Kadar»

Ondokuzuncu yüzyılın sonu kadar yakın bir zamanda, İngiltere'de elörgücü işçilerin bir temsilcisi, parça-başı iş veren bir imalatçıyı Kraliyet Komisyonu'na şikayet ediyordu:

> «Önce işi köylere götürüp şehirdekini aç bıraktı, şehirdekini daha aza çalışmaya razı edince, bu sefer köydekiler biraz daha aza çalışmazlar-

3) Bu bütünlük, G. SAVRAN'ın *Onbirinci Tez*'in birinci kitabında yayımlanan «Sosyalist-Feminizm Olanaklı mı?» başlıklı yazısında vurguladığı 'üretim/yenidenüretim ilişkilerinin birliği' kavramına yakın. Savran da, kadın sorunlarının sosyalist bir devrimle kendiliğinden çözülmesinin beklenemeyeceğini belirtiyor.

sa işi şehirdekilere vereceğini söyledi. Yıllardır böyle çelik-çomak gidiyor.»[4]

Parça-başı iş veren kapitalistler, birkaç yüzyıldır tanıyordu sermayenin bu sihirini: mülküyle, geleneğiyle, dallanıp budaklanmış yaşam biçimi ve ilişkileriyle mekana kök salıp sabitleşmiş zanaatkar emeği karşısında sermaye, Alaaddin'in cini gibi, orada kaybolup burada beliriveren; bir köyü ya da mahalleyi söndürüp soldurarak, ötedekinin tepesine devlet kuşu gibi konabilen bir güçtü. Kendi tezgahında, evine bağlı çalışan 'bağımsız' zanaatkar, mekanını terkedip gitmek üzere olan kapitaliste çoğu kez kapı eşiğinde teslim oluyordu: «Peki, bey, sen ne veriyorsun?...»

Kapitalizm-öncesinin loncalarında birbirinin komşusu olan zanaatkarların mallarının fiyatlarını birlikte belirleme olanağına karşın, dağınık köylerdeki birbirinden habersiz bağımsız sanaatkarlar, kapitalistin teklif ettiği ücret karşısında dayanaksız ve çaresizdi. Pazardan aldığı ham maddeyi zanaatkarlara bırakıp, belli bir zaman sonra işlenmiş malları toplayarak pazarlayan tüccar-kapitalist, ortaçağ surlarının ve lonca denetiminin koruması dışındaki bu ucuz zanaatkar emeği karşısındaki pazarlık gücüne dayanarak sonunda lonca sistemini çökertti. Parça-başı iş verme sistemi, loncanın iki temel denetim alanını yıkıyordu: üretici ile pazar arasındaki ilişki, ve usta, kalfa, çırak arasındaki ilişki.[5]

Ustayla bu pazarlığı, kapitalistin emek süreciyle tek ilişkisiydi. Ne işyeri kurmak derdi vardı, ne de aletlere, tezgahlara yatırım yapmak. Ustaya verdiği hammaddeden, fire ya da tırtıklanma yoluyla eksilen miktarı denetlemekten başka, işin yapılış biçimine hiç karışmıyordu. Ancak parça-başı iş verme sistemi, kapitalistin işi dağıtış düzeniyle emek sürecini de parçalamaya başlaması biçiminde gelişti. Bu yeni süreçte, işleri ayrı parçalara bölüp değişik ustalara dağıtan kapitalistten başka kimse, son ürünün bitmiş, birleştirilmiş, pazarlanmaya hazır halini görmemeye başladık; gömlek yakalarının ya da kollarının işi alan usta tarafından el altından pazarlanma olanağı yoktu:

---

4) A. FRIEDMAN, *Industry and Labour: Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism* (Sanayi ve Emek: İşbaşında Sınıf Mücadelesi ve Tekelci Kapitalizm), The Macmillan Press Ltd., Londra, 1977, s. 153.

5) S. MARGLIN, «What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production» (Patronlar Ne Yapar? Kapitalist Üretimde Hiyerarşinin Kökenleri ve İşlevleri), *The Review of Radical Political Economics*, New York, cilt 6, no. 2, 1974, s. 54.

Her işçiye verilen işleri ayırmak, bu ayrılmış işlemleri geniş bir pazarı olan bir ürün olarak birleştiren kişi kimliğiyle kapitalistin kendini üretim sürecinin zorunlu bir parçası haline getirebilmesinin, pahalı makinalardan önceki dönemde, tek yoluydu... Kapitalist işbölümü, parça-başı iş verme düzeninde gelişen biçimiyle, «başarılı» emperyalist güçlerin kolonilerini yönetmek için başvurduğu ilkeyle aynıydı: böl-ve-yönet...[6]

İşin bu biçimde dağıtılışı, kapitalistin ustaya egemenliğini yoğunlaştırırken, aynı zamanda ustanın yaptığı işi, bitmiş bir ürünün üretilmesindeki çeşitli işlemleri tamamlamaktan, bunlardan biri (ya da birkaçı) üstünde uzmanlaşmasına dönüştürüyordu. Giderek ustanın çırağına öğreteceği becerilerin çeşitliliği azalıyor, bilgi-emek değişimine dayanan loncadan kalma usta-kalfa-çırak hiyerarşisi, yerini ustayla işçisi arasındaki emek-ücret ilişkisine bırakıyordu.

Başlangıçta, yanlarında bir iki kalfa çalıştıran küçük ustaların yaygın olduğu dönemlerde, «çalışkan bir çırak, her zaman ustasının kızıyla evlenme fırsatını bulmasa bile, sonunda kendi işini kurmak için makul bir umut besleyebilirdi... işverenle çalışan arasında temelde bir çıkar ayırımı yoktu».[7] Onsekizinci yüzyılda Yorkshire'daki «Kumaşçıların Ahvalini Tarif Eden Şiir»de akşam sofrasında ustadan talimat alan Tom, Will, Jack, Joe ve Mary'nin, ustanın ailesi mi yoksa çırakları mı olduğu belli değil; ama hepsi bir yandan dokumacı ve hepsi «elleriyle ayaklarıyla zaman tutar/ sabah beşten akşam dokuza kadar»:

Dedi Usta — «aman çok çalışın çocuklar/ Gelecek Pazar zamanına yetişmeli kumaşlar/ Ve Tom gitsin yarın çıkrıkçılara/ Will de bakınsın hallaçlara/ Ve Jack yarın sabah erken kalksın/ Gitsin haşılevine haşıl alsın/ Ve dokunmuş kumaşı çözgüye gerin/ Sonra tezgaha takmak için/ Joe biraz mısır ver atıma/ Wolds'a (yün almaya) gitmeliyim sabaha/ Çizmelerimi iyi temizleyip parlatın/ Erkenden kalkacağım yarın/ Mary bak orada yün var — al da boya/ Yamalı örtüye serili — bak oraya».

Usta'nın karısı: «Buyurdun bana işimi/ Ama önce onarmalıyım gömleğini/ Söyle bana kim oturacak iğ tekerine/ Hem kim koyacak kekleri sepetine/ Kim bakacak ekmeğe, hallaça, karıştırmaya/ Sağmaya, ahırlara bir de okula yollamaya/ Ve hamur açıp pişirmeye oğlanlara/ Ve maya aramaya, bütün bunlara/ Ve yıkamaya sabah, öğle, akşam/ Ve

---

6) MARGLIN, 1974, s. 38-39.

7) P. DEANE, «Great Britain» bölümü, *The Fontana Economic History of Europe: The Emergence of Industrial Societies - 1* (Fontana Avrupa İktisadi Tarihi: Sanayi Toplumlarının Ortaya Çıkışı - 1), der. C. CIPOLLA, Fontana, 1973, s. 218-219.

kapları kaynatmaya aman sütler geçmeye/ Ve akşam olunca yine ahırı temizlemeye...»[8]

İşin evde yapılmasıyla evin diğer geçimlik işlerinin, bu şiirde anlatılan içiçeliğine, bir çok köyde çalışan zanaat ustasının bir yandan pazar için küçük tarımsal üretiminin işleri de eklenebilir. Tarlaların, bahçelerin, bağların, bostanların, büyük ve küçük baş hayvanların, kümeslerin sağladığı ek gelir, kapitalistin bağımsız zanaatkara önerdiği ücretin düşüklüğünün dayandığı varsayımlardan biriydi.[9] Gerçi bu olanaklar başlangıçta ustadan yanaydı: zaten geçimini tarımdan iyi kötü sağlayan zanaatkarların ek bir işte çalışmaya ancak gereksinimlerinin yoğunlaştığı ve diğer işlerinin elverdiği mevsimde razı olmasına, bugün bile, örneğin turizm gelirlerinin tarım gelirleriyle birleştiği bölgelerde yapı ustalarında rastlanabiliyor. Ama yaygınlaşan mülksüzleşme, artan pazar baskısı ile birlikte, parça-başı iş zanaatkarın başlıca geçim kaynağı haline geldikçe; bu düzende çalışan ustalar çoğalıp kapitalist, elindeki işi istediği ustaya, istediği zaman, istediği miktarda dağıtabilme olanağı buldukça, parça-başı ücretler üstündeki baskılar yoğunlaştı. Bir hakime göre, ondokuzuncu yüzyıl başlarında dokumacılara o kadar bol keseden ücretler ödeniyordu ki, haftada üç dört gün çalışmakla, zamanlarının ve paralarının çoğunu birahanelerde harcayabilecek, evde çay masalarından rom şişesini eksik etmeyecek kadar rahat yaşayabiliyorlardı. Aynı rahatsızlık, daha onsekizinci yüzyıl ortalarında sermayenin başka bir sözcüsü tarafından da dile getirilmiş, ücretlerin düşmesinin, fakirliğin yaygınlaşmasının, imalat sanayisinin gelişmesi için gerekli olduğu savunulmuştu:

> İyi bilinen bir gerçektir ki ... kıtlık, bir dereceye kadar, sanayii geliştirir, ve üç günlük çalışmayla geçinen bir imalatçı haftanın geri kalan zamanını tembellik ve sarhoşlukla geçirecektir ... İmalat bölgelerindeki fakirler ancak yaşamalarını ve haftalık sefahatlarını sürdürmek için gerekli olan süreden fazla asla çalışmayacaktır... Yünlü imalatında bir ücret indiriminin büyük ulusal hayırlar ve yararlar sağlayacağını, ayrıca fakirlere gerçek bir zararı dokunmayacağını rahatça iddia edebiliriz...[10]

Parça-başı ücretlerin, asgari geçimlik düzeylere itilmesi, evinde çalışan bağımsız zanaatkarın evinin sağladığı her tür ek geçim-

---

8) E. P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class* (İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu), Penguin Books, 1963, s. 300-301.

9) F. ENGELS, (1892), *Konut Sorunu*, Odak Yayınları, 1974, s. 17.

10) Aktaran THOMPSON, 1963, s. 306.

lik kaynağı, bu ücretler üstündeki baskının bir parçasına dönüştürdü. Üretim sürecinin dışındaki ev yaşantısının her üretken anı, ustanın ücretinin kapitlalistten alamayacağı bir parçası olmaya başladı. Toprağa bağlı olan ve hâlâ bir miktar toprak işleyen zanaatkarın bu geleneksel kapitalizm-öncesinden kalma ilişkileri, bir baskı aracı olarak kapitalist ilişkileri ile eklemleniyordu.

Aynı dönüşme ve eklemlenme, ustanın çalıştırdığı emekgücüyle ilişkisinde de söz konusu. Gerek kapitalizm-öncesi lonca atelyesinde, gerekse köy evindeki tezgahı başında çalışan kalfa, çırak veya ustanın aile bireyleri, emekleri karşılığında ustanın zanaatını öğrenirler ve onun verdiği harçlıkla, evinde sağladığı yatak ve yemekle geçinirlerdi. Ustanın evdeki baba otoritesi ile emek sürecini yönetimindeki yetkinliği birdi. Evdeki ortak yaşam, emek sürecinin gerektirdiği bilgiyi otorite hiyerarşisi ile birlikte yeniden üretiyor; emek gücünün yeniden üretimi ile üretim ilişkilerinin yeniden üretimini bütünleştiriyordu. Parça-başı ücret ilişkisinin getirdiği baskı zanaatkar evindeki yaşamın bu bütünselliğini dönüştürdü ve tüccar kapitalistin kâr dünyasına eklemledi.

Kapitalistin daha çok işe daha az ücret ödemek için yaptığı baskı, ustanın gerek kalfası ve çırağı, gerekse karısı ve çocuklarıyla ilişkisini değiştiriyordu. Bilginin, becerinin ve kazancın paylaşılması, giderek sınırlanan parça-başı ücretin bölüşülmesine dönüşüyor; vurduğu yerde 'zanaatın gülleri'nin açtığı usta-tokatı, götürü işin daha çabuk bitirilmesi için başvurulan kısır bir baskı aracı oluyordu. Evin babası ustanın geleneksel otoritesi, evin sağladığı tüm geleneksel geçim olanakları, daha az ücrete daha çok para üretmek için uygulanan baskının bir parçası haline geliyordu. Bu baskıyla birlikte ücretin 'yatak ve yemek' olarak ödenen kesiminin niteliği de geleneksel ölçülerden uzaklaşıyordu. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında, İngiltere'de tuğla imalatında,

> ...daima vasıflı bir işçi olan ve kendi grubunu yöneten kalıpçıların herbiri, yönetiminde çalışan yedi kişiye evinde yatak ve yemek sağlamaktadır. Usta'nın aile bireyleri olsalar bile, bu adamlar, oğlanlar ve kızlar, aynı evde ve hepsi kötü havalandırılmış genellikle iki, bazen üç, zemin kat odasında kalmaktadır...[11]

Evinde çalışan zanaatkarlara dağıtılan işlerin, daha genel bir emek sürecinin parçalarını oluşturan 'ayrıntı işler'e dönüşmesi; daha az öğrenme ve beceriyle daha vasıfsız emeğin daha çabuk uzmanlaşacağı işler haline gelmesi, evdeki emek süreciyle diğer ge-

11) K. MARX, (1867), *Capital* (Kapital), The Modern Library, 1936, s. 507.

çimlik üretimin dengesini bozuyordu. Emek süreci, diğer aile bireylerinin emeğini giderek daha çok talep ediyordu:

> Bir örgücünün karısı, onun için her zaman en önemli sanayi varlıklarından biri olmuştur. Kalite mamuller üzerinde çalışıp bütün bir parçayı kendi bitirdiği zamanlarda karısı dikiş işlerini tamamlardı. Tezgahta tek bir işte uzmanlaştığı zaman ise, karısı küçük çocuklarının yün ipliği sarmasını ve mekikleri doldurmasını yönetiyor ve ayrıca günlük evişlerini yerine getiriyordu. Kadınların tezgahta çalıştığı da oluyordu ama bu genellikle acil durumlarda gerekiyordu; ancak 'uzun bunalım'dan sonra birçok kadın kocalarının tezgahlarını gece geç vakitlere kadar çalıştırıp kocalarının gelirlerine katkıda bulunmaya çabaladı.[12]

Uzmanlaşma ve vasıfsızlaşmayla birlikte evdeki emek sürecinin, diğer geçimlik ev üretiminin zamanını ve mekanını istila etmeye başlaması, ev sanayisindeki işgücünün giderek evine bağlı kadın ve çocuk emeğine dayanmasına yol açıyordu. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarınla, örneğin Coventry örgü çorap sanayisindeki erkek fabrika işçileri, kapitalistlerin evlerine verdikleri makinalarda «sessizce ucuza çalışan» kadınların, fabrikalarda genel bir ücret indirimine yol açtığından şikayetçiydi; bu dönemde evde çalışan işçilerin büyük bir çoğunluğu kadınlardı.[13] Yine aynı dönemde, örneğin Nottingham dantel sanayisinde 'bitirme' işleri, «Hanım-evleri» nin bir odasında, kendisi de bir usta karısı olan Hanım'ın değneğinin denetiminde çalışan kadınlı çocuklu 20 - 30 işçi tarafından yapılıyordu. Çocuk İstihdamı Komitesi'nin 1864'teki raporunda, bu biçimde çalıştırılan çocukların «uzun süre cezalı gibi çalıştıkları işlerinin tekdüze ve göz yorucu olduğu, ve hep aynı beden durumunu korumak zorunluğundan dolayı son derece yorgunluk yaratan bu çalışmanın sonuna doğru çocukların kafeste kuşlar gibi huzursuzlaştığı; işlerinin kölelikten farksız olduğu» bildiriliyordu.[14]

Emek sürecinde yapabancılaşmanın başlaması, günlük yaşamda beliren yabancılaşmayla elele yürüyordu. Artık hane halkına zanaatını öğreten baba-ustanın yerini, karısını çocuğunu daha yoğun çalışmaya zorlayan küçük işveren alıyordu. Ustanın karısı daha önce kendi ürettiği geçimlik maddeleri artık pazardan alıyor; ustanın küçük çocukları oyundan ve eğitimden kopup, giderek uzayan iş zamanına bağlanıyordu.

---

12) FRIEDMAN, 1977, s. 175.
13) FRIEDMAN, 1977, s. 176.
14) MARX, 1867, s. 511.

Evinde çalışan ustanın işini «bildiği gibi yapmak» özgürlüğü, kapitalizmin işyeri ve işbaşı kurumlarına karşı direnişini uzun bir zaman sürdürdü. Gelişen makinalar ve değişen çalışma koşulları zorladıkça, eltezgahlarının ve örgü gergeflerinin yerleştirilmesi için düzenlenmiş oturma odaları yetmemeye başlayınca, ya bir zemin kat odası eklenerek ya da yeni bir kat çıkarak evdeki atelye olarak kullanıldı.[15] Bu direnişin en kapsamlı örneklerinden birini, ondokuzuncu yüzyıl ortasında, Coventry'de gelişmeye başlayan dokuma fabrikalarıyla yarışan dokumacı ustaları verdi:

> 1847'den beri bazı ev dokumacıları, konutlarını buhar gücü kullanabilecek biçimde uyarlayarak ya da buhar gücü kullanmaya uygun yeni Hillfields evleri yaptırarak fabrikalarla yarışı sürdürmeye çalışıyorlardı. Dokumacı evlerinin dizi başlarına buhar makinaları yerleştirip, (evlerdeki tezgahları çalıştıran) şaftı ev dizisinin üst katı boyunca uzatıyorlardı. 1850'lerin sonlarında bu «ev-fabrikalar», fabrikalara ciddi bir almaşıktı... (Ancak) ev-fabrika, evde yapılan işin göreli verimsizliği ile büyük fabrikanın göreli esneksizliğinin birçok yanlarını birleştirmekteydi. Buhar gücü verilirken, bu gücün maliyet düşürücü çıkarları ancak bloktaki evlerdeki tezgahların tümü çalıştığında sağlanabiliyordu. Bloktaki bazı dokumacılar işsizken diğerleri çalıştığında, yine hepsi atölyelerdeki makinaları çalıştıran buhar kirasına katılmak zorundaydı. 1860'ta başlayan ekonomik bunalımla birlikte, ev fabrikalardaki dokumacıların birçoğunun işsiz kalmasıyla, birçok ev-fabrika insan gücüyle çalışmaya döndü.[16]

Fabrika sisteminin gelişmesinden sonra bile varolmakta ısrar eden ev-işyeri birlikteliğinin görece başarılı örneklerini de kapitalist fabrikatörler verdi. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında, adını fabrika köylerine veren Arkwright'ın Cromford'daki ilk su gücüyle çalışan tekstil «değirmeninde»* işçileri için yaptığı iki sıra üç katlı evlerin, ilk iki katında işçilerin aileleriyle yaşaması için birer oda bulunuyor, her dizinin en üst katı uzun bir çorap tezgahı atelyesinden oluşuyor ve burada işçi aileleri fabrikada hazırlanan ve eğirilen iplikle çorap örüyordu.[17]

Ortaçağ boyunca süregelen işyeri ev birlikteliği, ya parça-başı iş verme sisteminin sonunda evi yeni tür bir işyerine dönüştürme-

---

15) J. BURNETT, *A Social History of Housing* (Konutun Sosyal Tarihi), Methuen, 1978, s. 79.

16) FRIEDMAN, 1977, s. 155-157.

(*) İngiltere'de, Onsekizinci Yüzyıl sonunda bulunan bir tür su değirmeniyle çalışan bu ilk tekstil fabrikalarına «textile-mill» (tekstil değirmeni) deniyordu.

17) B. BRACEGIRDLE, *The Archeology of the Industrial Revolution* (Sanayi Devriminin Arkeolojisi), Dickinson University Press, 1973, s. 190-192.

siyle, ya da manifaktür atelyelerinin ve fabrikaların evinde çalışan işçileri işyerlerinde toplamasıyla sona erdi. Emek sürecinin işyerinde denetim altına girmesiyle birlikte evde işle birlikte yaşamın yerini «yaşamak işi» almaya başladı.

Manifaktür Ve 'Özgür Emek Piyasası':
«İstediğimi Alırım, İstediğimi Atarım»

Kapitalizmin manifaktür döneminin tarihe bıraktığı miras tek bir sözcükle özetlenmek gerekirse, bu sözcük 'Vasıfsızlaştırma' olur. Emek sürecinin, kapitaliste ait işyerinde, seri halinde ya da birbirine koşut işlemlerin sürekli aynı işçi tarafından tekrarlanmasına indirgenmesi, sadece işin değil, işçinin yaşamının her boyutunun vasıfsızlaşmasına yol açtı. Kapitalistin parça-başı iş verirken keşfettiği böl ve yönet ilkesi, manifaktür geliştikçe emekçi sınıfları topyekun bir beceriksizleşmenin, yoksullaşmanın, sağlıksızlaşmanın, yabancılaşmanın kucağına itiyordu. Becerilerini parçalayıp vasıfsız işçilere dağıttığı zanaatkarın evini de yoksul işçi ailelerinin tek odalı sığınaklarına bölen manifaktür, bir iki yüzyıl içinde, geliştiği kent merkezlerini ve emekçiye sunduğu kent yaşamını insanlık tarihinin en utanç verici sayfalarından birine dönüştürüyordu.

Zanaatkarın el becerisini ve yatkınlığını gereksizleştiren, daha önce ancak ustasının yapabildiği işleri sokaktan toplanan her yarı aç emekçinin hemen yapmayı öğrenebileceği hale sokan el aletleri; daha önce yetişkin erkek kaslarına gerek gösteren işlerin en bitkin kadınların ve en küçük çocukların çok daha az ücret karşılığı yapabileceği biçime sokan makinalar, bu dönemde gelişti ve kapitalistin manifaktür atelyesinde boy boy dizildi.

Yeni makinalarıyla kapitalist, emek sürecinin tepesindeki iğreti konumuna iki önemli sosyal payanda dayıyordu. Birincisi, yönetimindeki işgücü, artık sadece ayrı işlerde uzmanlaşan ustalar olarak değil, erkekler/kadınlar, yetişkinler/çocuklar, yabancı sevmeyen yerli işçiler, dil bilmeyen yabancı göçmenler olarak da bölünüyordu. İkincisi, ve belki daha belirleyicisi, kapitalist, işçisiyle ilişkisine kökten bir dönüşüm getiriyordu: artık kapitalist, üreticiden belli sayıda ürün parçası değil, kendi alet ve makinalarını çalıştırmakta dilediği gibi kullanabileceği bir zaman süresi satın alıyordu. Saat-ücreti ya da gündelik, parça-başı ücretten çok farklı bir ilişki biçimiydi, çünkü, hem kapitaliste işçisini çalışma süresince denetlemek 'hakkını' veriyor, hem de 'hırslı' ustaların kendi hesaplarına fazladan parça üretip palazlanmalarına ve patronlarına ra-

kip olmalarına set çekiyordu. Saat ücreti ve gündelikle, eli sopalı ustabaşı da emek sürecinin kapısından giriyor; haftanın üç günü çok çalışıp dört günü insan gibi yaşayabilmek özgürlüğünün yerini, her gün boğaz tokluğuna ölesiye çalışmak zorunluğu alıyordu.

Dokumacı ustalarının hafta sonunu dilediklerinde «Azizlerin Pazartesi günü, hatta Azizlerin Salı günü»ne uzatma özgürlüğü[18] ile birlikte, o güne kadar 'dürüst bir işgününün' karşılığı olarak varsayılmış sağlık, beslenme, konut, dinlence koşulları da tarihe karışıyordu. İşçi, manifaktür atelyesinde sadece giderek daha az beceri gerektiren, sıkıcı, tekdüze işlemleri dayanabileceği en fazla hızla yapmayı öğrenmekle kalmıyor; aynı zamanda giderek kötüleşen, karanlık, sıkışık, pis, havasız koşullarda çalışabilmeyi de öğreniyordu. Emek sürecinin vasıfsızlaşması, işbaşı zamanla birlikte işyeri mekanının da kötüleşmesiydi. Her gün yenisi keşfedilen pahalı makinalara sermaye yetiştirme yarışısındaki kapitalistler, satın aldıkları emeğin karşılığı kadar, çalışma koşullarının bedelini de en düşük düzeyde tutmak çabasındaydı. İşçi, boğaz tokluğu ücretleri gibi, en az çalışma mekanı, en az ışık ve hava, en az boş zamanla yetinmek zorundaydı.

Emekçi, işyerinde kazandığı bu yetinme becerisini, aldığı düşük ücretle yaşayabilmek işinde de, en az gıdayla, en kötü sağlık koşullarıyla, en sıkışık ve düşük standartlı yaşam çevreleriyle yetinme becerisi olarak sürdürüyordu. İşçiyi daha düşük ücretle çalışmaya razı edebilmek, daha ucuza yaşamaya eğitmeyi gerektiriyordu. Bu yüzden, Sanayi Devriminin getirdiği vasıfsızlaşan işlerle birlikte, 1790 - 1840 arasındaki dönemde İngiliz işçi sınıfının yaşam koşullarında da belirgin ve kasıtlı bir vasıfsızlaştırma izleniyor:

> ...Patatesin tarihçisi Mr. Salaman'ın, öyküsünü gayet ayrıntılı ve inandırıcı biçimde anlattığı «somun savaşı»nda, toprak sahipleri, çiftçiler, rahipler, imalatçılar ve bizzat Hükümet'in kendisi, işçiyi buğdaya dayanan bir beslenme düzeninden patates rejimine sürmekte elbirliği ediyordu... Mr. Salaman, patatesi (son derece) etkin bir sosyal denge unsuru olarak görüyor: 'patatesin kullanılması... aslında işçilerin mümkün olan en düşük ücretlerle yaşamlarını sürdürebilmesini sağlıyordu. Patates, bu yüzden, İngiltere'de kitlelerin fakirleşmesini ve vasıfsızlaşmasını bir yüzyıl daha uzatmış olabilir; fakat diğer seçenek kanlı bir devrimden başka birşey değildi. İngiltere'nin ondokuzuncu yüzyıl başlarında böylesine şiddetli karışıklıklarla altüst olmaktan kurtulması... büyük ölçüde patatesin başarısı sayılmalıdır.'[19]

---

18) FRIEDMAN, 1977, s. 153.
19) THOMPSON, 1963, s. 348.

Kentlerdeki sıkışık yaşantının sütü kıtlaştırıp pahalandırması, bira içilmesini kısıtlamak için konan vergi, işçiyi bu gıdalı içeceklerden de koparıp, bol şekerli çayla avunmayı öğrenmeye itiyordu.

Kapitalist, emek sürecinin zamanını saatle ölçülen, değer biçilen zaman parçalarına bölerken, küçük girişimciler de yaşam mekanını parselleyip bölerek işçi konutları dizilerine dönüşüyordu. Emek sürecinde gelişen «beceri ölçeğine göre bir ücret ölçeği», bu evlerin dikkatle ölçülmüş biçilmiş düzeninde de yansıyordu:

> İşçi evleri artık çok ender olarak tek başına yapılıyor; şimdi artık, büyük sayılarda, bir düzineden altmış eve kadar sayılarda inşa ediliyor. Tek bir müteahhit, bir veya iki sokağın tamamını birden inşa ediyor. Bunlar şöyle düzenleniyor: Ön taraflardan birine arkada bir kapısı ve küçük bir bahçesi olacak kadar talihli olan en iyi sınıf evler yerleştiriliyor ve bunlar en yüksek kiraları getiriyor. Bu evlerin arkasında, iki ucu yapılarla kapalı olan ve bu uçlardan birinden girilen dar bir geçit, bir arka sokak yer alıyor. Bu arka sokağa bakan evler en düşük kirayı getiriyor ve en bakımsızları oluyor. Bunların arka duvarları, ikinci bir sokağa bakan ve ilk sıradakilerden daha az, ikinci sıradakilerden daha çok kira getiren üçüncü sıra evlerle ortak... Müteahhitler bu yöntemi, yerden tasarruf sağladığı ve ilk ile üçüncü sıralardaki evlerin daha yüksek kiraları yoluyla daha yüksek ücret alan işçileri de soymak olanağı verdiği için tercih ediyorlar[20]...

Bu tür konut çevreleri, eskiyen kentsel çevrede kendiliğinden gelişen kötü yaşam koşullarının ötesinde, kasıtlı ve tasarlanmış bir vasıfsızlaştırma ölçeğinin işçi sınıfının günlük yaşamına uygulanmasıydı:

> Kapitalist dönüşümün, her tür toplumsal sorumluluk duygusundan yoksun ilkelerinin kabul edilmesiyle birlikte, sefalet mahalleleri ve sefalet konutları benimsenmiş oldu... konut koşulları kötüleştikçe mülkün toplam kirası yükseliyordu... Geniş odalı eski evlerin, tüm bir ailenin tek bir odaya tıkıştırıldığı sıkışık kira konutlarına çevrilmesi, daha 'zengin' kentlerin artan nüfusunu barındırmaya yetmiyordu. Bu boğucu koşulları başından kendine standart edinen yeni mahaller yapılmalıydı... Bu yığılmanın kaynağını kavramak için, sadece, kendilerinden ekonomik bakımdan daha güçlü olanlar kadar pazarlık etmek ve razı olmamak gücüne sahip olmayan yoksulların gereksinimlerinden kar çıkarmak şehvetinin yaygınlığını anlamak yetmez; onyedinci yüzyıldan itibaren mahrumiyet, nüfusun hatırı sayılır bir bölümünün kısmeti olarak benimsenmişti. Fakirlik ve açlık tarafından mahmuzlanmadan boğaz tokluğu düzeyindeki ücretlerle

20) ENGELS, 1845, s. 87.

çalışmaları beklenemezdi... Daha büyük kentlerin nüfusunun nerdeyse dörtte biri... düzensiz işlerde çalışanlardan ve dilencilerden oluşuyordu; kapitalistin emeği kendi koşullarıyla işe alıp istediği zaman anında işten çıkardığı, klasik kapitalizmin sağlıklı emek pazarı, işte bu emek fazlasına dayanıyordu[21]...

Bu emek fazlasının oluşturduğu yedek sanayi ordusu, işle işsizliği bir çok anlamda içiçe yaşıyordu. Birincisi, hem işte hem işsizlikte, hem işbaşında hem günlük yaşamında aynı güvencesizliği yaşıyordu. Manifaktür işleri çoğunlukla gündelik ya da haftalıktı. Manifaktür işvereni kapitalizmin devresel bunalımlarına karşı savunmasızdı. Patronun bu güvencesizliği işçiye kat kat yansıyordu. Geçici bir genişleme döneminin yükselen ücretleriyle «göreli bir rahat içinde yaşarken, yoksulluğun en ileri derecesi, hatta açlıktan ölüm»[22] hemen kapının ardında beklemekte olabilirdi. Manifaktür işçisi, yüksek bir hareketliliğe sahipti: kirasını ödedikçe ücretine uygun bir eve taşınabilir, kirayı ödeyemez hale gelince kendini hemen sokakta bulurdu. Birkaç parça dünyevi eşyasıyla işten işsizliğe, boğaz tokluğundan açlıktan ölmeye kolaylıkla geçebiliyordu. Kendinden düşük ücretle çalışmaya hazır bir yedek ordu tarafından kuşatılan işyerindeki güvencesizliği; kentin, bütün diğer geleneksel geçim dayanaklarını kurutarak kuşattığı yaşamında da sürüyordu.

Bu hareketliliği, manifaktür işçisine sadece birbirinden farklı çok çeşitli işlerde çalışmayı öğretmekle kalmıyor, aynı beceri esnekliğini işsizliğin çeşitli biçimlerinde de gösterme yeteneğini veriyordu:

> Bu «nüfus fazlası»nın geçinmek için başvurduğu icatlar şaşırtıcıdır. Londra'nın kavşak-süpürücüleri tüm dünyada bilinir; fakat bugüne kadar bütün büyük kentlerdeki kavşaklarla birlikte ana caddeler de, Yoksul Yasası mütevellileri ya da belediye yetkilileri tarafından çalıştırılan işsiz kalmış kişiler tarafından süpürülmüştür... Şehirlere gelen ve büyük miktarda «vagon» trafiği taşıyan büyük karayolları boyunca, geçmekte olan arabalar ve omnibus'lar arasından canlarını tehlikeye atarak taze at-pisliği toplayan, ve bu imtiyaz için çoğu zaman yetkililere haftada birkaç şiling ödeyen küçük el arabalı birçok insan görülebilir... Özellikle Cumartesi öğleden sonraları, tüm çalışan nüfusun sokaklarda olduğu sırada, işportacılık ve seyyar satıcılıktan geçinen kalabalık ortaya çıkar. Ayakkabı ve korse bağları, kuşaklar, sicim, pas-

---

21) L. MUMFORD, *The Sity in History* (Tarihte Kent), Harbinger, 1961, s. 417, 418, 432.

22) ENGELS, 1845, s. 102.

talar, portakallar, her tür küçük eşya, bu damlar, kadınlar ve çocuklar tarafından satılmaktadır; ve diğer zamanlarda da, bu tür satıcılar sokak köşelerinde, ya da gezerek pasta, zencefil birası ya da ısırgan birası satarken görülebilir. Kibrit ve benzeri şeyler, kırmızı balmumu, ve ateş yakmak için patentli karışımlar bu sokak satıcılarının diğer geçim kaynakları arasındadır. Kimisi de sokak sokak gezerek ufak tefek işler arar...[23]

Engels'in, dilencileri de ekleyerek çizmeyi sürdürdüğü bu tablo, son otuz-kırk yılda Türkiye'de yaşayanlar için hiç de yabancı değil. Gecekondulunun yeniden keşfedilen 'marjinalliğinin' tek değişik yanı işporta kutusundaki malların türü. Güvencesiz «küçük sanayi» işlerinde, birkaç el aletinden oluşan tamirci atelyelerinde yedek parçası bulunmayan ithal mallarına parça uydurmak ile, kentin orasından burasından bulup buluşturulan malzemeyle derlenen «teneke mahallelerinde» yaşamak işini sürdürmek benzer beceriler gerektiriyordu. Her tür altyapıdan yoksun gecekondu mahallelerinin tozunda, çamurunda, çöp yığınlarında yaşamayı öğrenemeyen, aynı koşullardaki küçük atelyelerin yağında, isinde, soğuğunda, sıcağında çalışmaya katlanamazdı.

En kötü çevresel koşullarda en düşük ücretlerle yaşamak işini, Engels'e göre, İngiliz işçi sınıfına gösterenler İrlandalı göçmenlerdi:

...En kötü meskenler onlar için yeterlidir; tek bir iplik tutsa da giysileri onlar için dert değildir; ayakkabı diye birşeyi zaten bilmezler; yiyecekleri patatesten ve sadece patatesten ibarettir; bu ihtiyaçları ötesindeki kazandıkları herşeyi içkiye harcarlar. Böyle bir ırkın yüksek ücretlere ne gereksinimi olabilir ki?... İrlandalı, eşyaya alışık değildir; bir saman yığını, giyilemeyecek hale gelmiş birkaç paçavra gece yatağı olarak yeterlidir... Zaten fazla yere de ihtiyacı yoktur. Memleketindeki kerpiç kulübesinde tüm ev işlerini tek bir odada görüyordu; ailesinin İngiltere'de de bir odadan fazlasına gereksinimi yoktur. Yani, artık evrenselleşmiş olan, bir odaya birçok insanı tıkıştırmak adeti İrlandalı göçmenler tarafından getirilmiştir... İrlandalılarla yarıştığı her dalda İngiliz işçisinin ücretleri sürekli düşmeye zorlanmaktadır. Ve bu dallar çoktur. Az beceri gerektiren ya da hiç gerektirmeyen dalların tümü İrlandalılara açıktır...' Bir tamirci, ya da bir tekstil 'değirmen'inde işçi olabilmesi için İngiliz uygarlığına ve adetlerine uyum sağlaması, genelde bir İngilize dönüşmesi gerekir. Ama, beceriden çok kaba kuvvete dayanan bütün basit ve titizlik gerektirmeyen işlerde İrlandalı, herhangi bir İngilizin yerini alabilir...[24]

23) ENGELS, 1845, s. 112.
24) ENGELS, 1845, s. 117-118.

«Yerli Saxon fizyonomisinden farklılığı ilk bakışta belli olan Kelt yüzleri» İrlandalıları belirli tür emek süreçlerine 'tayin' ederken; manifaktürde ve ilk fabrikalarda yaygın olan emek süreçlerindeki çalışma biçimleri de kendilerine özgü yeni bir kötürümler 'ırkı' yaratmaktaydı. Küçük yaştan başlayarak uzun saatler aynı durumda çalışmak, çarpık bacakları, bükük belleriyle ilk bakışta ayırdedilebilen, «İngiliz burjuvazisinden apayrı bir ırk» doğurmaktaydı.[25]

Kapitalistle işçinin emek sürecindeki yerlerinin giderek farklılaşması, birbirinden yaşam koşulları ve fiziksel görünümleriyle ayrılan iki sınıfı yaratmakla kalmıyor, bu ayırma, kentsel mekanda da sistematik bir biçim veriyordu:

> (Manchester) o kadar garip bir şekilde düzenlenmiştir ki, yıllarca bu şehirde yaşayan ve hergün şehir merkezine gidip gelen birisi, bu geçişlerini sadece işine gidip gelmeye ve zevki için gezintilere sınırlı tuttukça, hiçbir işçi mahallesini görmemiş, hatta hiçbir işçiye rastlamamış olabilir... Çünkü Borsa'dan kentin dışına doğru her yöne giden caddelerin her iki yanında orta ve küçük burjuvazinin bakımlı dükkanları dizilmektedir... Bu dükkanların, arkalarında kalan mahallelerle belli bir ilişkisi olduğu, alış veriş merkezlerindekilerin ve düzenli konut semtlerindekilerin, ardında pis işçi evlerini saklayanlardan daha şık ve bakımlı olduğu doğrudur; bununla birlikte, güçlü mideleri ve zayıf sinirleri olan zengin adamların ve kadınların gözlerinden, zenginliklerinin kopmaz bir parçası olan bu sefalet ve pisliği saklamaya yetmektedirler...[26]

Kapitalistin emek sürecine verdiği biçim, bu sürece egemen olmak için uyguladığı baskı, işçinin günlük yaşamını ve bu yaşamdaki baskıları belirlediği gibi; işçi sınıfının emek sürecindeki baskılara ve koşullara başkaldırışı, yaşanmaya zorlandığı koşullarda da bu tür destek buldu. Daracık atelyelere tıkıştırdığı işçilerin, sırt sırta çalışmayı omuz omuza direnmeye dönüştürmeye başlaması kadar; kalabalık ve sıkışık işçi mahallelerinde başlayan salgınların, yangınların tüm kenti sarıvermesi de burjuvaziyi tedirgin ediyordu. Manifaktür'ün yarattığı vasıfsızlık, giderek sağlıksızlık, geri tepmeye başlayan bir silah haline geliyordu. Fabrika, işyerine ve işbaşı zamanına denetim getirmek kadar, yaşamak işine de çekidüzen vermek amacından doğdu.

---

25) ENGELS, 1845, s. 145.
26) ENGELS, 1845, s. 77-78.

Fabrika ve Şirket Şehrinde Disiplin:
«İstediğim Hızda ve Biçimde Çalıştırırım»

Onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru, sanayi devriminin şafağında, birden çoğalan «sanayi mucitleri»nin başlıcalarından biri olan Richard Arkwright'ın iki icadı[27] birbirini tamamlayarak fabrika çağının iki önemli ilişki biçiminin temelini atıyordu. Bunlardan ilki, akarsu gücüyle çalışan pamuk eğirme tezgahı, emek sürecini insan gücü ve çalışma hızı ile belirlenmekten çıkarıyor ve merkezi bir mekanik güç kaynağına bağlıyordu. İkincisi ise, daha önce de değindiğim, «Arkwright Köyleri»ydi: bu köyler, gezginci emeği subaşlarında kurulan «tekstil değirmenleri»ne bağlamak için işverenin yaptırdığı işçi evlerinden oluşuyordu. Her iki buluş da, ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyıl başlarına kadar sermayenin emeği «disiplin altına almak» için başvuracağı yol ve yöntemlerin kaynağı olmakta aynı derecede önemliydi.

Emekçiyi makinaya bağlamakla emekçi ailesini fabrikaya bağlamak, bu «disiplin»in birbirinden ayrılmaz gerekleriydi. İşbaşında disiplinin sağlanması için aynı disiplinin işdışında da kurulması zorunluydu. İşçiler, «fabrikadaki cansız mekanizmanın canlı uzantıları»[28] haline gelirken, «işgücü de, aynen fabrikadaki mekanik karşılığı gibi, iyi düzenlenmiş ve bakımlı bir canlı makina sistemi olarak görülüyordu. İyi bir yaşam çevresi, insan makinasını işe uygun bir durumda tutmak için gerekli bir faktördü»:

> ...İşe gelmemek sürekli bir sorundu ve gezginci olmak eğilimindeki fabrika işçileri çoğunlukla, bir işte birkaç hafta çalıştıktan sonra başka bir fabrikada çalışmak için gidiyorlardı. İyi bir evin sağlanmasıyla, işten atma tehdidi işe gelmemey karşı başarılı bir önlem olmaya başladı, ve kendisine iyi bir ev verilen kadının, kocasının başka bir işe geçmesine izin vermeyeceği görüşü yaygınlık kazandı...[29]

Manifaktür sermayesinin birkaç yüzyıl süresinde kentlerde yoğunlaştırabildiği emek pazarlarını terkederek, uzak subaşlarına ta-

27) C. HILL, *Reformation to Industrial Revolution* (Reformasyon'dan Sanayi Devrimine), 1967, s. 251-252, 266; DEANE, 1973, s. 175-176; BRACEGIRDLE, 1973, s. 190-192; MARX, 1867, s. 411'de ise, akarsu gücünden önce beygirlerin de bir süre aynı amaçla kullanıldığını ve 'beygirgücü' teriminin bu dönemden kaldığını anlatıyor, ve sudeğirmeninin sabit hızını, mevsimlere göre değişen gücünü, belli bir yere bağlı oluşunu, kapitalist açısından sakıncaları olarak sayıyor.

28) MARX, 1867, s. 461.

29) BRACEGIRDLE, 1973, s. 192.

şınan tekstil sermayesinin bu göçünün ardında sadece, sabit bir güç kaynağına ulaşmak gibi, 'teknik' gerekler görmek en azından yetersiz. Zaten, çok geçmeden, Watt'ın, «kendi gücünü kömür ve su tüketerek sağlayan, gücü tamamen insan denetiminde olan, hem taşınabilir hem de bir hareket aracı olan, kentsel olup su-değirmeni gibi kırsal olmayan, üretimin kentlerde yoğunlaşmasına izin verip su-değirmenleri gibi ülkenin her bir tarafına saçılmayan, heryerde kullanılabilir olup yerleşmeyi seçtiği yerin yerel koşullarından görece pek etkilenmeyen»[30] buhar-makinası, bu teknik zorunluğu ortadan kaldırıyordu. Ancak bu yeni makina da, mekandan bağımsızlaştırdığı tekstil sanayisinden çok daha geniş kömür ve demir üretimi dallarını açıyor, kırın her köşesinde demiryolları yapımını olanaklı kılıyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca, sermayenin büyük kentler dışında ve kırsal bölgelerde giderek büyüyen yatırımlar yapması için teknik gerekler ve olanaklar hiç eksik olmadı. Ama bunlar kadar önemli bir sosyal neden de vardı: sermaye daha önce, ortaçağ kentlerinde yuvalanan zanaatkar loncalarının denetimini kırmak için kullandığı yola yeniden başvuruyordu. Robert Owen'ın New Lanark'ta devraldığı işçiler, ne kadar yabani, kuşkucu, yalancı ve asi İskoç emekçileri olsa da,[31] manifaktür kentlerinde örgütlenme ve bilinçlenme yoluna girmekte olan işçi sınıfından farklıydı; üç dört yıl içinde Owen, işçilerin çalışma ve yaşam koşullarındaki, reformlarıyla New Lanark'ı örnek bir fabrikaya çevirdi.[32] Owen'ın reformları, New Lanark işçilerini sınıf mücadelesinden uzaklaştırmakta ve kooperatif bir ütopyanın 'barış' düşleriyle uyuşturmakta çok etkili olmuştu.

Kısacası, sermaye ondokuzuncu yüzyıl boyunca, hem merkezi ve mekanik bir güç kaynağına bağlı makinalar sistemini kurabilmek için, hem de bu sistemde çalışmaya razı olacak kadar uysal ve manifaktürün 'kötü' alışkanlıklarıyla bozulmamış emeği bulmak için, kent dışına, yeni sanayi bölgelerine yöneldi. «Fabrika köyleri», bu emeği denetim altına almak için geliştirilen araçların en önemlilerinden biri olarak belirdi, büyük kömür madenlerinin, demir-çelik sanayinin ve demiryollarının «şirket şehirleri» olarak gelişti.

30) MARX, 1867, s. 412.

31) THOMPSON, 1963, s. 858.

32) R. AYBAY, *Sosyalizmin Öncülerinden Robert Owen: Yaşamı, Eylemi, Öğretisi*, Remzi Kitabevi, 1970, s. 68: Owen'ı, en azından idealist bir sosyalist olarak tanıtan bu çalışma, Owen'ın reformlarının gerçekte kapitalist açısından daha verimli, düzenli ve apolitik bir işgücü yaratmaya yönelik niteliğini gözden kaçırıyor.

Yeni fabrikaların, sıkışık ve sağlıksız manifaktür atelyelerine kıyasla, geniş, aydınlık ve düzenli mekanlar sağlamasına koşut olarak, fabrika köyleri ve şirket şehirleri de düzenlilikleri ve kırsal çevreleriyle «kömür kenti»nin sağlıklı bir almaşığıydı. Çünkü, Watt' ın buhar makinasını kuşanan sermayenin kentlere dönüşü, manifaktürün sefalet birikiminin utanç tablosunu, insanlığın şimdiye kadar gerçekleştirebildiği en inandırıcı cehennem görüntüsüyle örtüyordu:

> Kömür kentini gece kaplamıştı: Kentin belirgin rengi siyahtı. Kara duman bulutları fabrika bacalarından kabarıyor, çoğunlukla kentin organizmasını parçalayarak içine kadar giren demiryolu depo ve tesisleri, heryana is ve kor saçıyordu. Yapay aydınlatma için gazın bulunuşu, bu pislik yayılımının vazgeçilemez bir yardımcısıydı... Bu gazın yardımı olmasaydı iş, duman ve sis yüzünden sık sık kesintiye uğrayacaktı. Kentlerin içinde gaz üretimi kentlerin yeni görüntüsünün tipik bir yanıydı: kentsel siluetin üstüne muazzam kitleleriyle yükselen devasa gaz tankları, katedraller kadar büyük yapılardı... kentin tepesinde yükselen görüntüleriyle, havasına saldıkları zehirlerle, bu gaz tankları, «pratik» çıkarların yaşamsal gereksinimlere egemen oluşunu simgeliyordu... Bu yeni çevrede kara giysiler artık yas tutmak için değil, koruyucu renkleri için giyiliyordu. Siyah soba-borusu şapkalar ise neredeyse işlevsel bir tasarım içeriyor ve buhar gücünün etkin bir simgesi haline geliyordu... Bu koşullar altında mutlu olabilmek için insanın bütün duyularının körelmesi gerekiyordu...[33]

Bu kentsel cehennem ortamına karşı, kırda kendi kentini oluşturan fabrika, aklın cenneti gibi görünüyordu. İşçinin, makinanın kölesi haline gelmesinin adı işsizlikten kurtulmaksa, fabrika konutlarında kiracı olmanın adı da sağlıklı ve düzgün bir yuvaya sahip olmaktı. İşyerine bağlı konutların oluşturduğu bu esir emek pazarı, fabrikadaki makinaların büsbütün kolaylaştırdığı işi, işçinin karısına ve çocuklarına da sunuyordu. Ancak Cumartesi öğleni yemek masası üstündeki çanağın içinde toplanan aile geliri, bir erkek, bir kadın ve birkaç çocuk işçinin herbiri geçimlik ücretin çok altına düşürülmüş kazançlarından oluşuyordu.

Makina ve fabrikayla, kapitalist, sermayenin yeni bir sihirini; sömürünün en ağır biçimlerine, en yumuşak iyilikseverlik ve cömertlik görüntüsünü verebilme gücünü keşfediyordu. İstenildiği gibi hızlandırılabilen makina sistemi sayesinde, işin yoğunlaştırılmasına işgününün kısaltılması görüntüsü verilebiliyor; neyi ne kadar ürettiğini izleyemez hale gelen işçiye ödül gibi sunulan yeni parçabaşı ücret sistemi, yoğunlaşan sömürüyü gizliyordu.

---

33) MUMFORD, 1961, s. 470-471.

Bu sihir, fabrika köylerinin ve şirket şehirlerinin sahte cennetinde de geçerliydi. İşyerine ve işe bağlı bu tür yerleşmeler sadece işçi konutu değil, tüm bir işçi yaşantısı sunuyordu. Ondokuzuncu yüzyıl ortasında yayımlanan bir romanın kahramanı M. Hardy'nin fabrikasında:

> İmalat amacıyla kullanılan sanayi binasının hemen yanında, işçilerin yaşadığı birçok apartman dairesine bölünmüş diğer bir büyük yapı dikiliyordu. Bu yapının zemin katında, hepsini fabrika çalışanlarının örgütleyip yönettiği, türlü mallar satan kooperatif dükkanları, çamaşırhane, akşam okulu, ilk yardım merkezi ve her çeşit dinlence odaları vardır. Tümünün incelenmesi ve düzenlenmesi (gerekli sermayeyi de sağlamış olan) M. Hardy tarafından o kadar ihtiyat ve akıllılıkla yapılmıştı ki, kiralar ve yiyecekler normal fiyatlarının neredeyse üçte birine mal oluyordu. Ayrıca her işçinin alacağı aylığın karşılık olarak tutulduğu bir tür aylık hesabının bulunması, ödemelerin aydan aya yapılmasına olanak tanıyor, kira ve diğer borçlar ise aylıklardan doğrudan düşülebiliyordu. Ve bütün bunlar, M. Hardy'nin bu tür bir ortak yaşam için sağladığı sermayeyi yüzde beş gibi makul bir faizden mahrum etmeden gerçekleşebiliyordu. Bunlar ve başka birçok sosyal önlem, M. Hardy'nin işçilerini diğer işçilerin oluşturduğu büyük kitlelere kıyasla çok ayrıcalıklı bir konuma getiriyor ve bu yerleşmeyle ilgilenen tahrikcilerin beslediği kın ve kıskançlığın başlıca kaynağı oluyordu...[34]

Ancak, Owen'ın New Lanark'ından esinlenen tüm bu «kooperatif mutluluk» öykülerinin bir de acı yüzü vardı. Yakın zamanlara kadar 'popüler' olan eski bir Amerikan zenci kömür madeni işçisi şarkısında dile getirildiği gibi:

> «Yükle onaltı tonu, eline geçen ne?
> Battın birgün daha borç içine;
> Aziz Peter, çağırma beni gidemem,
> Ruhumu borçlandım şirket kantinine.»

Şirketlerin sağladığı günlük yaşam hizmetleri, işçiyi işine ve işyerine sadece bu bir tür ayni avans ücret düzeniyle, ekonomik bir borçlandırma yoluyla, bağlamakla kalmıyordu. Şirket konutlarında oturmak, birçok kez işçiyi politik vesayet altına da sokuyordu. Marx'ın da gözlemlediği gibi, örneğin «kömür işçilerinin, ev edinmek için sömürücülere bağımlı olmalarının ne anlama geldiği herhangi bir grev sırasında görülebilir»di.[35] 1844'teki Durham kömür madencileri grevi,

---

34) E. SUE, *Le Juif Errant* (Maceraperest Yahudi), roman, 1845, bölüm XIV.
35) MARX, 1867, Pelican, 1976 basımı, s. 1084.

...dört aya yakın bir zamandır sürüyor ve maden sahipleri hâlâ üstünlüklerini sağlayacak bir yol göremiyorlardı. Ancak, bir yol hâlâ açıktı. Ev sistemini hatırladılar; akıllarına geldi ki, bu isyankar ruhların evleri ONLARIN malıydı. Temmuzda, işçilere tahliye bildirisi yapıldı, ve bir hafta içinde kırk bin işçinin hepsi kapı dışarı atıldı. Bu önlem en merhametsiz biçimde uygulandı. Hastalar, güçsüzler, ihtiyarlar ve küçük çocuklar, hatta doğum yapmak üzere olan kadınlar, acımasızca yataklarından sürüklenip yol kenarındaki hendeklere atıldılar... Büyük sayıda asker ve polis, bütün bu zalim işlemleri uygulayan hakimlerin en küçük bir işaretiyle ve en küçük bir direniş belirtisinde ateş açmak üzere hazır bekliyordu...[36]

«Sanayi Devrimi» dönemi boyunca, özellikle Metodistlerin başını çektiği ideolojik kampanyalar, İngiliz işçi sınıfını «çalışkanlığa, tutumluluğa ve dindarlığa» zorladı. «Bir yandan fabrikadan, bir yandan da Pazar okulundan kaynaklanan disiplin ve düzen baskıları, yaşamın her yönüne, boş zamanlara, kişisel ilişkilere, konuşma biçimine, terbiye kurallarına yayıldı».[37]

Yöneticiler, özellikle Chartist'lerin döneminde (1780 - 1830), düzensiz boş zamanların, kasaba ve kentlerde yaygınlaşan uygunsuz buluşma yerlerinde siyasal kışkırtma için kullanılmasından kaygılanır olmuştu. Devlet, kütüphaneler ve parklar gibi daha zararsız dinlence yerleri sağlamakla kalmayıp, kimini de kısıtlayarak ruhsata bağladı. Alkol ancak belirli saatlerde içilebiliyor; müzikhol ve benzeri eğlence yerleri ruhsatla işletilebiliyordu... Tüm bunlar, yalnız başına ya da aile çevresinde yürütülen eğlencelerin gelişmesine yol açarken, eğlence ve dinlencenin toplu biçimlerini azalttı... Ne kadar kısa sürerse sürsün ve insanlar uzun bir çalışma gününden sonra ne kadar yorgun olursa olsun, boş zamanlar kesinlikle özgürlük olarak algılanıyordu. Bu, (çoğunlukla tatsız olan) iş eyleminden, ustabaşı veya postabaşından, ve işi çevreleyen katı disiplin ölçülerinden kurtulmak anlamına gelen bir özgürlüktü... yine de bu işdışı zamanlar, kısa bir sürede gelişen yasalar ve kurallar, ayıp ve ahlak anlayışlarıyla kuşatıldı. Bazı gözlemciler bu sürecin tümünü, «iş disiplininin» karşılığını oluşturan bir «işdışı disiplininin» getirilmesi olarak nitelendirirler...[38]

---

36) ENGELS, 1845, s. 258: Durham'daki bu grev, daha sonra Marx'ın yukarda değindiği 1863 kışındaki grevde de olduğu gibi, işçilerin evlerden atılması ile birlikte, bir süre çevredeki tarlalarda barınma çabasına karşın, başarısızlıkla sonuçlandı.

37) THOMPSON, 1963, s. 442.

38) C. JENKINS ve B. SHERMAN, *The Leisure Shock* (Boş Zaman Şoku), 1981, s. 40-41.

Ancak, emek sürecine disiplin getirmek için geliştirilen yöntemlerin işçinin yaşamak işine de uygulanmasının en çarpıcı örneğini, yirminci yüzyılda otomobil sanayisinde montaj hattını ılk kez harekete geçiren Henry Ford verdi. 1913'te uygulamaya koyulan montaj hattının, çalışma hızının denetimini tümüyle yönetim eline vermesi sonucunda işten ayrılma, işe gelmeme gibi direnmelerin yoğunlaşması üzerine Ford, beş-dolar-günlük prim sistemine ve bununla birlikte işçilerinin işdışı yaşamını denetleme programına başvurdu. Günlük ücretin 2.30 dan 5.00 dolara yükselmesi için işçinin, montaj hattının tasarımında yararlanılan zaman ve hareket etütleri kadar titiz bir biçimde tutulan bir puantaj sisteminde yeterli sayılacak bir düzenlilikte yaşaması gerekiyordu. Ford Şirketi, bu uygulama için yüz kişilik bir sosyoloji bölümü oluşturdu, ve kendilerine verilen araba, sürücü ve tercümanla ev ev gezen bölüm elemanları, kimsenin fazla içmediğini, herkesin normal bir cinsel yaşamı olduğunu, boş zamanların yararlı bir biçimde geçirildiğini, şirketin evlerine pansiyoner alınmadığını ve evlerin temiz tutulduğunu, vb. denetlemeye girişti. Ancak, aynı yılda gerçek ordular arasında çıkan savaş, ve ardından gelen bunalım dönemi, Ford'un şirket şehrinde garnizon yaşantısı gerçekleştirme tasarılarının başarısını sınırladı.[39]

Emek sürecindeki denetimini yoğunlaştırmak için sermayenin başvurduğu her çare, aynı zamanda işçi sınıfına da yeni bir direniş aracı veriyordu. Montaj hattının, işin yoğunlaştırılması kadar durdurabilmesini de kolaylaştırdığı gibi,[40] işverenin, işçileri işyerine bağlamak ve denetim altında tutmak için sağladığı konut alanları, işçi sınıfının örgütlenmesi geliştikçe, işyerini kuşatan direniş yuvalarına dönüşüyordu. Örneğin, ABD'de, Pennsylvania eyaletinde, «...1902 yılındaki grevde, yüzlerce kömür madeni işçisi ailesi, ekip biçtikleri küçük çiftlikler ve büyük bahçeler sayesinde mücadele-

---

39) M. SHAW, *Marxism and Social Science: The Roots of Social Knowledge* (Marksizm ve Sosyal Bilimler, Toplumsal Bilginin Kökenleri), Photo Press, Londra, 1977, s. 19-22; ayrıca, E. J. HOBSBAWM, *The Age of Capital: 1848-1875.* (Sermayenin Çağı: 1848 - 1875), Abacus, 1975, s. 254'te, Avrupa'da demiryolu şirketlerinin üniformalar ve rütbelerle yarattıkları askeri disiplin sistemini anlatıyor..

40) D. GARTMAN, «Origins of the Assembly Line and Capitalist Control of Work at Ford» (Montaj Hattının Kökenleri ve Ford'da İşin Kapitalist Denetimi), *Case, Studies on the Labour Process* (Emek Süreci Üzerine Örnek Çalışmaları), der. A. ZIMBALIST, Monthly Review Press, 1979, s. 294.

rini sürdürebilmişti».[41] Pullman ve Goodyear gibi şirketlerde, birkaç işçinin işten çıkarıldığı haberi, hızla yayıldığı şirket şehirlerinde yaygın dayanışma grevlerine yol açıyordu.[42]

Kent merkezlerindeki yoğun emek pazarından yararlanmak üzere, zamanında, çalıştırdıkları işçilerin yaşam alanlarına yakın yerleşmiş fabrikalar da huzursuz olmaya başlıyordu. Yakın bir örnekte, çevredeki tersane işçilerinden yararlanmak üzere 1950'lerde Haliç'te yerleşen Arçelik şirketinin bir yöneticisinin 1960'larda sıklaşan grevlerle ilgili olarak belirttiği gibi, «sendikalar grev olan yere kadınları, çocukları yığıyor; mahalle içinde olan fabrika bu olayı hep kapısında buluyordu»[43]. ABD sermayesi aynı huzursuzluğu 1915'te yaşıyordu:

> Geçenlerde çalkantılı bir tramvay grevinin sancılarına hedef olan bir doğu kentindeki büyük bir sanayi kuruluşunun şefinin açıkça belirttiğine göre, grevcilerin fabrikanın önünden her geçişi, bütün bölümlerdeki işgörenler arasında sanki bir hastalık ateşinin yayılmasına yol açıyordu. Bu kişinin düşüncesine göre, eğer fabrikalar banliyölere taşınırsa, çalışanlar bu kadar sık aralarla bulaşıcı mikroplara maruz kalmazdı...[44]

Buhar gücüne göre örgütlenmiş, ya da çeşitli atelyelerin eklenip takılmasıyla büyümüş çok katlı fabrikaların, kentin dışında geniş bir arazide yaygın bir montaj hattı düzeni kurmak için kent merkezinden kaçmaları, aynı zamanda çevrelerindeki işçi yerleşmelerinin oluşturduğu ablukayı yarmayı da amaçlıyordu. Montaj hattının, emek sürecine getirdiği yeni becerisizleşme ve vasıfsızlaşma düzeyleri ve yönetime sağladığı yeni denetim olanakları, metropoliten alanların çevresindeki örgütsüz emeği yeni emek süreci için daha uygun bir işgücü kaynağı haline getiriyordu. Sermaye, emek sürecindeki egemenliğini korumak için eski bir yola yeniden başvuruyor; merkezine yerleştiği ya da çevresinde oluşturduğu kentlerden kıra kaçıyordu. Ancak bu kez, işçisinin yaşam koşullarını da kendi cebinden sağlayan babacan patron maskesinin bedellerini yüklenmeye niyetli değildi.

---

41) R. SMUTS, *Women and Work in America* (Amerika'da Kadınlar ve İş), New York, 1971, s. 11-13.

42) M. FELDMAN, «A Contribution to the Critique of Urban Political Economy: The Journey to Work» (Kentsel Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı: İşe Gidiş-geliş), *Antipode*, c. 9, No. 2 (Eylül 1971), s. 37.

43) Türkiye'de bu tür direnişlerin aldığı biçimi öykülendiren bir kaynak: L. TEKİN, *Berci Kristin Çöp Masalları*, Adam, 1984, s. 70-75.

44) D. GORDON, *Marxism and the Metropolis*, der. TABB ve SAWYERS, Oxford University Press, 1978 içindeki makalesi..

Zaten, kapitalist tarafından sağlanan, işyerine bağlı işçi konutu, özünde dengesiz ve çelişkili bir durum: «çünkü... kârlarını korumak için ücretleri düşüren bir kapitalist, topraktan ve işyerine bağlı konuttan kazandığı kârları da baltalamak zorunda kalır. Kapitalizm, emeğin bir yere bağlı olmamasını, hem firmalar arasında, hem de işle işsizlik arasında özürce dolaşabilmesini gerektirir».[45]

Emeği bağlamak fakat kendisini emekten bağımsız kılmak. Yirminci yüzyılda, bu çelişkiyi çözmek için sermaye, tekelci gücünün sağladığı her çareye başvurdu. Tekelci kapitalizmin yeni çarelerinin bir yanı, sermayenin gittikçe yoğunlaştığı üretimde geliştirilen yeni emek süreçlerinden; öbür yanı ise gittikçe toplumsallaşan tüketimde yaygınlaşan yeni yaşam biçimlerinden kaynaklanıyordu. Sermaye, emek sürecinde yoğunlaşan sömürüye 'demokratikleşme' görüntüsü vermeye çalışırken, emeğin bağlarının ekonomik ve politik bedellerini de 'sosyal' devlete ve 'refah' pazarlarına devretmeye yöneliyordu. İşteki katı disiplin görüntüsü 'katılım'a dönüştükçe, «yaşamak işi»ndeki ipotek örüntüsü belirginleşiyordu.

Otomasyon, Sosyalizasyon ve Tekelci Kapitalizmin Anonimleşen Yüzü: «İsteğiniz .Bizim de İstediğimiz, Fakat...»

1970'lerde İngiltere'de ileri bir otomasyon düzeyinde kimya teknolojisine sahip olan ve yeni bir çalışma düzeni denemesine girişen suni gübre tesislerinde yapılan bir araştırmanın vardığı,

> Gerçek: işi anlamlı bir deneyim haline getirmek hakkındaki bütün büyük laflara karşın, çoğu kişinin anlamlı bir iş yapmadığı. 'Teknik sistem', 'sosyal sistem' gibi tüm parlak isimlendirmelere karşın, Chem Co sisteminin — ve onun bir parçası olduğu daha geniş kapitalist sistemin — tarafsız bir sistem olmadığı. Bu sistemde, yönetimin 'stili' ne olursa olsun, ve bazı yöneticiler 'kişilik' olarak ne kadar iyi «herifler» olursa olsun, işçi ve yönetici olan insanlar arasındaki ilişkilerin daima sınıf ilişkileri olduğu. Bu temel gerçekler kavranınca birçok şey yerine oturuyor: neden işçiler ürünleri ziyan ediyor, ve yaşamları ziyan oluyor; neden yöneticiler çocukça oyunlar oynuyor, ve neden «işçileri»nin «çocuksu» olduğunu düşünüyor; neden bazen «katılım» istediklerini söylerken, aslında böyle birşeyi hiç istemiyorlar; neden bazı «ilerici» şirketler politikalarına sendikaları da katmayı amaçlarken, yöneticileri bile yeterince katıldıklarını duymuyor; neden Riverside'daki bu «modern fabrika»da temelde eski halini koruyan bir-

45) FELDMAN, s. 37.

çok yön bulunabiliyor. Üstelik, ChemCo'nun «İngiliz sanayisinde bir eşi daha bulunmayan değişme programı»na karşın.[46]

Oysa, işin büyük bir bölümünün «eldeğmeden işleme» (process work) haline getirildiği «ChemCo»da (yazarlar, şirketin gerçek adını vermemek koşuluyla araştırma izni alabilmişti), 1970'den bu yana «Yeni Çalışma Düzeni» (YÇD) uygulanıyordu. Bu programa göre, «zenginleştirilmiş» işler, işe «katılmak», «doyumlu» iş, «...insanların bütün gün bir bant başında dikilip aynı iki ucu birbirine kaynattığı 'Mickey Mouse' işlerin» (bir yöneticinin ifadesi) yerini alıyordu. Bu sistem aslında, bir yandan, önemli ölçüde yükseltilen ve «artık ligin tepesinde yer alan» ücretleri ve «emek kullanımını» akılcılaştırmayı amaçlıyor, öte yandan da işçilerin kendilerini işleri ve Şirket'le özdeşleştirmelerini arttırmak istiyordu:

> İşte buydu paketin içerdiği gerilim - ve bu gerilim, kapitalist üretimin temlindeki çelişkiden kaynaklanıyordu: yani, aslında sosyal olan üretimin aynı zamanda kâr için örgütlenmesi zorunluğundan. Chem Co'nun yüzyüze olduğu sorun ve becermesi gereken numara, üretimi kapitalist bir biçimde sosyalleştirmekti: kapitalist bir sosyalizasyonu sağlamak. İşçiler işlerine daha çok «katılmaya» ve «kendilerini gerçekleştirmeye» çağrılırken aslında daha çok sömürülecekti...[47]

İşçileri YÇD'ye katan yüksek ücretler, aynı zamanda yaşamın başka yanlarına katılmalarını da sağlıyordu. ChemCo'nun Riverside tesislerinde çalışmak bir araba gerektiriyor; araba benzin gerektiriyor; ama deniz kıyısında ucuz tatil yapmak olanağı veriyor; deniz kıyısına gidince çocuklar dondurma istiyor ve tüm bunları sağlamak için çift vardiya çalışmak, sık sık «fazla mesai» almak gerekiyor:

> Borç da alıyorlar: araba için avans, evin ipoteği - daha az parayla ipotek karşılığı kredi almaya güvenemezlerdi, ancak krediyi bir kez aldılar mı, üretime de daha sıkı bir boyunduruklа bağlanıyorlar... Sermayenin bu para tuzağını ustabaşı da iyi biliyor. Zaten işinin bir parçası da bu tuzağı kurmak: «Adam alacağım zaman birkaç çocuğu olan evli ve ipotekli bir adam ararım. Kasten. Burada çalışana da telkin yaparım. Mümkünse bir ev aldırtırım».[48]

---

46) T. NICHOLS ve H. BEYNON, *Living with Capitalism: Class Relations and the Modern Factory* (Kapitalizmle Yaşamak: Sınıf İlişkileri ve Modern Fabrika), Routledge and Kegan Paul, Londra, 1977, s. 204.

47) NICHOLS ve BEYNON, 1977, s. 8-10.

48) NICHOLS ve BEYNON, 1977, s. 199.

«İşe katılım», «işin zenginleşmesi»yle birlikte, günlük yaşam da zenginleşiyor, tüketime katılım genelleşiyor. Modern ve etkin görünüşlü, uzaktan kumandalı elektronik konsolların başına oturmak işçiyi, bir makinanın canlı eklentisi olmaktan çıkarıyor; her gece evinde izlediği aynı derecede modern ve elektronik TV ve video'nun borçları ise, her sabah, ve bazı geceler, işyerindeki konsolun başında bulunmasını sağlıyor.

Ancak, işteki elektronik becerilerin, bilgisayar konsoluna elyatkınlığının, evdeki elektronik eğlence araçları ve kişisel bilgisayarla bütünleşmesinin başlangıçları, 1950'lere kadar gidiyor. Örneğin, İkinci Savaş sonrasında, ABD'de, kentsel alanların dışındaki fabrikaların montaj bantlarından ekspres yollara dökülen yüzbinlerce otomobil, toplumun tüm kesimlerinin büyük kentlerin dışındaki «suburb»lerde (banliyö-kentler ya da altkentler) yerleşmesini olanaklılaştırıyordu. Sokaklar boyunca dizilmiş bahçeli evlerden oluşan bu yerleşmelerde yaşam, bant başında ya da konsol başında dizilen ve yanındakiyle konuşma fırsatı bile bulamayan işçinin işbaşı yaşamından çok farklı değildi. Bireysel tüketimin tükenmez işleri; tüketimde komşusundan geri kalmamak yarışı, komşuluk, toplu yavam gibi ilişki almaşıklarını ezip geçiyor; her ailenin tüm gücüyle kapitalizmin her pazarında varlığını sürdürme çabası, yaşamak işinin tek ve kaçınılmaz biçimi oluyordu:

> Altkentleşmenin (suburbanization) sermaye birikimi sürecindeki rolü, konut, karayolları ve kamu hizmetlerine doğrudan yatırılan sermaye ile sınırlı kalmıyordu. Tüm altkentsel toplum biçimi, bireysel-toplum biçimi, bireyselleşmiş meta tüketiminin son derece etkinleşmiş bir aracı oldu. Alışveriş merkezleri ve süpermarketler yanında, («drive-in» lokanta ya da sinemadan, özel yüzme havuzuna kadar) yeni dinlence biçimleri de altkentsel yayılım tarafından olanaklılaştırıldı. Fakat bunlardan daha da önemli olan, altkentlerdeki tek aile evinin, kapitalist tüketimi azamileştiren mükemmel bir tasarım ürünü olarak oynadığı roldü. Her ev, buzdolabından TV'sine, bahçe makinaları, kendin-yap aletleri, elektronik ev donanımı da dahil olmak üzere, tümüyle kendine yeterli olmak zorundaydı.
>
> Tüketimin altkentlerde aldığı biçim, toplumda egemen olan ilişkilerin yeniden üretilmesinde de çok açıkça etkinleşiyordu. En yalın düzeyinde, tüm bu eve dönük dünya, borç para üstüne kurulmuştu ve sürekli borçluluk bireyleri iş pazarına ve genelde toplumun bütününe en etkin biçimde bağlıyordu. Bireylerin önemli bir sapma ya da uyumsuzluk göstermelerine derhal tüketici kredilerinden yarar-

lanmak haklarının geri alınmasıyla karşılık veriliyordu. Kitle tüketimi, beraberinde finans kuruluşlarının koyduğu ekonomik ve kültürel kurallara kitlesel bağımlılığı da getiriyordu.[49]

Birlikte yaygınlaşıp genelleşen emek, tüketim malları ve konut pazarları, bir yandan konutu işyerinden bağımsızlaştırıp, işbaşı ve işdışı mekan arasındaki bağları çözüyor; öte yandan bu mekansal bağlar yerine ekonomik, politik, ideolojik ipotekler getiriyor; bedelini devletin ya da finans sermayesinin anonim kişiliğinin yüklendiği kurumsal bağlar geliştiriyor. İşe devamsızlık ya da grev yüzünden ipotek borçlarını aksatan işçi, kapısında bulduğu haciz memurunun ödünsüz yüzünü, zenginleştirilmiş, katılımlı işindeki anlayışlı patronunun öbür yüzü olarak tanıyamıyor. Disiplinin yerini katılım, mekansal bağların yerini tüketime bağlanma alırken, kapitalizmin baskısı da parlak ambalajların, renkli reklamların, kurumların resmiyetinin ve kişiselleşmeyen kuralların ardına saklanıyor.

Pazarların genelleşerek genişlemesi, kökleri emek sürecinde yatan bir bölünme ve katmanlaşmayla birlikte yürüyor. Kapitalistler, emek süreci üstündeki egemenliklerini pekiştirmek için sosyal ve mekansal bölünmelerden yararlanıyor ve bu bölünmeleri geliştiriyorlar. Bilimsel iş idaresinin emek sürecinde yarattığı büro/atelye, yönetici/işçi, akyaka/maviyaka bölünmeleri, cinsel bölünmelerle birleşerek her ikisi de çalışmak zorunda olan karı-kocanın gelirlerinin oluşturduğu aile kazançlarını tabakalandırıyor:

(ABD'de) en kötü akyaka işleri herhalde kadınlar tarafından görülmektedir - kart delicileri, santral memureleri, sekreterler gibi. Kadınlar ayrıca, ekonominin en kötü işleri olan montaj hatlarında da işgücündeki oranlarına göre fazla sayıda temsil edilmektedir... Ortalama kadın işçi aile gelirini % 25 gibi bir miktarda arttırmakta, ve bu, birçok alt-orta sınıf ailenin, kocanın kendi başına sağlayamayacağı orta-sınıf statüsüne ulaşmasına izin vermektedir. Bu, gerek sosyolojik, gerekse ekonomik açıdan anlamlı bir gerçektir: akyaka işlerdeki kadınların çoğu kez maviyakalı işlerdeki erkeklerle evlenmesi demektir.[50]

Her emekçi ailesinde birbirine uygun düzeylerde iki ücretin birleşmesinin oluşturduğu gelir tabakalanmasının ardında, emek sü-

49) M. CASTELLS, *The Urban Question* (Kent Sorunu), Arnold Press, Londra, 1977, s. 387-388.

50) HEW, *Work in America (Amerika'da İş)*, Department of Health, Education and Welfare, ABD, 1973, s. 63.

recinde yapay olarak yaratılan ve bazı niteliklerin sürekli yeniden üretilmesini zorlayan bir iş-statüsü ayırımı var:

> Statü ayırımlarının gittikçe önemli olmasının anlamı şudur: emek pazarında bu ayırımların önemi arttıkça, istenilen özelliklere sahip işçiler bu ayırımlarını gerçekleştirecek, koruyacak ve zaman içinde yeniden üretecek biçimde davranacaktır. Herhangi bir altkente değil de sakinlerinin uygun statüye sahip olduğu altkentlere taşımak bunu sağlamanın bir yoludur. Seçmiş oldukları altkentte, değişik statü grupları, kendi statülerini pekiştiren yaşam tarzlarını ve tüketim biçimlerini gerçekleştirebilir. Ve kendi özelliklerinin çocuklarında da sürmesini sağlamak için eğitim sisteminden yararlanabilirler.[51]

Böylece, işyerinde yaratılan statü, ve buna bağlı ücret farkları, işbaşındaki bölünmeleri, mekanda birbirinden ayrılmış, kopmuş yaşam cephelerinde yeniden üretiyor. Altkentleşme, özellikle ABD'de, sadece tüketim pazarına bağlanmak yoluyla işe bağlanmayı pekiştirmekle kalmıyor, aynı zamanda işçinin yöneticilerden, teknik elemanlardan, ustabaşlarından farklı işbaşı konumunu, yaşamak işinde de sürdürüyor «Basit bir yer değiştirme veya işöğrenmeyle değiştiremeyecekleri toplumsal özelliklerle (cinsiyet, renk, ırk)», diğer kesimlerin kendilerine karşı besledikleri önyargılarla, konut stokunun fiyatlarındaki katmanlaşmayla, bu ceplerde ömürboyu yaşama mahkûm olan alt katmanlardaki işçiler, «...bunalım dönemlerindeki yüksek işsizlik oranlarına rağmen yaşadıkları mahrumiyet alanlarında kalmaya devam ederler ve orada, işler düzeldiğinde üst yöneticilerin emrinde olacak bir ucuz emek deposu oluştururlar...»[52]

Ücretlerdeki ve statülerdeki farklılıklarla birlikte, işbaşında farklı çalışma biçimleri, yeni «zenginleştirilmiş, katılımlı, kendini gerçekleştirmeye izin veren işler»den yararlanma olanaklarının farklılığı da, değişik emek kesimlerinin yaşam biçimini farklılaştırıyor. Üst yöneticiler, belli bir sorumluluk ve özerklik içeren işleri, vazgeçemeyecekleri işçilere bir ayrıcalık olarak sunarken, işçilerin büyük bir kesimi için iş güvencesizliği ile birlikte, «doğrudan denetim» yöntemleri geçerliliğini sürdürüyor - bant hızı, ustabaşı baskısı, bu işçilerin üstünden kalkmıyor. Onlar için katılım, marjinal prim sistemlerinden, parça başı ücretlerine psikolojik baskısından öteye gitmiyor. İşbaşındaki ayrıcalıklarını «orta sınıf» yaşantısına

---

51) P. ASHTON, «The Political Economy of Suburban Development» (Altkentsel Gelişmenin Ekonomi Politiği), *Marxism and the Metropolis*, der. TABB ve SAWYERS, Oxford University Press, 1978, s. 81.

52) FRIEDMAN, 1977, s. 108, 138.

dönüştürebilen kesime karşın, «mavi yakalı çalışan, orta sınıf aile babasından farklı olarak, işten evine saygınlık ve değerlilik duyguları getiremiyor»:

> Orta sınıf aile babaları, işlerinin taşıdığı duygusal ödülleri, özellikle saygıyı, evlerindeki statülerini sağlamlaştırmakta ve otoritelerini kurmakta kullanabiliyor. El emeğiyle çalışanlarsa, başka stratejiler geliştirmek zorunda kalıyor ve işinde yaşadığı statü yoksunluğunu evde gidermek gereğini duyabiliyor. (Bu) tür tepki biçiminde ortaya çıkan otoriter koca/baba, ailesini sözel saldırganlık ve fiziksel cezalandırma ile sindiriyor ve evcil yaşamın duygusal ayrıntılarına kayıtsız kalırken çocuklarından kayıtsız şartsız itaat talep ediyor. Bir başka tür tepki, ev yaşantısından el ayak çeken çekingen kocanın duygusal doyumu arkadaşları arasında aramasına ve evin yönetimini, çocukların bakımını karısına yüklemesine yol açıyor... (Böylece)... orta sınıf ebeveynleri özyönlendirmeye önem vererek çocuklarının bağımsızlıklarını kazanmalarını ve kendi davranışlarını, onaylanabilir yönlerde olmak üzere, kendilerinin denetlemelerini isterken; çalışan sınıf evlerinde uyumsallığa daha çok önem verilmekte, çocuklar söyleneni yapacak biçimde yetiştirilmektedir... Çalışan sınıfın gördüğü işlerde vurgu, itaat vo talimatları yerine getirmek üstünedir. Bu işler, çalışan sınıf yetişkinlerine 'Anlamak bize düşmez' diye öğretir ve bu tutum evlerine kadar taşınır.[53]

İşçi sınıfının büyük bir çoğunluğu için işin tekdüzeliği ve anlamsızlığının yaşamda yarattığı taşkınlıkla saldırganlık ve ilgisizlikle kayıtsızlık varlığını sürdürüyor. Engels'in yüzelli yıl önceki gözlemleri bugün de başka gözlemcilerden hâlâ destek bulmakta:

> ...Çağdaş bir örnekte, sekiz saat süresince ana banta bedenen bağlı kalmış ve kendine hiçbirşey katmayan, tekrarcı, vasıfsız, makinaya ayarlı bir iş yapmış olan Detroit'li otomobil işçisi, fabrikadan koşarak çıkıp, ikinci elden almış olduğu Cadillac Eldorado'suna atladığı gibi, saatte seksen mille ekspres yola fırladıktan sonra bir bira için durduğu barda kavga çıkarıyor ve eve gidince de karısını dövüyor - bu arada mahallesine yeni taşınmış bir zencinin evini taşlamayı da ihmal etmiyor. Kısacası, bu işçinin boş zamanı, fabrika yaşamının öldürücü temposunu karşılayan bir patlama... Başka bir otomobil işçisi ise sessizce eve gidip sedire yıkılıyor, tek başına yiyip içiyor, hiçbir kuruluşa katılmıyor, hiçbirşey okumuyor, hiçbirşey bilmiyor, hiçkimseye oy vermiyor, ev çevresinden ve mahalleden hiç ayrılmıyor, gece geç-vakit filmini izliyor, TV programının birbiri peşisıra akışına kayıtsız, yerinden kalkıp yeni bir kanalı çeviremiyecek kadar yorgun ve düğmeleri kapatamayacak kadar bıkkın. Kısacası bu

53) K. ROBERTS, *The Working Class* (İşçi Sınıfı), Londra, 1978, s. 86-87.

işçinin boş zamanında işten yabancılaşma yaşamdan yabancılaşmaya dönüşüyor; emeğinin yarattığı zihin durgunluğu boş zamanını da kaplıyor...[54]

En yeni iş alanları da bilgisayarlar, robotlar yanında en tüketici iş biçimlerini de sürdürüyor. Genç dahi teknisyenlere lüks villaların, son model arabaların ve hisse senetlerinin armağan edildiği, bilgisayar atılımının en büyük adımlarından mikro-devre mucizesinin üretildiği Silikon Vadisi'nde, İspanyol asıllı işçi kadınlar montaj hattının baskısını uyarıcı haplarla taşımaya çalışıyor: «İlaca başlıyorsun, çünkü iş çok sıkıcı, saatlerce neye yaradığını bilmediğin bir panoda çalışıyorsun. Bir hap (metamfetamin türünden) aldın mı içinde enerjinin zzt, zzt, zzt diye çaktığını duyuyorsun ve öyle bir çalışıyorsun ki! Eskisinin iki katı sayıda devre tamamlıyorsun. Derken arkanda duran teknisyen, 'Çabuk olsana, dün gece 100 devre bitirmiştin' diyor.»[55]

İşbaşında doping ve uyuşturucu, işdışında video öyküleri ve bilgisayar oyunları. Kapitalizmin, işbaşında ve işdışında uyguladığı baskılar bütünü karşılığında sunduğu, tümüyle fantazilere dönüşen bir yaşam. Kadın işçiler, bu bütünlüğü en ağır emek süreçlerinde, çocukluktan beri yetinmesini öğretildikleri bir hayal dünyası sayesinde göğüslüyor - kendi evlerinde bulaşık yıkamanın uzun gecelerinden, Telefunken'de gün boyu televizyon tüplerine kaynak yapmaya kadar:

> Parçabaşı işe katlanabilmek için kadınlar, tüm özlemlerini dilegetirdikleri hayallere sığınırlar. Frau Winterfeld, sahibi olacağı bir dondurmacı dükkanını düşler. Hayalinde pastalar ve dondurma türleri icadedip isimler takar... Frau Lange evlenmeden önce yaşadığı ilişkileri düşler ve kocasından başka birisiyle evlenseydi herşeyin ne kadar değişik olacağını düşünür... Parçabaşı işin düşleri çoğunlukla geçmişe dönüktür. Gereksinim duyulduğunda geçmişten getirilirler; ara zili çaldığında kaybolurlar. Aradan hemen sonra düşler yoktur, ve bir yandan hayal kurup bir yandan kaynak yaparken üçüncü, yedinci ya da onuncu tüpte daha önceden hatırladığınız bir noktaya gelirsiniz ve «Hah! İşte geldim.» diye düşünüp tekrar düşlerinize dönersiniz - ta ki yine öyle bir noktaya gelinceye, ya da sıranızda bir sohbet başlayana veya bir ara verilene kadar...»[56]

---

54) H. L. WILENSKY, «Work, Careers and Social Integration» (İş, Meslekler ve Toplumsal Bütünleşme), *Industrial Man* (Sanayi İnsanı), der. T. BURNS, 1969, s. 112.

55) M. JOHNSON, «Silicon Valley» (Silikon Vadisi), *National Geographic*, Ekim 1982, s. 472.

56) M. HERZOG, *From Hand to Mouth: Women and Piecework* (Elden Ağıza Boğaztokluğuna: Kadınlar ve Parçabaşı İş), Pelican, 1976, s. 53.

Türkiye'de Ücretlilerin Maddi Durumu

Yıldırım KOÇ

SUNUŞ

Yarım yüzyıl önce Türkiye'de sol çevrelerde önemli bir tartışma gündemdeydi. Kadro Dergisini çıkaran düşünürler, Türkiye'de işçi sınıfının önemli bir maddi güç olmadığı inancındaydı. Hikmet Kıvılcım (Dr. Hikmet Kıvılcımlı) ise, 1935 yılında yayınladığı, **Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı (Birinci Kitap) Sayı, Topografya, Kadın ve Çocuk** isimli çalışmasında, Türkiye'de sanayi işçilerinin toplam nüfusa oranının Çarlık Rusyası'ndakinden biraz daha yüksek olduğunu ileri sürüyordu.[1]

1935'ten günümüze Türkiye'de ücretlilerin ve işçi sınıfının toplumsal yapı ve dinamikler içindeki gücü ve etkinliği çok tartışıldı. Ancak 1935 yılında (kanımca veriler epey zorlanarak) yapılan çalışmanın çok da ötesine gidilemedi. 1935'teki kitapçık siyasal bir çizginin savunmasıydı. Sanırım bu nedenle de nesnel gerçekliği kavramada pek yeterli değildi. Ama saygı duyulacak bir çabaydı da.

Bugün aynı konuyu farklı bir sorunsal içinde değerlendirmek durumundayız.

Bugün aklı başında kimse Türkiye'de ücretlilerin toplumsal yaşamdaki önemli rolünü inkar ve gözardı edemez. Bugün sorun, işçi sınıfının olup olmadığı değildir. Olduğunu herkes kabul ediyor. Bugünkü sorun, ücretlilerin ve işçi sınıfının yapısını ve dinamiğini kavramaktır. Önümüzdeki on yıllarda Türkiye'nin toplumsal ve po-

1) Kıvılcım, Hikmet, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı (Birinci Kitap) Sayı, Topografya, Kadın ve Çocuk,* Marksizm Bibliyoteği, İstanbul Bozkurt Matbası, İstanbul, 1935.

litik yaşamına damgasını vuracak olan en önemli güçlerden biri işçi hareketi olacaktır.

Burada özetlenen çalışma kimseye hiçbir şeyi kanıtlamaya çalışmıyor. Amaç, 1935 yılında çocukken, bugün büyüyüp olgunlaşanın yapısını ve dinamiğini kavramak ve tartışmakla sınırlıdır.

I. TÜRKİYE'DE NÜFUSUN YAPISI VE ÜCRETLİLER

1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'nin nüfusu 44,7 milyondu. Bu toplamın 30,5 milyonu, 12 ve daha yukarı yaşlardaki insanlardan oluşuyordu. Ancak, 12 ve daha yukarı yaşlardakilerin tümü gelir getirici bir işte çalışmıyordu. 1980 yılı Ekim ayında gelir getirici bir işte çalışanların sayısı 18,5 milyondu.[2]

Türkiye'de ücretlilerin maddi durumu konusundaki bu çalışma, ağırlıkla, gelir getirici bir işte çalışanlarla ilgilenecek. Ancak işsizler de, işgüçlerini satma olanağı bile bulamamış ücretliler olarak, konumuzun içinde.

Nüfus sayımlarında, gelir getirici bir işte çalışanlar gelir kaynaklarına göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmada kullanılan uluslararası standart ,üretim araçları mülkiyetiyle ilişkilidir. Bu verilerin daha rafine duruma getirilmesi gereklidir. Ancak yayınlandığı durumuyla bile, önemli sonuçlar çıkarmaya uygundur.

Son dönemlerde yapılan sayımlarda, gelir getirici bir işte çalışanlar, «ücretli», «işveren», «kendi hesabına çalışan» ve «ücretsiz aile çalışanı» biçiminde sınıflandırılıyor. «Ücretli» sınıflandırmasına, ana geçim kaynağı aldığı ücret (ya da aylık) olan kişiler sokuluyor.

Bu sınıflandırmaya göre, 15 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içinde, gelir getiren bir işte çalışanların 1960 yılında yüzde 18,8'i, 1965 yılında yüzde 22,4'ü ücretliydi. 1970 ve daha sonraki yıllardaki nüfus sayımlarında, faal nüfus tanımı değiştirildi. 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içinde, gelir getirici bir işte çalışanların 1970 yılında yüzde 27,6'sı, 1975 yılında yüzde 31,0'i ve 1980 yılında da yüzde 33'4'ü ücretliydi.[3]

---

2) DİE, *Genel Nüfus Sayımı, 12.10.1980, Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* Yay. No. 1072, Ankara, 1984.

3) DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 25.10.1970.* Yay. No. 756, Ankara, 1977.

DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 26.10.1975,* Yay. No. 988, Ankara, 1982.

1970 - 1980 dönemi ele alındığında, gelir getirici bir işte çalışanlar içinde kendi hesabına çalışanlırın oranının yüzde 26'7'den yüzde 23'2'ye ve ücretsiz aile çalışanlarının da yüzde 45,0'ten yüzde 42,4'e düştüğü görülüyor. Bu dönemde küçük üreticilikten ücretliliğe doğru bir geçiş açıkça ortadadır. 1980 - 1985 döneminde ise bu sürecin hızlandığı (başka verilerin ve gözlemlerin desteğiyle) rahatça söylenebilir.

Bu verilere göre, 1980 yılı Ekim ayında gelir getirici bir işe sahip 18,5 milyon kişinin 6,2 milyonu «ücretli»dir.

Türkiye'de çalışan insanların üretim araçlarıyla ilişkisinde kır ve kent arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Kentsel bölgelerde 1982 yılında iş sahibi olan 5,3 milyon kişinin 3,4 milyonu (yüzde 64,6) ücretliydi. Kendi hesabına çalışanlar yüzde 26,1, ücretsiz aile çalışanları ise yüzde 5,0'lik bir paya sahipti. Diğer bir deyişle, DİE verileri ve tanımlamalarına göre, gelir getirici bir işte çalışanlar içinde ücretlilerin oranı tüm Türkiye'de yüzde 33,4 iken, kentsel bölgelerde yüzde 64,6 idi.[4]

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün kullandığı «ücretli» kavramı, toplumsal sınıf anlamında «ücretli»yi tam anlamıyla karşılamamaktadır. Bu uyumsuzluğun bir nedeni incelenen nesnenin özelliğidir. Ücretlilik netleşmemiştir, sınırlar yeterince belirginleşmemiştir. Diğer bir deyişle, mülksüzleşme süreci tamamlanmamıştır. Uyumsuzluğun diğer bir nedeni, DİE tanımının görünümü esas almasıdır. DİE verilerinde, örneğin, şirket yöneticileri de «ücret almakta» ve bu nedenle «ücretli» statüsüne sokulmaktadır.

Ücretlilerin sayısal gelişimiyle ilgili önemli bir kaynak, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun sigortalılara ilişkin olarak yayınladığı verilerdir.

Bazı araştırmacılar, Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı kişi sayısındaki gelişimi, Türkiye'de işçi sayısının gelişimi olarak alıyorlar. Bu doğru değildir. SSK verilerini, özelliklerini bilerek kullanmak gerekir.[5]

Ayrıca, SSK'nun yaygın olarak kullanılan verileri, yıllık ortalamalar değildir. Eylül ayı başına ilişkindir.

SSK verilerine göre, 1975 yılında Sosyal Sigortalar kapsamında 643 bin işyeri vardı. Ancak bunların üçte birinden azı (205 bini) ça-

---

4) DİE, *Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları - 1982*, Yay. No. 1070 Ankara, 1984.

5) SSK verilerin özelliklerinin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi için bkz. Koç, Yıldırım, «Türkiye'de Çalışma Yaşamına İlişkin Veriler, Veri Kaynakları ve Özellikleri,» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 1982.

lıştırdıkları işçilerin tümü ya da bir bölümü için sigorta primi yatırıyordu. 1984 yılında kayıtlı işyeri sayısı 961 743 olurken, prim yatıran işyeri sayısı 294 284'e çıktı.[6]

Çalıştırdıkları işçilerin tümü ya da bir bölümü için sigorta primi yatıran işyerlerindeki sigortalıların sayısı 1978 yılına kadar arttı. 1955 yılında 533 bin sigortalı vardı. 1965 yılında 896 bin, 1971 yılında 1 milyon 405 bin, 1978 yılında da 2 milyon 206 bin oldu. 1979 yılında sigortalı sayısında bir azalma görülüyor. Bu gelişme kuşkusuz ekonomik bunalımın bir sonucudur. Ancak kanımca işçilerin işten çıkarılmalarından çok, sigortasız çalışmanın yaygınlaşmasının etkisi ağır basmaktadır.

Sigortalıların sayısı 1981 yılında 2 milyon 223 bin oldu. 1981 - 1984 döneminde artmaya devam etti ve 1984 yılı Eylül ayında 2 milyon 439 bin düzeyine ulaştı.

II. TÜRKİYE'DE ÜCRETLİLERİN MÜLKSÜZLEŞMESİ

Bir ülkede ücretlilerin toplumsal yaşamda etkin olmak zorunda kalmalarının önemli etmenlerinden biri mülksüzleşmeleri, ek gelirden yoksun kalmaları ve ücret gelirinin tüm gelirleri içindeki payının tüme yaklaşmasıdır. Yaşamın zorlukları ancak bu koşullarda ortak çözüm yollarını ön plana çıkarır. Diğer bir deyişle, mülksüzleşme, toplumsal yaşamda ücretlilerin etkinliğinin artmasının gerekli, ancak yetersiz bir önkoşuludur.

Bu nedenle, Türkiye'de ücretlilerin durumu incelenirken, öncelikle ele alınması gereken konu, özellikle küçük üreticiliğin mülksüzleşme sürecidir.

Bilindiği gibi, kapitalizmin gelişmesinin küçük üreticiliği kaçınılmaz olarak tasfiye edip etmediği konusunda farklı görüşler vardır. Ancak, Türkiye'de özellikle 1980 sonrasında uygulanan ekonomik politikalarla mülksüzleşme sürecinin hızlandığı söylenebilir. Daha önceki yıllar için de ciddi iddialar vardır. Örneğin, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda şu değerlendirme yer almaktadır: «1963

---

6) Sigortalılara ilişkin veriler şu yayınlardan sağlanmıştır: Kocaman, Tuncer, *Sosyal Sigortalar Kurumuna Tabi Çalışanların Aylara Göre İstihdam, Prim Ödenen Gün Sayıları ve Ücret Verileri*, DPT: 959 - İPD: 215, Ankara, 1970. Saatçi, Mustafa, *Yıllara Göre İstihdam, Ücret ve İşgücü Piyasası Verileri (1960 - 1969)*, DPT: 986 - SPD: 222, Ankara, 1970. Sosyal Sigortalar Kurumu'nun 1975 - 1984 dönemine ilişkin olarak her yıl yayımladığı SSK İstatistik Yıllıkları.

tarım sayımı sonuçlarına göre yüzde 9,1 olan topraksız aile oranı 1968'de 17,5'e ve 1973 yılında yüzde 21,9'a çıkmıştır.»[7]

Çeşitli ülkelerde yaşanan mülksüzleşme süreçlerinin sonrasında gelen sınıf kavgalarının çok iyi farkında olan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri, bir taraftan 1930'larda girişilen endüstrileşme atılımının gerek duyduğu mülksüzleşmiş üretici sıkıntısı çekerken, bir taraftan da bu insanların üretim araçları mülkiyetinden kopmalarına engel olmaya çalışıyorlardı. 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17'nci maddesi, sürekli tarım işçilerine toprak verilmesini ve tarımda küçük işletme tipinin yaygınlaştırılmasını amaçlıyordu.

Bu dönemde işçilerin toprakla mülkiyet bağları kopmamıştı ve işçilik dışı gelir kaynakları önemliydi. Bu durum devlet politikası olarak da destekleniyordu. Zamanın Çalışma Bakanı Sadi Irmak, 1947 yılı bütçesi nedeniyle Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: «Onun (İşçimizin) toprakla olan ilgisini devam ettireceğiz.»[8]

Türkiye'de üreticilerin mülksüzleşme ya da kapitalizmin gelişme süreci henüz ayrıntılı olarak incelenmemiş, ancak Türkiye'de sınıflararası ilişkilerin kavranması açısından son derece önemli bir konudur.

Nusret Ekin, 1960 öncesindeki döneme ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapıyor:

«İstikrarlı bir işçi kadrosu yaratma hususunda alınan bir çok tedbirler, ekseriya müsbet sonuçlar vermemiş, işçiler gayri muntazam fasılalarla çalıştıkları müesseseleri terk etmiş ve yüksek işçi devirlerinin meydana çıkmasına sebep olmuşlardır. Sanayiimizin kuruluşunda fabrikaların muhtaç olduğu işçi kadrosunun pek küçük bir kısmını şehirlerde mevcut işçi kaynaklarından temin edebilmek mümkün olmuş, fakat asıl kadronun devşirilmesi, ancak tarımdan muayyen şartlar altında geçici bir zaman için uzaklaşmış, köy menşeyli insanlardan teşkil etmek icap etmiştir. İlk senelerde sanayiimiz işçi bulmakta hayli müşkülat çekmiş, savaş yıllarında bu müşkülat, askeri kuvvetlerin arttırılması sonucunda, biraz daha şiddetlenmiştir. II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda bu tedarik zorluklarının biraz daha hafiflediğini görmekteyiz.»[9]

---

7) *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 13.

8) *Hükümet Programı ve Tatbikleri*, Ankara, 1947, s. 427.

9) Ekin, Nusret, «Türkiye'nin Sanayileşmesinde Köylü-Şehirli İşçiler» *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Haziran - Eylül 1968, s. 231.

Bu yıllarda yapılan bir başka çalışmada da, mülksüzleşme düzeyinin geriliğine değinilmektedir:

«Türkiye'de hemen her branşta sanayi işçiliğini fabrika veya maden ameleliğini, kendine biricik geçim vasıtası olarak seçmiş, bu yolda yetişmiş işçi azdır. Bu görüşü..., Türkiye'de daimi ve profesyonel işçi kıtlığı mevcuttur şeklinde de ifade edebiliriz.»[10]

Bugün etkinliğini sürdüren gurbetçilik, geçmiş dönemlerde de vardı. Yarı - işçileşebilme olanağı, işçileşmeyi paradoksal bir biçimde önledi. Ülkede geçerli teknoloji ve çalışma ilişkileri belirli aylarda geçici işçilik yapmaya olanak vermese tümüyle mülksüzleşecek birçok aile, erkeklerin bir bölümünün gurbete gitmesiyle mülksüzleşme sürecine karşı direndi. Yarı - işçileşme işçileşmeyi engelledi. Bu süreç yıllar boyu ülke içinde yaşandı. 1960'lı yıllarda ise «gurbet» aynı zamanda yurt-dışı oldu. Bu dönemde yurtdışına çalışmaya gidenlerin önemli bir bölümü küçük üreticidir. Bu insanlar özellikle Avrupa'da «işçileştiler» ve bu sayede kendi ülkelerinde arsa, ev, dükkan ya da üretim aracı sahibi oldular (mülklüleştiler). Geçmişin gurbeti farklı bir boyutta yenilendi. Yarı işçileşme mülksüzleşmeyi önledi ve hatta mülklüleştirdi.

Kapitalizmin gelişmesinin bir parçası ve dayanağı olan mülksüzleşme süreci ekonomik buhran dönemlerinde hızlanıyor ve yarıişçilik sayesinde mülk sahipliğinin sürmesine olanak tanımıyor. Ancak bu konuların daha tartışılması gerekiyor.

Bu konuda akla gelen bir nokta da, mülksüzleşme sürecini tamamlamamış üreticilerin kendilerini yeniden üretmede tümüyle işverene dayanmak zorunda olmamasıdır. Eğer yasalarla çalışma yükümlülüğü getirilebilir ve bu uygulanabilirse, tümüyle mülksüzleşmediği için göreli olarak daha düşük ücretlerle çalışmaya razı olacak üreticiler bulmak daha kolaydır (Ereğli Kömür İşletmeleri'nde geçmişteki zorunlu çalışma uygulaması bu açıdan incelenmeye değer).

1950'li ve 1960'lı yıllarda tarımda makineleşme, endüstrileşme sürecinin hızlanması, kentlerin çekiciliğinin artması, v.b. etmenler sonucunda kentlere göç hızlandı ve işçi sayısı arttı. Ancak köy-kent bağı kopmadı. İşçileşme tam bir mülksüzleşmeyle değil, küçük üreticiliğin bir biçimde sürmesiyle birlikte yürüdü.

Özellikle 1963 sonrasında toplu iş sözleşmeleriyle işçi ücretlerinde gerçek artışların sağlanması, kentsel bölgelerde gecekondu bölgelerinde oturanların bile yararlandığı (ancak köyde bulunma-

---

10) Özkan, Ahmet Ali, «Türkiye'de Sanayi İşçileri, «*İçtimai Siyaset Konferansları*, I. Kitap, İstanbul, 1948. s. 58 ve 61.

yan) bazı kolaylıklar, yeterince mülksüzleşmeden sürekli işçi statüsüne geçenlerin sayısını artırdı. 1970'li yıllarda birçok işçi yıllık ücretli iznini hasat mevsimine denk getirip, köyüne gidiyordu. Mülksüzleşme süreci tamamlanmadan sürekli işçiliğe geçiş, 1950 sonrasında işçi hareketini önemli ölçüde etkileyen özelliklerden biri oldu. Bu olgu da başlıbaşına irdelemeye değer önemdedir.

Ancak 1970'li yıllara gelindiğinde kentsel alanlarda yaşayan ücretliler için mülksüzleşme hemen hemen tamamlanmıştı. Kırsal alanlarda ise sınıfsal ayrımlardaki belirsizlikler sürüyordu.

Bu dönemde köyden gelen gıda yardımında da önemli azalmalar görülmektedir.

Ücretlilerin üretim araçları üzerindeki mülkiyetle ilişkisi, içiçe geçmelerle, çeşitli biçimlerde sürebilir: (1) Ücretli, köyde toprak sahipliğini sürdürebilir. Toprağı bir başkasına kiralamış, yarıcıya (ortakçıya) vermiş olabilir ya da kendisi işlemeye devam edebilir; (2) Ücretli, kendi emeğiyle üretimde bulunduğu küçük bir işyeri açmış, ya da evde kendi araçlarıyla üretimde bulunuyor olabilir; (3) Ücretli hisse senedi mülkiyeti aracılığıyla bir gelir elde ediyor olabilir; ücretli rantiye olabilir.

Ücretli, üretim araçları üzerindeki mülkiyeti sürmeden de, çeşitli ek gelir kaynaklarına sahip olabilir: (1) Ücretli evine iş alabilir, evde araçsız ya da mülkiyeti başkalarına ait araçlarla üretimde bulunabilir, ikinci bir işte ücretli olarak çalışabilir; (2) Ücretliye köyden (karşılıksız) gıda yardımı gelebilir; (3) Ücretliye yurtdışında çalışan yakın akrabadan (karşılıksız) para yardımı gelebilir; (4) Ücretli emekli aylığı alıyor olabilir.

Devlet İstatistik Enstitüsü 1973 - 1974 yıllarında, nüfusu 2000'in altındaki kırsal kesim yerleşim birimlerinde bir anket uyguladı.[11] 1978 - 1979 yıllarında da kentsel yerlerdeki durum incelendi.[12]

Bu anketlerin sonuçlarına göre, kırsal kesimde 1 milyon 173 bin ücretli olmasına karşın, 1 milyon 790 bin kişinin ücret geliri bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, 617 bin kişinin ana geçim kaynağı ücretlilik değildir, ancak bu kişiler belirli dönemlerde ücretlilik de yapıyor ve ücret geliri elde ediyorlar. Temel özelliği ücretlilik olmadan ücret karşılığı çalışan kitlenin bu büyüklüğü, kırsal kesimde ve kentlerde inşaat sektöründe ücretlilerin örgütlenmesinde, tarım

---

11) DİE, *Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973 - 1974*, Yay. No. 881, Ankara, 1979.

12) DİE, *Kentsel Yerler Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anket Sonuçları, 1978 - 1979*, Yay. No. 999, Ankara, 1982.

işçilerinin sınıf hareketine katılmalarında önemli sorunlar yaratmaktadır.

Kırsal kesimde haneler, hane reislerinin işteki durumuna göre sınıflandırılmış. Ücretli olmadan ücret geliri elde edenlerin durumunu ve elde edilen gelirin hane için önemini bu konudaki sınıflandırmalardan izlemek mümkün. Hanehalkı reisi «işveren» olan hanelerin sayısı 75 bin. Bu hanelerin yıllık toplam geliri 1 milyar 21 milyon lira. Bu gelirin yüzde 23'ü ücret geliri.

Hanehalkı reisi «kendi hesabına çalışan» 2 milyon 102 bin hanenin toplam geliri 24 milyar 268 milyon lira. Bu toplamın 3 milyar 759 milyon lirasını (yüzde 15) ücret geliri oluşturuyor.

Hanehalkı reisi «mesleksiz» gözüken 200 bin hanenin toplam geliri 2 milyar 255 milyon lira. Bu gelirin ise yüzde 21'i ücret geliri.

Ücret gelirinin, «işveren», «kendi hesabına çalışan» ve «mesleksiz» hane başkanlı hanelerin toplam geliri içindeki payının yüzde 23, yüzde 15 ve yüzde 21 gibi yüksek oranda olması, toplumsal yapı ve dinamikte gözönünde bulundurulması gereken önemli bir olgudur.

Ücret gelirinin bu hanelere dağılımı da yapıdaki bulanıklığı sergiliyor. Anket yapılan 2973 - 1974 döneminde kapsamdaki kırsal kesimde 7 milyar 669 milyon liralık ücret geliri yaratılmıştır. Ancak bu toplam ücret gelirinin sadece yüzde 42'sini ücretliler elde etmiş. Kendi hesabına çalışanların ücret geliri ücretlilerinkinden fazla (toplamın yüzde 49'u). Toplam ücret gelirinin yüzde 6'sını mesleksizler, yüzde 3'ünü işverenler almış. Kırsal alanda ücretli olmayanların bu yaygın ücret gelirine karşın, kentlerde ücret geliri elde edenlerin yüzde 98,2'si ücretli.

Madalyonun diğer yüzü ise ücretlilerin gelir kaynaklarıdır.

DİE anketine göre, kırsal kesimde hane reisi «ücretli» 457 bin hane gözüküyor. Bu hanelerin toplam yıllık geliri 6 milyar 218 milyon lira. Bu toplam gelirin yalnızca yüzde 51'lik bölümü (3 milyar 197 milyon lira) ücret geliridir. «Ücretli» hanelerin toplam gelirinin yüzde 23'ünü kendi üretimlerinden yaptıkları satışlar, yüzde 7'sini ticaret geliri, yüzde 11'ini hizmet geliri, yüzde 7'sini de diğer gelirler oluşturuyor.

Kırsal kesimde bu sınıfsal bulanıklığın ve sınırların belirsizliğinin yanı sıra dikkati çeken diğer bir nokta da, ücretlerin bir kısmının hâlâ mal (ürün) biçiminde ödenmeye devam edilmesidir. Ücret gelirlerinin yüzde 5'i bu biçimde ödenmiştir.

Kırsal kesimde ücretlilerin mülksüzleşmeleriyle ilgili olarak başvurabileceğimiz ikinci bir anket, Gruplu Maden İşçileri isimli çalışmadır. Bu çalışma, Türkiye'de işçilerle ilgili olarak yapılmış içeriği en

zengin ve kapsamlı araştırmalardandır. Anket, 1974 yılında Zonguldak Metropoliten Alanı Belediyeler Birliği Planlama Örgütü Başuzmanlığı tarafından yapılmıştır. Çalışma, bir ay Zonguldak kömür madenlerinde, bir ay köylerinde kendi işlerinde çalışan ve köyde oturan 10 bini aşkın işçiyi kapsıyor. İşletmede belirli bir anda bu biçimde çalışan 10 bini aşkın kişi varken, bir o kadarı aynı anda köylerinde bulunuyor. Bu biçimiyle bakıldığında, gruplu işçiler («münavebeli işçiler») Zonguldak'ta kömür işçilerinin yaklaşık yarısını oluşturuyor.[13]

Bu anketin sonuçlarına göre, gruplu işçilerin yüzde 97'sinin tarım geliri var. Yüzde 14'ü Federal Almanya'da çalışan yakın akrabasından parasal yardım alıyor. Yüzde 81'i ise hayvan besliyor. Bu özel durumda müiksüzleşme, kırsal kesimde genel olarak belirlenenin çok daha gerisinde kalıyor. Bu özel durumda mülksüzleşme süreci yaşanmıyor; belki tam tersine çeşitli gelir kaynakları sayesinde mülklüleşme süreci kısıtlı bir biçimde sürüyor.

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan ve yayınlanan kentlere ilişkin anketin sunuluş biçimi, kırsal yerler anketinden farklı. Bu nedenle, yukarıdaki yöntemi izlemek mümkün değil. Kırsal kesim anketinde hane reislerinin işteki durumuna göre yapılan sınıflandırmadan hareketle, hanelerin toplam gelirinin gelir kaynaklarına göre dağılımı veriliyordu. Kentsel yerler anketinde ise gelirin dağılımı verilmiyor. Gelir sahiplerinin sayısı sunulmuş. Sunuştaki bu değişiklik, karşılaştırmayı zorlaştırıyor.

Kentsel yerler anketlerine göre, Türkiye'de 10 binin üstündeki nüfuslu yerleşim birimlerinde 2 milyon 727 bin ücretli vardı. Bu ücretlilerin 74 bininin ayrıca «müteşebbis» geliri, 259 bininin diğer kaynaklardan geliri (gayrimenkul geliri, menkul kıymet geliri, hibe ve tek taraflı transfer geliri) bulunuyordu. Çok kabaca şu söylenebilir: 2 milyon 727 bin ücretlinin 2 milyon 394 bini tümüyle mülksüzleşmiştir. Diğer kaynaklardan geliri olanların bir bölümü emekli aylığı alanlardır. Ayrıca, hem «müteşebbis» geliri, hem «diğer» gelir kaynaklarına sahip kişiler olabilir. Bunlar düşünüldüğünde, kentlerde 2 milyon 400 binin üstünde bir mülksüzleşmiş ücretli kitlesinden söz edilebilir. Kırsal kesimle karşılaştırıldığında, kentsel kesimde ücretliler açısından sınıfsal ayrımın çok daha net ve iç yapının çok daha berrak olduğu kolayca söylenebilir.

Ankette müteşebbis geliri olan 275 bin kişi değerlendirilmiştir. 275 bin işverenin yalnızca 3 bininin bir biçimde ücret geliri vardır.

---

13) Zonguldak Metropoliten Alanı Belediyeler Birliği Planlama Örgütü Başuzmanlığı, *Gruplu Maden İşçiler (1974)*, Zonguldak, 1976.

İşverenin diğer gelir kaynaklarına sahip olmaları sınıfsal yapılarını bulandırmıyor. 275 bin işverenin 38 bininin diğer gelir kaynaklarından geliri bulunuyor.

Kendi hesabına iş yapanların sayısı 1 milyon 73 bin dolayındaydı. Bu toplamın 48 bininin ücret geliri de bulunuyordu (yüzde 4,4). 173 bini ise diğer gelir kaynaklarından gelire sahipti.

Ücretliler içinde ücret dışı geliri olanların ve ücret geliri elde edenler içinde ücretlilerin oranı kentler arasında büyük farklılık gösteriyor. Ordu'da, ücretlilerin yüzde 22,8'inin ücret dışı geliri vardı. İstanbul'da ise ücret dışı geliri olan ücretlilerin toplam ücretliler içindeki oranı yüzde 9,5. Buna karşılık, Ordu'da ücret geliri elde edenler içinde ücretlilerin oranı yüzde 99,8. Bu oran Diyarbakır ve Erzurum'da yüzde 99,5 ve İstanbul'da yüzde 98,6.

Bu koşullarda, kentlerde ücretliler arasında yaygın bir mülksüzleşmeden rahatlıkla söz edilebilir. Kırsal kesimde ise özellikle ücretlilikle küçük üreticilik arasındaki ara kesimin önemli olduğu, ayrımları net olan berrak kategorilerin kentlerdeki düzeyde oluşmadığı görülüyor. Bu özellik, kırsal kesimden kentlere geçici işçi olarak gelenler aracılığıyla, özellikle inşaat sektöründe işçi hareketini etkiliyor.

Türkiye'de ücretliler açısından sınıfsal ayrımlar net, iç yapılar berrak mı?

Ücretlilerin gelirleri içinde ücret gelirinin payı ve ücretliler içinde salt ücret geliri olanların oranı arttıkça ve ayrıca ekonomide elde edilen ücret geliri içinde ücretlilerin aldığı pay ve ücret geliri elde edenler içinde ücretlilerin oranı yükseldikçe, ayrımların net ve iç yapıların berrak olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'de kentsel yerleşim birimlerinde ayrımlar net, iç yapılar berraktır. Kırsal kesimde mülksüzleşme süreci daha geri bir düzeydedir. Buna bağlı olarak da, ayrımlar bazen muğlak, iç yapılar bazen bulanıktır.

Ancak Türkiye'de ücretliler ve aileleri arasında sınıf değiştirme umut ve girişimleri oldukça yaygındır. Bir bütün olarak ve kendi gücüne dayanarak hareket etme geleneğinin yeterince yerleşmediği koşullarda kişilerin tek tek sınıf değiştirerek kendilerini kurtarma çabaları ön plana çıkar.

Türkiye'de eğitim özellikle 1930'lu yıllardan 1960'lı yıllara kadar sınıf değiştirmenin önemli araçlarından biri oldu. Bugün ise bu olanak, çok yetenekli olanlar dışındakilere büyük ölçüde kapandı.

Avrupa'ya gidenlerin biriktirdikleri para birçok durumda taşınmaz mallara yatırıldı. Türkiye'ye dönenler ise «hayatını güven-

ce altına almak» için «yatırım» yaptı. Avrupa'da kalma kararında olanlar, bu ülkelerin standartlarına göre işçidir. Gidenlerin bir kısmı dönmeyecek. Dönenlerin önemli bir bölümü «yatırım» yaptıysa da, bu yol büyük ölçüde kapandı. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde sağlanan birikim Avrupa'daki kadar değildir.

İşçilikten küçük üreticiliğe ve patronluğa sıçramada ara aşama inşaat sektöründe taşaronluk, tarımda elcilik, v.b.'dir. İşçilerin önemli bir bölümünün kafasında bir «küçük patron» olma, yanında birkaç işçiyle birlikte kendi işinde çalışma umudu vardır. İmalat sanayiinde ise kıdem tazminatı birçok işçi için bir işyeri açma umuduydu. Ancak son yıllarda makine - teçhizat fiyatlarının olağanüstü artışı, bu yolu da önemli ölçüde kısıtladı. Deniz Kandiyoti tarafından 1976 yılında yapılan bir anket, İstanbul - İzmit bölgesinde çalışan işçiler arasında bu konuda şu sonuçları vermektedir: «Özellikle vasıflı işçiler arasında bir finansman kaynağı bularak kendi işyerlerini açma, işveren - işçi olma özlemi bir dereceye kadar mevcuttur. Ellerine toplu para geçmesi halinde, İstanbul işyerlerinde işçilerin yüzde 17'si, İzmit'te yüzde 10'u kendi işlerini kurmak, ticaret yapmak gibi olasılıkları dile getirmişlerdir.»[14]

Ekonomik buhran döneminde sınıf değiştirme zorlaşmaktadır. Buhranın yükü öncelikle küçük üreticiler ve taşaronlara yıkılmaktadır.

Diğer taraftan, vasıflı işçilerin işyerlerinde yönetici görevlere geçmeleri de, yüksek öğrenimli teknik personel sayısındaki hızlı artış nedeniyle, giderek olanaksızlaşmaktadır.

III. TÜRKİYE'DE ÜCRETLİLERİN ÖZELLİKLERİ

A. Kaçıncı Kuşak Ücretli?

Ücretlilerin davranışlarını etkileyen etmenlerden biri, kaçıncı kuşak işçi olunduğudur.

Gelişmiş kapitalist ülkelerde nüfusun çok büyük bir bölümünü ücretliler oluşturmaktadır ve bu insanlar kuşaklar boyu ücretlidir. Sınıf bilinci aile içinde kökleşmiştir.

Türkiye'de ise mülksüzleşme sürecinin sürmesi nedeniyle, birçok aile ilk kez ücretlilik olgusuyla karşılaşmaktadır. Bugün işçilik yapan mülksüzleşmiş üreticilerin önemli bir bölümünün bir kuşak öncesi küçük üreticiliktir.

---

14) Kandiyoti, Deniz, «İstanbul İzmit Sanayi Kuşağında İşçiler,» *TODAİE Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 10, No. 6, Ankara, 1977, s. 149.

İstanbul'da imalat sanayiinde 1985 yılında uygulanan kapsamlı bir ankete göre, anket kapsamındakilerin yüzde 34,9'unun babaları ücretlidir (yüzde 10,3'ü sanayide düz işçi; yüzde 3,1'i tarım işçisi; yüzde 1,8'i bürokrat memur; yüzde 1,7'si kamu kesiminde düz işçi; yüzde 1,3'ü hizmetler sektöründe hünerli eleman; yüzde 1,0'i imalat sanayiinde teknisyen). Çalışanların yüzde 39,5'unun babası çiftçi, yüzde 7,6'sının babası esnaf ve küçük ticaretle uğraşan, yüzde 6,3'ünün babası ise kendi mesleğinde serbest çalışan kişilerdir.[15]

B. Ücretlilerin İşteki Görevi

Yukarıda kullanılan nüfus sayımı sonuçlarında ücretli olarak gözükenler işyerlerinden aldıkları ücret karşılığı çalışmaktadırlar. Sosyal Sigortalar Kurumu verilerinde sigortalı olarak gözükenler de, ücretli olarak çalışanlar içinde Sosyal Sigortalar Kurumu'na prim ödeyenlerdir. Ancak her iki veri dizisi içinde de, işyerinde yönetici durumunda olan ve çalışmaları üretim sürecinin teknik yanıyla bağlantısız kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler, ücret karşılığı çalışmalarına ve SSK'na prim ödemelerine karşın, diğer ücretlilerden ayrı olarak değerlendirilmesi gereken bir kesimdir.

1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, kamu kesimi ve özel kesimde ücret karşılığı çalışanlardan 84 bin erkek ve 7 bin kadın üst düzey yönetici, ticarette 20 bin dolayında müdür ve kendi işinde çalışırken ücret alan girişimci, tarım işletmelerinde 1000 dolayında yönetici ve diğer alanlarda 18 bin dolayında yönetici sayısının araştırmamız açısından toplam ücretli sayısından düşürülmesi gereklidir.[16]

C. Ücretli Verilerinde Gözükmeyenler

İstatistiklerde ücretli olarak gözükmemesine karşın gerçekte ücretli ya da yarı-işçi olan çok sayıda kişi de vardır. Ancak bunların sayıları konusunda güvenilir veri bulunmamaktadır.

Türkiye'de eve iş verme sistemi son yıllarda yaygınlaşmaktadır. 1986 Yılı Programı'nda bu uygulamanın daha da yaygınlaştırı-

15) Erbesler Ayfer, «İstanbul'da İmalat Sanayii İşgücünün Kökeni ve Eğitim Yapısı,» *MPM Verimlilik*, Cilt 14, No. 2, 1985/2.
Bu konuda öncü nitelikte bir çalışma için bkz. Arı, Oğuz, *Ankara ve İstanbul'da İmalat Sanayii İşçilerinin Uyumu ve Sanayi ile Bütünleşmesi*, Boğaziçi Üniv. Yay., No. 145, İst. 1978.

16) DİE, *1980 Nüfus Sayımı*, s. 100-103.

lacağı belirtilmektedir. Eve iş verme sistemiyle çalışanlar genellikle kadınlar, yaşlılar, çocuklar ve erkek işsizlerdir. Birçok işçi için eve iş verme sistemi ikinci bir gelir kaynağı işlevi görmektedir. Bu koşullarda çalışanların çalışma süreleri uzun, ücretleri düşüktür. İşyerleri evleridir. Bu nedenle evlerde, diğer üreticilerden uzakta, işçilik bilincinin kolay kolay gelişemeyeceği bir ortamdadırlar. İşveren karşısında yalnızdırlar. Bazı uygulamalarda üretim aracı işverenindir. Bazı malların üretiminde ise üretici üretim aracının sahibidir, ancak hammaddelerin sağlanması ve üretilen ürünün pazarlanması açısından bir işverene bağımlıdır. Bu sistem, ücretlilik bilincinin gelişmesinin önemli engellerinden biridir.

Sümerbank'ın el tezgahlarında halı dokutturmasında da benzer bir durum söz konusudur. Binlerce köylü, Sümerbank'ın verdiği girdileri kendi tezgahlarında Sümerbank'ın verdiği modellere göre dokuyarak halı üretir ve atılan ilmik sayısına göre bir ücret alır. Bu insanlar üretim araçlarının (halı tezgahının) sahibidir. Bu tezgahın alınmasında Sümerbank yardımcı olmuştur. Ancak bu üreticiler Sümerbank'ın dolaylı işçisi durumundadırlar.

Türkiye'de yürürlükteki çalışma mevzuatına göre, eve iş verme sistemiyle çalışanlar «işçi» değildir. Bu kişilerin hizmet akdiyle değil, bir işin üstlenilip yapılmasını içeren «istisna akdiyle» çalıştıkları kabul edilir.[17]

İstisna akdiyle çalıştığı kabul edilerek işçi statüsünün dışında tutulan ve çalışma mevzuatının işçiyi koruyucu hükümlerinin dışına itilen diğer önemli bir kesim de, ormanlarda ağaç kesiminde çalışan işçilerdir. Bu işçiler genellikle kendi balta ve testerelerini kullanarak, Orman İdaresi'nden götürü iş alırlar. Birbirlerinden ayrı yerlerde ağaçları kesip, dallarını temizleyip, belirli merkezlere taşırlar. Her yıl onbinlerce orman köylüsü gerçek birer üretici ücretli olarak çalışırken, kendilerine «bağımsız çalışan» muamelesi yapılır. Bu mülksüzleşmiş üretici ücretliler arasında sınıf bilinci geri düzeylerdedir ve gelişimi de yavaştır.

Hamallar da ücretliler arasında özel bir kesim oluşturur. Bunlar sürekli işçidirler, ancak işverenlerle ilişkileri belirli bir işin yapılması süresi ile sınırlıdır. Aynen tarımda geçici sürelerle işlerde çalışan süreklı işçiler gibi bir ilişki içindedirler.

Türkiye'de kırsal kesimde mülksüzleşme sürecinin tam anlamıyla sonuçlanmaması, az topraklı köylülüğün yaygınlığı ve bir kısım küçük üreticinin tarımda işgücü gerekmiyen dönemlerde diğer

---

17) Eve iş verme konusunda daha geniş bilgi için bkz. Koç, Yıldırım, «Eve İş Verme, İşçiler ve Sendikalar.» *Bilim ve Sanat*, No. 23, Kasım 1982.

sektörlerde çalışmaya hazır olması gibi nedenlerle, yarı-işçilerin geçici işlerde çalışmaları son derece yaygındır. Geçici işçilik birçok işsiz için de iş olanağı olmaktadır. Türkiye'de geçici işçilik en fazla inşaat ve tarım sektörlerinde yaygındır. Ancak tuğla-kiremit üretiminde, T. C. Devlet Demiryolları İşletmesinde, Şeker Fabrikalarında, enerji işkolunda, orman yolları yapımında ve turizm işkolunda da geçici işçilik söz konusudur.

Türkiye'de ücretlilerin durumu incelenirken, üretken bir çalışma içinde olup, öğrenci statüsünde sayılan endüstri meslek lisesi öğrencileri de hesaba katılmalıdır. Ayrıca, hapishanelerdeki döner sermaye işletmelerinde de küçümsenmeyecek miktarda değer üretilmektedir. Bu işlerde çalıştırılan tutuklular da özel bir nitelikte ücretlidir.

D. Ücretlilerin Sektörlere Dağılımı

Üretimde kullanılan teknoloji, üretim sürecinin niteliği, üretim biriminin yeri, işyerinde işçi yoğunluğu, işin vasıf gereksinimi ve benzeri başka etmenlere bağlı olarak, çeşitli sektörlerde istihdam edilen ücretlilerin niteliği ve bu insanların genel davranışları birbirinden farklıdır.

Sanırım en büyük fark, tarım ile imalat sanayii arasındadır. Tarımda insan doğa ile içiçe bir üretimde bulunur. İnsan, doğanın kullanım değeri üretme kapasitesini denetler, biçimlendirir, geliştirir. Tarımsal üretimde kullanılan teknoloji ne kadar geriyse, üretim sürecinde insanın rolü o kadar bağımlıdır. Bu ise tarımda kaderciliğin yaygın olmasının ana nedeni ve dayanağıdır. Sulama, verimlilik, zararlı böceklerden koruma gibi konularda doğanın kendi iç mekanizmalarına bağımlı olan insanların kadercilikleri kaçınılmazdır. İmalat sanayiinde ise durum tümüyle farklıdır. Üreten, hammaddenin biçimlerini değiştiren tümüyle insan emeğidir. Ya canlı emektir, ya da makinelerde veya otomatik süreçlerdeki ölü emektir. İmalat sanayiindeki üretim süreci kaderciliği yeniden üretmez.

Ücretlileri bir bütün olarak ele alırken, Türküye'de yukarıda ele alınan etmenler açısından bazı genel özelliklere dikkati çekmek gereklidir. Gerçekte bu bölümlerin her biri ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar kapsamlıdır. Burada ele alınacak özellikler yalnızca genellemelerdir.

1. Tarım Sektöründe Ücretliler

Türkiye'de ücretli emeğin ilk geliştiği sektörlerden biri tarım sektörüdür. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ücretli işçi istih-

dam eden büyük çiftliklerin varlığı bilinmektedir. Çukurova ise ücretli işçilerin çalışma ilişkilerinin düzenlendiği ilk bölgelerden biridir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Çukurova bölgesinde yerleştirdiği bazı uygulamalar bugün bile yürürlüktedir.[18]

Türkiye'de tarım işçilerinin sayısı konusunda çelişik rakamlar bulunmaktadır.

1962 - 1969 döneminde Türkiye'nin bütün illerinde uygulanan köy envanter etüdleri sonuçlarına göre, 1.268.274 topraksız çiftçi ailesi vardı. Bunların 1.175.159'u tarım işçisi olduğunu bildirmişti. Diğerleri ise ortakçı ve kiracıydı.[19]

Kırsal alanlarda topraksız köylülerden ücretli işçi olarak çalışanlar ya tarım işçiliği yapmaktadır, ya da orman işçiliği.

1970 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, tarım-orman-balıkçılık işkolunda 602 bin ücretli vardır. 1975 yılı nüfus sayımına göre bu sayı 1 milyon 21 bin oldu. 1980 yılında ise 589 bine düştü. Üç sayımda rakamlardaki bu büyük oynama, gerçek yaşamın verilere yansıması değil, nüfus sayımlarının özellikleri ve hastalarından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de balıkçılık işkolunda istihdam edilen ücretli sayısı çok değildir.

Tarım işçisi olarak çalışanların sayısı konusunda en kapsamlı araştırma, İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından yapılmıştır ve ne yazık ki, yeterince değerlendirilmemiştir.

İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1970 ve 1974 yıllarında Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberleri[20] yayınlandı. Bu araştırmalarda, tarımda mevsimlik işçi çalışan bütün bölgeler, yapılan işin niteliği, işe başlama ve işin bitiş tarihleri, çalışan işçi sayısı, başka bölgelerden gelen işçi sayısı ve eski işçi çalıştırma oranları gibi konularda ayrıntılı veri sunulmaktadır. Bu araştırmalar, bu tarihlerde yaklaşık 800 bin dolayında kişinin tarım işletmelerinde ücretli olarak

---

18) Aksoy Suat, *Tarımda İş Hukuku*, Türk Zirai Ekonomi Derneği Yay. No. 1, Ankara, 1969. Bu çok değerli çalışma, işçi hareketi tarihi konusunda çalışanlarca yeterince değerlendirilmemiştir.

19) Köy Envanter Etüdleri önce her il bir kitap olarak yayınlandı. İllerin tümünün bitmesine az kala, çeşitli sakıncalar ileri sürülerek, yayımı durduruldu. 1971 yılında Ankara'daki AID'den tüm illerin sonuçlarını kapsayan kapsamlı bir çizelge temin etmiştim. Veriler buradan alınmıştır.

20) İş ve İşçi Bulma Kurumu, *Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi (1)*. Yay No. 66, Ankara, 1970.
İş ve İşçi Bulma Kurumu, *Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi (1)*. Yay. No. 110, Ankara, 1974.

çalıştığını göstermektedir. Ancak bunların ne kadarının tümüyle mülksüzleşmiş işçi, ne kadarının ise yarı - işçi niteliğinde olduğuna ilişkin bilgi yoktur.

Çok kaba bir tahminle, Türkiye'de tarım işçisi olarak çalışan 500 - 600 bin dolayında mülksüzleşmiş ücretlinin, 400 - 500 bin dolayında da yarı - mülksüzleşmiş köylünün bulunduğu söylenebilir.

Tarım işçileri incelenirken bir konuda dikkatli olmak gerekir. Türkiye tarımında ücretli ile işveren arasındaki ilişki genellikle geçici niteliktedir. Tarımsal üretimin tüm yıl boyu istihdamı gerekli kılacak biçimde planlanmaması ve doğal koşullara aşırı bağımlılık nedeniyle, kısa süreli istihdam esastır. Ancak bu uygulama, geçici istihdam ile geçici işçiliğin karıştırılmasına neden olmamalıdır. Tarım işçilerinin önemli bir bölümü için tek geçim kaynağı ücretliliktir. Ancak işyerlerinin sürekli olarak değiştirilmesi, geçici işçilik gibi bir görünüm yaratabilir. Bu insanlar geçici sürelerle değil, sürekli işçilik yapmaktadırlar. Ancak tarımdaki teknoloji gereği, bir işveren tarafından istihdam edilme süresi kısadır.

Türkiye'de hayvancılık alanında çağdaş işletmelerin yeterli sayıda bulunmaması nedeniyle, bütün yıl boyu süren bir iş olan hayvancılıkta ücretli işçilik yaygınlaşmamıştır.

Tarım işçisi tüm ailesiyle birlikte çalışır. Gezginci niteliği önemlidir. Yılın belirli aylarında kazandığıyla bütün yıl geçinmek durumundadır. İşveren ile arasındaki ilişki kısa sürelidir. Bir sonraki iş döneminde aynı işverenin yanında çalışabilir de, çalışmayabilir de. İşçiler arasında aynı köyden olma önemli bir bağdır. İşçi ile işveren arasında bir aracı kademe vardır (yörelere göre bu aracının adı elci, dayıbaşı, boladur, dragoman, kahya, çavuş veya başçıl olabilir). Bunlar genellikle işçiye hakimdir. Onu çeşitli biçimlerde (borç vererek, iş bularak, vb.) kendisine bağlamıştır. Ücret genellikle zamana göre değil, yapılan işe göre ödenir. Yılın ancak belirli sürelerinde gelir getirici bir işte çalışan bu kişiler, mümkün olan en kısa sürede en fazla ücreti alabilmek için çok yoğun bir tempo ile ve dinlenmek için mümkün olduğunca az zaman «harcayarak» çalışırlar. Geçici sürelerle işçilik eden yarı-işçilerle mülksüzleşmiş işçilerin aynı işyerlerinde çalışması işçilik bilincinin yerleşmesini zorlaştıran etmenlerden biridir.

Orman köylerinde yaşayan insanlar için de benzer sorunlar söz konusudur.

Bu bölgelerde ekilebilir toprak azdır. Hayvancılık ve gurbetçilik ana geçim kaynağıdır. Köylerin önemli bir bölümü ise yılın belirli dönemlerinde orman yolu yapımında ve ormandan ağaç kesme işlerinde çalışırlar. Bu iş de yılın belirli aylarına özgüdür. Mülk-

süzleşmiş ücretlilerle yarı-işçi niteliğindeki insanlar bir arada çalışır. Ağaç kesme, dallarını temizleme ve taşıma işi götürü olarak verilir. Orman İdaresi ile üretici arasındaki ilişki görünüşte hizmet akdi değil, «vahidi fiyat» sistemine dayalı bir istisna akdidir. Ağaçlar dağınıktır. Toplu çalışma yoktur. Parça başı ücret ödenir. İş bulunabilen sürelerde son derece yoğun bir tempoyla çalışılır.

Tarım ve orman işçiliği ayrıntılı olarak incelenmesi gereken bir konudur. Ancak çok özetle şu söylenebilir: Çok yoksul olmalarına karşın, yukarıda ele alınan etmenler nedeniyle bu işkolunda ücretli işçiler kendi yaşam koşullarını belirlemede ve toplumsal yaşamda, diğer işkollarına göre çok az etkili olmuşlardır. Türkiye'deki tarım ve orman işçilerini, en gelişkin biçimiyle Latin Amerika'nın bazı ülkelerinde gördüğümüz, özellikle ihracata dönük tarım plantasyonlarındaki plantasyon işçileriyle karşılaştırmamak gerekir.

2. Madencilik Sektöründe Ücretliler

1970 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe 108 bin ücretli vardı. 1975 yılında bu sayı 111 bin ve 1980 yılında da 129 bin oldu.

Bu işçilerin yaklaşık yüzde 80'i kamu kesiminde çalışıyordu.

Madenler genellikle kentlerin dışındadır. Maden kentleri olduğunda bile, kırsal alanlarda yaşamını sürdürerek, madenlerde çalışan çok sayıda ücretli bulunur.

Türkiye'de işçi istihdamı açısından en önemli madencilik bölgesi Zonguldak'tır. Eski adıyla Türkiye Kömür İşletmeleri Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesi, yeni adıyla da Türkiye Taşkömürü İşletmesi, yaklaşık 50 bin maden işçisinin işvereni durumundadır.

Ancak burada da, «hukuksal tanımlar» ile sınıfsal tanımlar arasında bir çelişki söz konusudur.

Maden işçileri işveren ile bir hizmet akdi yapmışlardır. Bu anlamda «işçi»dirler. Ancak işçilerinin, özellikle de kamu kuruluşlarının madenlerinde istihdam edilenlerinin, önemli bir bölümü henüz mülksüzleşmemiştir. Belki aksine bir süreçten de söz edilebilir. Mülksüzleşme ile ilgili bölümde, Zonguldak'taki gruplu maden işçileri arasında yapılan bir anketin sonuçları ele alınmıştı. Kamu kesiminde maden ocaklarında ücretli olarak çalışmak, köyde toprak satın almaıa bile sağlayabilir.

Türkiye'de özel sektöre ait madenlerde çalışanların toprak mülkiyetiyle ilişkileri konusunda yapılmış bildiğim bir araştırma yok. Özel sektöre ait madenlerde çalışma koşulları çok daha zor, tehlike

daha yüksek, ücretler daha düşüktür. Bu nedenle, zorunlu olmayanlar kolay kolay bu madenlerde çalışmaz. Sanırım, özel sektöre ait madenlerde çalışan «işçilerin» çoğu mülksüzleşmiş ücretlilerdir. Ancak köy yaşantısı, toplumsal hareketlilikten uzaklık, geri teknolojinin yarattığı kadercilik, kamu kesiminde işveren devletin paternalist uygulamaları, maden işçilerinin de toplumsal yaşamdaki etkilerinin kısıtlı olmasına yol açmıştır.

3. İmalat Sanayiinde Ücretliler

Yapılan araştırmalar, imalat sanayiinde ücretli olarak çalışanların çok büyük bir bölümünün mülksüzleşmiş işçiler olduğunu gösteriyor. Bu kişilerin köyleriyle ve dolayısıyla toprakla bağları giderek kopmaktadır. Geçmiş onyıllarda köyden gelen yiyecek miktarı giderek azalmaktadır. Mülksüzleşme bölümünde ele alındığı gibi, kentsel işgücü içinde ücret dışı geliri olan ücretliler çok küçük bir azınlık oluşturmaktadır.

1970 yılında yapılan nüfus sayımına göre, imalat sanayiinde 831 bin ücretli vardı. 1975 yılında bu sayı 1 milyon 66 bin ve 1980 yılında da 1 milyon 500 bin oldu. İmalat sanayiinde çalışan ücretlilerin sayısındaki bu artışın Türkiye'de endüstrileşme sürecinin hızlanmasının sonucu olduğu açıktır.

İmalat sanayiinde ücretli olarak çalışanların önemli bir bölümü, 10 ve daha fazla sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde istihdam ediliyordu.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün her yıl yaptığı yıllık imalat sanayi anketleri sonuçlarına göre, 1979 yılında 10 ve daha fazla sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde istihdam edilenlerin sayısı 786 bindi. 1982 yılında ise 837 bine çıktı. 1983 yılında 25 ve daha fazla sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde istihdam edilenlerin sayısı ise 800 bin oldu.[21]

Bir ülkede imalat sanayiinde ücretlilerin yapısı ve dinamiğini incelerken, gözönünde bulundurulması gereken değişkenlarden biri, ülkedeki endüstrileşme sürecinin özellikleridir.

Ülke, kapitalist ilkel (temel) birikim sürecini hızla yaşamak ve hızla endüstrileşmek çabasındaysa, işverenlerin ve hükümetlerin işçilere ve işçi hareketine tavrı buna uygun olarak gelişir. Endüstrileşmede ithal ikameci politikalar izleniyorsa ve ülkede genişleme potansiyeli olan bir iç pazar mevcutsa, durum farklıdır. Ama

---

21) DİE, *1985 İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1985.

eğer uluslararası alanda işgücü maliyetinin düşüklüğü önem kazanıyorsa ve yeni bir uluslararası işbölümü çerçevesinde, ülke ihracata dönük bir sanayileşme görevini üstlenmişse, işçilere karşı tavrı temelden değişiktir.

Diğer bir deyişle, imalat sanayiinde ücretlilerin niteliklerine ilişkin olarak yapılan değerlendirmeler, endüstrileşmenin içinde bulunduğu aşamaya, endüstrileşme sürecinde izlenen yola ve uluslararası işbölümünde üstlenilen rol ve görevlere göre önemli değişiklikler gösterir. Bugün Türkiye'de, ithal ikameci endüstrileşmeden, ihracata dönük bir ekonomik yapıya ve uluslararası işbölümünde yeni rollere geçişle birlikte, ücretlilere karşı işverenlerin ve hükümetin aldığı tavırda önemli bir değişikliği yaşıyoruz. Bu değişiklik, özellikle imalat sanayiindeki ücretlilerin bu çalışmada ele alınan maddi niteliklerinde önemli bir değişiklik yaratmadan, gelirleri ve çalışma koşullarını etkiliyor. Bu da, onların işverenlere ve hükümetlere karşı olan tavrını değiştiriyor.

4. Elektrik - Gaz - Su Sektöründeki Ücretliler

1970 yılında bu sektörde, Türkiye Elektrik Kurumu, Devlet Su İşleri, Elektrik İşleri Etüd İdaresi, Çukurova Elektrik T.A.Ş. ve İller Bankası'nda 15 bin ücretli çalışıyordu. 1975 yılında bu sayı 19 bine, 1980 yılında da 33 bine çıktı. Bu sektördeki çalışma koşulları ve işçi-işveren ilişkileri, imalat sanayiindeki gibidir.

5. İnşaat ve Bayındırlık Sektöründe Ücretliler

Türkiye'de en fazla ücretlinin çalıştığı sektörlerden biri de, inşaat ve bayındırlıktır. 1970 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, bu sektörde çalışanların sayısı 414 bindi. 1975 yılında 463 bin ve 1980 yılında 709 bin oldu.

Türkiye'de kentleşme sürecine koşut olarak, konut gereksinimi arttı. Diğer taraftan, yol ve baraj gibi temel altyapı yatırımlarının ülkede iç-pazarın genişlemesinde ve üretimin istikrarlı bir biçimde artırılmasındaki önemli rolü, bu alanlardaki yatırımları ve işçi istihdamını artırdı.

Konut üretiminin imalat sanayiindeki üretim sürecinden farklı bir niteliği vardır. İşyeri sürekli olarak değişir. Ayrıca, konut üretiminde çeşitli aşamalarda işçi grupları birbirinden ayrı olarak işyerinde çalışır. Geleneksel teknolojilerle konut üretiminde vasıfsız işçi kullanımı önemli miktardadır. Üretim süreci hava koşullarına

bağlıdır. Bütün bu niteliklerine bağlı olarak, konut üretiminde çalışan işçiler, çeşitli açılardan, tarım-orman ile imalat sanayii işçileri arasında bir konumdadırlar. Kırsal bölgelerden gurbete çıkanların yaygın olarak çalıştığı alan inşaat sektörü ve özellikle de konut üretimidir. Bu geçici istihdam, işçiler arasında çeşitli yanlış eğilimleri doğurur. Kısa dönemli çıkarlar bazı durumlarda ön plana geçer. İş bulunabilen kısa süre içinde mümkün olduğunca fazla para kazanabilmek için, işçi hareketinin kazanımları kenara itilir. İşçilerin önemli bir bölümü, vergi ve sigorta primi kesintilerinden kurtulabilmek için kaçak çalışmayı kabul eder. Günlük çalışma süreleri genellikle normalin üstündedir. İnşaat mevsiminde hafta tatili ve genel tatillerde çalışma son derece yaygındır. Bu özellikler, sendikalaşma eğiliminin düşüklüğüne yol açar. İmalat sanayiinde büyük işyerlerinde çalışan işçilerin hemen hemen tümü sendikalıyken, inşaat işkolunda özel sektör işyerlerinde sendikalaşma oranı çok düşüktür. Ancak tarım sektörünün de üstündedir.

Son yıllarda inşaat sektöründe sermaye birikiminin ve merkezileşmenin hızlanması ve toplu konut üretiminin ön plana çıkmasıyla birlikte, çağdaş teknolojiler de kullanılmaya başlandı. Bu gelişime koşut olarak, inşaat sektöründe özellikle konut üretiminde çalışan işçiler giderek imalat sanayii işçilerine benzemeye başlayacaktır.[22]

Bayındırlık hizmetleri alanında ise kamu kesimi ağırlıktadır. Ancak altyapı yatırımlarının inşaat sürecinde özel sektör etkinliğini artırmaktadır. Özel sektörün altyapı inşaatlarını gerçekleştirdiği durumlarda sendikalaşma oranı düşmektedir. Kamu kesiminde bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesinde çalışan işçiler ise hemen hemen tümüyle sendikalıdır. Muhafazakar hükümetlerin bütün dünyada uyguladığı politikalardan biri, bugüne kadar devlet ya da diğer kamu birimleri tarafından yürütülen bayındırlık işlerinin özel sektöre devridir. Bugün Türkiye'de de bu uygulama gündemdedir. Önümüzdeki aylarda bu politikanın yaygınlaştırılarak hayata geçirilmesi, bu sektörün yapısında ve işçi-işveren ilişkilerinde önemli değişikliklere yol açacaktır.

İnşaat işçileri, özellikle büyük yatırım dönemlerinde, işçi hareketinde önemli olaylar yarattılar (1974 İskenderun Demir Çelik olayları bunların en önemlilerindendir). Ancak bunlar kalıcı olmadı, güçlü bir örgütlenmeye dönüşmedi. İnşaat üretiminin niteli-

22) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Koç, Yıldırım, «Konut Üretiminde İşçiler,» TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası, *Konut Kurultayı, 16, 17, 18 Nisan 1982*, s. 323-336, Ankara, 1982.

ği, bu alandaki çalışmanın birçok yarı-işçi için geçici bir ek kazanç kapısı olması, mülksüzleşmiş birçok kişinin imalat sanayiinde işçiliğe geçişte inşaat işçiliğini geçici bir dönem olarak görmesi ile işyerinde ve işkolunda işçi devrinin yüksek olması gibi nedenlerle, bu sektördeki işçiler imalat sanayii işçilerinden farklıdır. Ancak, bu sektörde çalışan işçiler ve yarı-işçilerin kırsal alanlarla bağlarının sürmesi, bu kişilerin kırsal alanlara yeni düşünce ve davranışları taşıyan bir unsur olmasına da yol açmaktadır.

6. Hizmetler Sektöründeki Ücretliler

Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde, ulaştırma, haberleşme ve depolamada, mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumlarda, toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetlerde çalışan ücretlilerin sayısı 1980 yılında 3 milyon 118 bin dolayındaydı. Bu alanda birimler genellikle küçüktür. Ancak ulaştırmada T. C. Devlet Demiryolları, mali kurumlarda ise bankalar, önemli sayıda ücretliyi bir arada bulundurur. T. C. Devlet Demiryolları'nda 1984 yılında 64.964 kişi (27.943 memur ve 37.021 işçi) çalışıyordu.[23] 1984 yılı sonunda kamu bankaları ile özel bankalarda çalışanların sayısı ise 141.974 idi.[24]

Dikkat edileceği gibi, ekonominin çeşitli sektörlerinin üretim açısından farklı nitelikleri, bu alanlarda istihdam edilen ücretlilerin ücretli olarak farklı davranışlar içine girmesine neden olmaktadır. Sektörler arasında var olan farklar, aynı sektör içinde de görülmektedir. İşyerinin yeri, kamu kesimi ile özel kesim, büyük işyerleri ile küçük işyerleri, yerli sermaye ile yabancı sermaye, işyerinin büyüklüğü gibi etmenler ve bunlarla bağlantılı olarak kullanılan teknoloji, aynı sektör ve hatta aynı malın üretiminde bile ücretlileri farklı davranışlara itmektedir. Bu farklar diğer bölümlerde sektör farkı gözetilmeksizin ayrıca ele alınacaktır.

Bir ülkede ücretlilerin toplumsal yaşamda ağırlıklarını artırabilmeleri için, yalnızca ücretlilerin sayısının artışı yeterli değildir. Ele alınan ve alınacak diğer etmenlerin de rolü büyüktür.

E. Ücretliler ve İşçi Sınıfı (Üretken Emek, Üretken Olmayan Emek)

Türkiye'de yeterince tartışılmayan konulardan biri, üretken emek ile üretken olmayan emektir. Bu kavramlar tartışılmayınca

23) DİE, *1985 İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1985.

24) Türkiye Bankalar Birliği, *Bankalarımızın 1984 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredileri Hakkında Bilgiler*, Ankara, 1985.

ve açılmayınca, ücretliler ile işçi sınıfı kavramları da muğlaklaşmakta ve genellikle işçi sınıfı kavramı tüm ücretlileri kapsayacak biçimde kullanılmaktadır.

Ücretli kavramı ile çizdiğimiz çerçeve, mülksüzleşmiş ve ana geçim kaynağı, başkasına ait bir işyerinde ya da başkasına ait üretim araçlarını kullanarak çalışma karşılığı aldığı ücret olan kişiyi içermektedir. Ancak her ücretli, değer yaratmaz; ya da, emeğini bir maddi ürün içinde billurlaştırmaz. En genel tanım olarak, maddi ürün üretiminde çalışan ücretlileri işçi sınıfı olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir deyişle, mülksüzleşmiş olmak ve başkası için çalışma karşılığında alınan gelirle geçinmek, işçi sınıfı içinde yer almak için gerekli, ancak yetersiz bir koşuldur. Bu kişi ancak aynı zamanda maddi ürün üretiminde yer alıyorsa, dar anlamı ile işçi sınıfına dahil olur. Buna göre, dar tanımıyla işçi sınıfı, ücretlilerin ancak bir bölümüdür. Bu çalışmanın başlığının da «İşçi Sınıfının Maddi Durumu» olmamasının nedeni bu ayrımdır.

Maddi ürün üretimi kavramı genellikle sanıldığından daha karmaşıktır.

Bir yaklaşım, maddi ürün üretiminde çalışmayı «mavi yakalı işçi,» «bedeniyle çalışan işçi» ya da doğrudan üretimde çalışan işçi kavramı ile özdeşleştirmektedir. Bu hatalıdır. Üretim sürecinin kollektifleşmesiyle birlikte kafa ve kol emeği bütünlüğüyle bir kollektif işçi oluşur[25]. Üretim sürecine kafasıyla katkıda bulunanlar ile kol gücüyle ya da her ikisiyle katkıda bulunanlar arasında bir ay-

---

25) «İnsan tek başına kendi beyninin kontrolu altındaki kendi kaslarının etkinliği olmaksızın doğa üzerinde çalışamaz. Doğanın sisteminde olduğu gibi, nasıl kafa ve el birbirine aitse, emek sürecinde de zihin çalışması ve el çalışması birleşiktir. Daha sonra birbirlerinden ayrılırlar, hem de birbirinin öldüresiye düşmanı olacak kadar. Genel olarak söylemek gerekirse, ürün, tek bir üreticinin doğrudan ürünü olmaktan, toplumsal bir ürüne, bir kollektif işçinin ortak ürününe, diğer bir deyişle, bireysel öğeleri şu ya da bu ölçüde emeğin nesnesinin işlenme sürecine uyan bir çalışan personel bütünlüğünün ürününe dönüşür. Emek sürecinin işbirlikçi (ortaklaşacı) niteliği yaygınlaştıkça üretken emek ve üretken emeği gerçekleştiren kişi, yani üretken işçi kavramında da buna bağlı bir genişleme kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Üretken olarak çalışmak için işçinin kendi elleriyle iş yapan biri olması artık gerekmez. Kollektif işçinin bir organı (öğesi) olması, kollektif işçinin ikincil işlevlerinden birini yerine getirmesi yeterlidir. Üretken çalışmaya ilişkin olarak yukarıda belirtilen ve maddi üretimin doğasından türetilen ana tanım, bir bütün olarak ele alınan kollektif işçi içinde de geçerliliğini sürekli olarak korur.»
(Marx, *Capital I*, s. 551-552, Everyman's Library, 1968).

rım yapılamaz. Yapılacak ayrım, üretimin teknik örgütlenmesi ile üretimin kapitalist örgütlenmesi arasındaki farktır. Ustabaşının görevinin bir bölümü üretimin teknik açıdan gerektiği biçimde sürdürülebilmesinin sağlanmasıdır. Ustabaşı bu yanıyla üretken emeğin ve işyerindeki kollektif işçinin bir parçasıdır. Ancak ustabaşının diğer işlevi, işyerinde işçilerin gereken biçimde ve disiplinle çalışmasının sağlanmasıdır; işçilere gözkulak olunmasıdır. Bu işlev ise üretim sürecinin dışında, üretim araçlarıyla doğrudan üreticiler arasındaki ilişkinin kapitalist niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bu faaliyet üretken olmayan bir faaliyettir.

Bu açıdan yaklaştığımızda, kapitalist bir ülkede, tarım - ormancılık ve balıkçılık, madencilik - taşçılık, imalat sanayii, inşaat, elektrik - gaz - su üretiminin tümünde maddi ürün üretilmektedir. Taşımacılık ve iletişim sektörlerindeki faaliyetin önemli bir bölümü ise üretilen ürünlerin ve girdilerin taşınmasına ve üretimin sürmesine ilişkindir ve bu nedenle de, tüm ekonomi düzeyinde bir kollektif üretimin parçalarıdır. Ayrıca proje - plan, makine tamir - bakım, işyeri temizleme işleri de üretken çalışmadır. Ancak, yukarıda belirlenen üretken sektörlerde (maddi ürün üretimine doğrudan ya da dolaylı katılan sektörlerde) çalışan herkes üretken bir çalışma içinde değildir. Üretken sektörlerde olmasına karşın üretimin teknik örgütlenmesine katılmayan birçok kişi, üretken değildir. Örneğin, bir fabrikada büroda plan - proje çizen bir ücretli mühendis, müksüzleşmiş ise, işçi sınıfındandır. Buna karşılık, üretilen ürünün reklam işleriyle uğraşan ücretli bir büro işçisi işçi sınıfının dışındadır, çünkü yaptığı işin üretimin teknik örgütlenmesiyle ve yürütülmesiyle ilişkisi yoktur. Ayrıca, üretimin teknik örgütlenmesine kafa emeğiyle katılan kişi (beyaz yakalı) üretkenken, sokakları süpüren çöpçü (mavi yakalı ve bedeniyle çalışan) üretken bir faaliyet içinde değildir.

Bu yaklaşıma göre, Türkiye'de en dar tanımıyla işçi sınıfının boyutlarını bulmak için önce aktif bir biçimde gelir getirici bir işte çalışan ücretlileri saptamak, bunların mülksüzleşme düzeylerini irdelemek ve daha sonra da, ücretliler içinden üretken faaliyette bulunanları belirlemek gerekir. Üretken ücretlilerin saptanmasında önce üretken olmayan sektörler elenir. Üretken sektörlerde çalışan mülksüzleşmiş ücretlilerin arasından ise üretimin teknik örgütlenmesinde yer almayanlar ayıklanır.

Bu doğrultuda yaptığımız bir çalışmaya göre[26], Türkiye'de üc-

---

26) Koç, Yıldırım, «Türkiye'de Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek,» *Yapıt*, No. 11, Haziran - Temmuz - Ağustos 1985, Ankara.

retliler içinde işçi sınıfının boyutu 1970 yılında 2 milyon 28 bin, 1975 yılında 2 milyon 749 bin ve 1980 yılında da 2 milyon 957 bin. 1980 yılında 2 milyon 957 bin üretken ücretlinin 563 bini tarım - orman - balıkçılık sektöründe, 119 bini madencilik - taşçılık sektöründe, 1 milyon 351 bini imalat sanayiinde, 27 bini elektrik - gaz - su üretiminde, 665 bini inşaat ve bayındırlık sektöründe, 233 bini de ulaştırma - haberleşme - depolama sektöründe istihdam ediliyordu.

F. Ücretlilerin Bölgesel Dağılımı

1960 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de 2 milyon 437 bin ücretli vardı. Sigortalıların sayısı ise 621 bindi. 1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre ise Türkiye'deki ücretlilerin sayısı 6 milyon 162 bine ulaşmıştı. 1984 yılı Eylül ayında Sosyal Sigortalar Kurumu'na prim ödeyen sigortalıların sayısı 2 milyon 439 bin idi.

Türkiye'de ücretlilerin ve maddi ürün üreten işçilerin en yoğun olduğu il İstanbul'dur. 1960 yılında İstanbul'da toplam 420 bin ücretli ve 146 bin sigortalı vardı. 1980 yılı nüfus sayımına göre, 1980 yılında İstanbul'da toplam 1 milyon 105 bin ücretli bulunuyordu. Türkiye'deki ücretlilerin yüzde 18'i, 1984 yılı Eylül ayında sigortalıların yüzde 27'si (651 bin sigortalı) ve büyük imalat sanayii işçilerinin yüzde 31'i İstanbul'dadır. 1980 nüfus sayımı sonuçlarına göre, İstanbul ilinde gelir getirici bir işte çalışanların yüzde 71'i ücretlidir[27].

İzmir de ücretlilerin yoğun olduğu bir ildir. Türkiye'de 1984 yılı Eylül ayında sigortalıların yüzde 8'i, büyük imalat sanayii işçilerinin 1981 yılında yüzde 9'u İzmir'dedir.

Türkiye'de ücretlilerin bölgelere ve illere göre dağılımında ilginç bir tablo görülmektedir.

Türkiye'de kentleşme ile endüstrileşme süreçleri birbirine koşut gelişmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminin büyük kentleri birer endüstri merkezi olmaktan çok, merkeziyetçi bir yapının idari birimlerinin ve ordunun yerleştiği yerler ve ticaret merkezleriydi. Bugün Türkiye'de ücretlilerin önemli bir bölümünü barındıran İstanbul, bu nitelikte bir kenttir. İstanbul'da geleneksel üretimden çağdaş endüstriye geçiş ve yaygın biçimde ücretli istihdamı Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Buna karşılık, bazı kentlerimiz gelişmelerini hemen hemen tümüyle endüstrileşmeye borçludur. Karabük, (Karadeniz) Ereğli, Çerkezköy, Seydişehir, Afşin-Elbistan, İskenderun, Kırıkkale bu gelişimde büyük endüstri birimlerinin etkisinin güzel örnekleridir.

---

27) DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 12.10.1980, İstanbul İli*, Yay. No. 990 - 17, Ankara, Ocak 1983.

1970'li yıllarda organize sanayi bölgelerinin kurulması ile belirli kentlerde işçi yoğunluğu daha da artmıştır.

Kamu kesiminde yatırımların planlanmasında uzun süre Anadolu'nun değişik illeri tercih edildi. Birçok ilde endüstrileşme süreci incelendiğinde, Sümerbank, Etibank veya Tekel fabrikalarının bu ilde kurulan ilk önemli işletme olduğu görülür. Bu işletmeler uzun süre çölde birer vaha gibi kaldı. Ancak daha sonraki yıllarda vahanın çevresi de yeşillendi, çevreye yeni fabrikalar açıldı. Bu «çölde vahalık» durumu, kamu kesiminin yatırım politikasındaki bu dağınıklık stratejisi, 1940'lı ve 1950'li yıllarda çok sayıda işçinin aynı bölgede birarada bulunmasını önleyerek ve işçilik bilinci ve mücadele geleneğinin hiç yerleşmediği bölgelerin insanlarını, bu bölge insanlarının genel yaşam düzeyinin üstünde koşullarda işçileştirerek, Türkiye'de genel olarak işçi hareketinin dinamizmini bu yıllarda kısa dönemde olumsuz etkiledi. Ancak 1980'li yıllarda kamu kesiminde izlenen işçi - işveren ilişkileri stratejisi nedeniyle ve yılların birikimi sonucunda, işçi hareketinin dinamizmini İstanbul ve benzeri birkaç ilin dışına taşırmada, bu dağınıklığın son derece önemli olumlu sonuçları olacaktır.

Maden işçilerinin en önemli bölgesi Zonguldak'tır. Bu bölge, 19'uncu yüzyıldan beri işçi hareketinin beşiklerinden biridir.

Tarım işçileri açısından ise Çukurova Bölgesi'nin özel bir önemi vardır.

G. Kamu Kesiminde Ücretliler

Türkiye'de kamu kesiminde ücretli istihdamı genellikle sanıldığından daha önemlidir.

Kamu kesiminde en kaba sınıflandırmayla, «işçi» ve «memur» statülerinde ücretli istihdam edilir. Geçmiş yıllarda toplam istihdam içinde göreceli olarak küçük bir yeri olan «sözleşmeli personel» statüsündeki istihdamın ise 1986 yılında artırılması planlanmaktadır.[28]

Türkiye'de «devlet memuru» statüsünde çalışanların sayılarıyla ilgili kaynaklardan biri, T. C. Emekli Sandığı verileridir.

1984 yılı sonu itibariyle, T. C. Emekli Sandığı'na bağlı «aktif sigortalı» sayısı 1 milyon 375 bindi.[29]

---

28) DPT, *1986 Yılı Programı.*

29) DPT, *1986 Yılı Programı*, s. 273.

Devlet Personel Dairesi tarafından yapılan bir çalışmaya göre ise, 1 Mart 1980 tarihi itibariyle 1 milyon 238 bin memur bulunuyordu.[30]

Kamu kesiminde çalışıp «işçi» ya da «sözleşmeli personel» statüsünde olan ücretliler Sosyal Sigortalar Kurumu'na prim öderler. Bu nedenle SSK verileri kullanılabilir.

SSK verilerine göre, 1984 yılı Eylül ayı başında kamu kesiminde 779 bin sigortalı istihdam ediliyordu.

Devlet Personel Dairesi verilerine göre ise, 1 Mart 1980 tarihinde genel bütçeli ve katma bütçeli kuruluşlarda ve KİT'lerde 4,4 bin sözleşmeli personel, 84,2 bin geçici personel ve 515,5 bin işçi istihdam ediliyordu. Belediyelerde çalışanlar da bu toplama eklenirse, SSK verilerine yaklaşılmaktadır.

25 ve daha fazla kişinin istihdam edildiği imalat sanayii işyerlerindeki istihdamda da kamu kesiminin önemli bir yeri vardır. 1983 yılında bu nitelikteki işyerlerinde 800 bin kişi çalışıyordu. Bu işçilerin yüzde 35'i kamu kesimindeydi.

Uygulanmakta olan ekonomik politika, kamu kesiminin istihdam içindeki payını azaltma doğrultusundadır. Ancak bu politikalar kamu kesiminde istihdam edilen ücretlilerin işçi hareketi içindeki etkinliğini artıracaktır.

Kamu kesimi işyerleri genellikle büyük birimlerdir. Çok sayıda ücretli bir arada bulunur. Ancak 1980'li yıllara kadar kamu kesiminde istihdamın bazı özellikleri, kamu kesimindeki ücretlilerin işçi hareketi içinde etkin bir rol oynamasını önemli ölçüde kısıtladı: Kamu kesimi işyerleri ülkeye dağılmıştır ve bir çok bölgede en önemli ve hatta tek büyük işletmedir. İş güvencesi genellikle yüksektir. Çalışma yoğunluğu genellikle düşüktür. Lojman ve benzeri yan yararlar çoktur. Ücretler genellikle özel sektördekinden yüksektir. İşyerleri, işçi sağlığı yönünden özel sektördekinden daha iyi bir durumdadır. İş güvencesi, çalışma süreleri ve yıllık ücretli izinler konusunda memurlara tanınmış haklar genellikle işçilere de verilmiştir. Sendikalar genellikle başka ilişkileri de kullanarak işçilerin ücretlerinde ve çalışma koşullarında önemli gelişmeler gerçekleştirmiştir[31]

---

30) Devlet Personel Dairesi, *Kamu Personeli Anket Sonuçları - 1 Mart 1980*, Ankara, 1981.

31) Belediyelerde ve idari açıdan devlete bağımlı tarım satış kooperatifleri birliklerinde, siyasal partiler arasındaki çekişmeler nedeniyle, işçi - işveren ilişkileri çok özel ve ilginç bir nitelik kazandı. Bu özel durumlar için bkz. Y. Koç, «1974 - 1980 Döneminde Belediyelerde İşçi - İşveren İlişkileri», *Toplum ve Bi-*

Bunlar ve benzeri bazı özellikler, ücretlilerin bazı nitelikleri açısından güçlü bir harekette beklenmesi gereken bir yapıyı pasifleştirdi. Ancak 1980 ve sonrasında uygulanan ekonomik politikanın işçilere yönelik önlemlerinin en katı biçimde hayata geçirildiği alan kamu sektörüdür. Bu nedenle, kamu kesimindeki ücretlilerin tavırlarında önemli değişiklikler beklenmelidir. 1930'ların memuru ile 1960'ların ve özellikle 1970'lerin memuru dünyaya bakış açısından çok farklıdır. Aynı durum bugün işçi statüsünde istihdam edilen kamu kesimi ücretlileri için de geçerlidir.

Özetle; kamu kesiminde 2 milyon 200 bin dolayında ücretli istihdam edilmektedir ve bunların toplumsal yaşamdaki rolleri önümüzdeki yıllarda artacaktır.

H. Yabancı Sermayeli Şirketlerde İstihdam

Türkiye'de yabancı sermaye yatırımları, Hong-Kong, Güney Kore, Filipinler ve Tayvan gibi ülkelerle karşılaştırıldığında, düşük düzeylerde kalmaktadır. Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımları 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası, 6326 sayılı Petrol Yasası, 1567 sayılı Türk Parası Kıymetini Koruma Yasası'na dayalı 17 sayılı karar ve halen yürürlükte olan 30 Kasım 1914 tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasem Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun'u Muvakkat çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bu şirketlerin yanı sıra, Türkiye'de inşaat ihalesi kazanan müteahhit şirketlerle, A.B.D.'nin askeri üsleri de Türkiye'de işçi istihdam etmektedir.

Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı sermayeli şirketlerin istihdamına ilişkin veri son derece kısıtlıdır.

1975 yılında yapılan bir çalışmaya göre, 1973 yılında 110 yabancı sermayeli şirkete gönderilen anket formlarından yanıt gelen 79'unda, 1963 yılında 10.469 işçi çalışırken, 1972 yılında çalışan sayısının 31.367'ye çıktığı görülmektedir.[32] Güngör Uras'ın yaptığı bir çalışmaya göre ise, yabancı sermayeli şirketlerde 1973 yılında 43.493 ve 1976 yılında 46.645 kişi çalışmaktadır[33]. Hazine ve Dış Ticaret

---

lim, Bahar 1982 ve Y. Koç, «Türkiye'de 1974 - 1980 Döneminde Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinde İşçi - İşveren İlişkileri,» *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı II, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan*, İstanbul, 1984. Kamu kesiminde istihdamın özellikleri ile ilgili olarak bkz. Y. Koç, «Planlı Dönemde İşçi Hareketini Belirleyen Etmenler,» *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayısı, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı*.

32) Şahin, Mehmet, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, Ankara, 1975.

33) Uras, Güngör, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, İstanbul, 1979.

Müsteşarlığı'ndan sağladığımız bilgisayar çıktılarına göre ise, 1982 yılı sonunda 6224 sayılı yasa kapsamındaki işyerlerinden imalat sanayiinde faaliyet gösteren 104.ünde 43.949 kişi istihdam ediliyordu.

1980 yılına kadar Türkiye'de yatırım yapan şirketlerin ana amacı, Türkiye'de iç pazara ulaşabilmekti. 1980 sonrasında Türkiye, uluslararası işbölümünde yeni bir yere oturtulmaya çalışılıyor. Tayvan, Hong Kong, Güney Kore gibi ülkelerin yanı sıra, Türkiye de ucuz işgücü kaynağı olarak kullanılmak isteniyor. Ucuz işgücü kaynağı olma ise iki yolla gerçekleştirilecektir. Gelişmiş Batı ülkelerinde geniş ücretli kitlesinin kullandığı bazı temel tüketim malları Türkiye'de üretilecek ve bu mallar ucuz fiyatlarla bu ülkelere ihraç edilecektir. Bu üretim doğrudan yabancı sermayeye yatırımlarında da gerçekleştirilebilir, yerli sermaye yatırımlarında da. Ayrıca, Türkiye, üçüncü ülkelere ihracat yapmak için bir sıçrama tahtası ya da bir üs olarak kullanılabilir. Bu durumda, yabancı sermaye ya yalnız başına, ya da yerli bir ortakla birlikte yatırım yapmayı yeğlemektedir.

1980 öncesinde Türkiye'de iç pazarın sürekli olarak genişlemesi, yabancı sermayeli şirketlerin büyük kârlar elde etmesini ve çalıştırdıkları işçilere Türkiye'de diğer işyerlerinde rastlananın üstünde ücretler ve daha iyi çalışma koşulları sağlamasına yol açıyordu. Ancak ihracata dönük bir üretimin ön plana çıkması ve uluslararası piyasalarda rekabette en önemli unsurun düşük işgücü maliyeti olmasıyla birlikte, bu yapı değişecektir. Geçmiş yıllarda yabancı sermayeli işyerlerinde çalışan işçilerin büyük bir bölümünün gerek aldıkları ücretler, gerekse de yüksek tekel kârları elde eden şirketlerin bu işleyişinden yararlandıkları gibi düşüncelerle bir işçi aristokrasisi oluşturup oluşturmadıkları tartışılabilirdi. Giderek bu konu ikinci plana itilecektir.

Önümüzdeki yıllarda, Türkiye'de serbest bölgeler kuruldukça, Hükümetin istediği boyutta yabancı sermaye gelince ve Türkiye, uluslararası işbölümünde kendi payına düşeni gerçekleştirmeye başlayınca, Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarında istihdam edilen işçi sayısı artacak, yabancı sermayeli işyerlerinde işçi - işveren ilişkileri geçmiştekinden farklı olarak gerginleşecektir.

I. Tekelci İşletmelerde İstihdam

Türkiye'de tekelci işletmelerde (özellikle 1980 ve öncesinde) istihdam edilen işçiler, diğer işyerlerine göre daha yüksek ücretler ve daha iyi çalışma koşulları elde ettiler. Bu şirketler, kullanılan daha gelişmiş teknoloji ve elde edilen tekel kârları nedeniyle, işçi-

lere daha iyi koşullar sağlayabildi ve buna karşın, kâr oranını yüksek düzeylerde tuttu. Ancak, bu işletmelerde çalışan işçilerin diğer bazı özellikleri (işçi yoğunluğu, eğitim ve vasıflılık düzeyi, vb.) nedeniyle, sendikalaşma bu işyerlerinde hızla yayıldı. Bu işyerlerindeki işçiler, Türkiye koşullarında sistemle uzlaşmış ve pasif bir işçi aristokrasisi oluşturmadı. Aksine işçi hareketinin dinamik bir nitelik kazanmasına büyük katkılarda bulundu.

İstanbul Sanayi Odası'nın yaptığı 500 büyük sanayi şirketi araştırmasına göre, 1984 yılında bu işyerlerinde 598 bin kişi çalışıyordu. Bu gruptaki 416 özel şirketin istihdamı ise 267 bindi.[34]

Tekelci sermayenin sanayi dışındaki alanlarından biri bankalardır. 1984 yılı sonunda özel sektöre ait bankalarda 62 bin kişi çalışıyordu.[35]

İnşaat sektöründe tekelci işletmeler Türkiye içinde ve Türkiye dışında işçi istihdam etmektedir. Orta Doğu ülkeleri ve Libya'da inşaat işi üstlenen yerli tekelci inşaat şirketlerinin istihdam boyutu 200 bin dolayındadır. Bu şirketlerin Türkiye'deki istihdamı sürekli olarak değişmektedir ve bu konuda güvenilir veri yoktur.

Dış ticarette tekelci işletmelerde işçi istihdamı, yapılan işin niteliği gereği, kısıtlıdır.

Tarımda büyük kapitalist işletmelerde tarım işçilerinin istihdamı çoğunlukla geçici niteliktedir. Bu konuda da güvenilir veri yoktur.

Bir bütün olarak bakıldığında, Türkiye'de yerli büyük sermayeye ait işyerlerinde istihdam edilen işçi sayısı çok kaba bir tahminle 500 bin dolayındadır.

Uygulanan ekonomik politikalar nedeniyle, Türkiye'de sermayenin tekelleşme düzeyi artmaktadır ve bu şirketlerdeki toplam istihdam yükselmektedir. Bu işçilerin büyük bir bölümü sendikalıdır. Önümüzdeki yıllarda bu işletmelerde işçi - işveren ilişkileri büyük uyuşmazlıklara gebedir.

J. İşyerlerinde İşçi Yoğunluğu

İşçiler arasında sınıf bilincinin, öz gücüne güvenin gelişmesinin ve gücün göstergelerinden biri, aynı işyerinde çalışan işçi sayısının yüksekliği, işyerlerinde işçi yoğunluğudur. Kapitalizmin gelişmesi, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma süreçlerinin etkili

34) İstanbul Sanayi Odası Dergisi, Ekim 1985.

35) Türkiye Bankalar Birliği, a.g.e.

olması, giderek daha çok sayıda ücretliyi aynı çatı altına getirir. Bu birliktelik, tek tek bireylerin gücünün toplamının üstünde bir güç yaratır.

Türkiye'de işçilerin işyerlerine dağılımında büyük farklar bulunmaktadır. Bu nedenle, işyeri başına işçi sayısına ilişkin genel ortalamalar genellikle pek anlamlı sonuçlar vermez.

Türkiye'de işçilerin işyeri büyüklüğüne göre işyerlerine dağılımına ilişkin veri son derece kısıtlıdır.

Bu konuda en geniş kapsamlı kaynak, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun verileridir. 1981 - 1984 dönemine ilişkin verilerde, 1000 ve daha fazla sayıda sigortalının istihdam edildiği işyerlerinin sayısında bir artış gözüküyor. 1981 yılında bu nitelikte 174 işyeri vardı. Bunların sayısı 1982 yılında 158'e düştü. 1983 yılında 171'e çıktı. 1984 yılında ise 182 oldu. Çalışan sigortalı sayısının 500 ile 999 arasında olduğu işyerlerinin sayısı 1981 yılında 296 iken 1984 yılında 335'e yükseldi.

Aşağıdaki çizelgede, 1981 - 1984 döneminde Eylül aylarında adlarına prim yatırılan sigortalı sayısına göre, işyerlerinin dağılımı sunuluyor:

Sigortalı Sayısına Göre İşyerleri Sayıları[36]

Çalışma Sigortalı Sayısı	1981	1982	1983	1984
1	103.216	111.571	115.577	122.638
2 - 9	125.004	129.195	132.739	136.880
10 - 24	18.701	19.571	20.432	21.276
25 - 49	5.324	6.517	6.448	6.800
50 - 99	3.184	3.193	3.218	3.325
100 - 249	2.008	2.016	2.012	2.099
250 - 499	682	704	727	749
500 - 999	296	301	303	335
1000 - fazlası	174	158	171	182
Toplam işyeri	259.589	273.226	281.627	294.284

K. İşsizler

İşsizler, işgüçlerini satma olanağı bulamayan ücretlilerdir. Türkiye'de kırsal kesimde mülksüzleşme sürecinin henüz tamamlanma-

---

36) SSK, *1983 Çalışma Raporu, 1983 Bilançosu, 1984 İş Programı*, Yay. No. 401, Ankara, 1984.
SSK, *1984 Çalışma Raporu, 1984 Bilançosu, 1985 İş Programı*, Yay. No. 420, Ankara, 1985.

mış olması, kadınların işgücü piyasasına yeterince çekilememiş olması, «gizli işsizlik» gibi kavramların içeriğinin belirsizliği, işsizlerin ancak bir bölümünün iş bulma aracı olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurması gibi nedenlerle, işsizlere ilişkin olarak verilen rakamlar güvenilirlikten uzaktır.

1986 Yılı Programı'nda Devlet Planlama Teşkilatı'nın sunduğu verilere göre, Türkiye'de 1985 yılında 1 milyon 98 bin açık işsiz ve 1 milyon 299 bin ümidi kırılıp da iş aramaktan vazgeçmiş işsiz bulunmaktadır.[37]

İş ve İşçi Bulma Kurumu verilerine göre ise, 1978 yılı sonunda kayıtlı iş bekleyen işsiz sayısı 153 bin idi. 1979 yılında 189 bin oldu. 1980 sonrasında hızla artarak, 1984 yılı sonunda 722 bini erkek, 142 bini kadın, toplam 864 bine ulaştı.[38]

1980 öncesinde işsizlik öncelikle ve ağırlıkla, işgücü piyasasına yeni katılanlar için bir sorundu. 1980 sonrasında ise iş sahipleri de işlerini yitirmeye başladı. Ayrıca, işsizlik süreleri de uzadı.

L. Emekli Ücretliler

Türkiye'de 6 milyonu aşkın gelir getirici bir işte çalışan «ücretli» statüsünde insan varken, 900 bin dolayında da emekli vardır.

Emeklilerin bir bölümü, aldıkları aylıklarla geçinemedikleri için, emekli aylığının yanı sıra bir işte çalışmaktadır. Memur emeklilerinin bu hakkı vardır. Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan yaşlılık aylığı alanlar ise kaçak çalışmak durumundadır; çünkü gelir getirici bir işte çalışmaları durumunda yaşlılık aylığı kesilir.

Türkiye'de bazı emekli dernekleri olmasına karşın, emekliler genel olarak örgütsüzdür.

Türkiye'de emekli sayısı son yıllarda hızla artmıştır. 1977 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan yaşlılık aylığı alanların sayısı 179 bindi. 1984 yılı sonunda 571 bine çıktı. 1977 yılında Emekli Sandığı'ndan emekli aylığı alanların sayısı 189 bindi. 1984 yılı sonunda 364 bine ulaştı.

Aylık alan dul ve yetimler hariç, 1984 yılı sonunda sosyal sigorta kurumlarından aylık alan emekli ücretli sayısı 1 milyon 11 bin kişiydi.[39]

---

37) DPT, *1986 Yılı Programı*, s. 256.

38) İş ve İşçi Bulma Kurumu, *1984 İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1985.

39) DİE, *1985 İstatistik Yıllığı*.

M. Yurtdışında Çalışanlar

1960 sonrasında çok sayıda insan yurtdışında çalışmaya gitti. Bu konuda genellikle «yurtdışındaki işçiler» kavramı kullanılmaktadır. Kanımca, «yurt dışında işçi olarak çalışanlar» kavramı daha doğrudur, çünkü Türkiye'den yurtdışına çalışmak için gidenlerin önemli bir bölümü mülksüzleşmemiş ve özellikle de toprakla bağları kopmamış küçük üreticilerdir.

Yurtdışına çalışmaya gidenlerin Türkiye'nin toplumsal yapısı ve dinamiği üzerinde çok yönlü etkileri oldu. Konumuz içinde bunlara değinmek bile mümkün değil. Konumuzla ilgili en önemli gelişme, yurtdışında çalışıp Türkiye'ye para göndermenin küçük üreticiliğin mülksüzleşme sürecini yavaşlatması ve bazı yörelerde geri döndürmesi ve hatta Türkiye'den giden mülksüzleşmiş işçilerin üretim aracı satın alabilmelerini sağlamasıdır. Konumuzla ilgili diğer önemli özellik ise, Avrupa ve Avustralya'ya çalışmaya gidenlerin bu ülkelerde güçlü sendikalarla bağlar kurmaları ve gelişmiş bir sosyal mevzuat ve uygulamalarla tanışmalarıdır.

1973 - 1974 yıllarından sonra Avrupa ülkelerine işçi olarak çalışacak kişi gönderme çok azaldı. Buna karşılık, Orta Doğu ülkelerine ve Libya'ya işçi akımı başladı.

Orta Doğu ülkelerine ve Libya'ya gidenlerin çok büyük bir bölümü mülksüzleşmış vasıflı işçilerdir.

Ancak bu işçiler, sendikaların zayıf olduğu ya da devlet sendikası niteliğinde bulunduğu, ya da sendikal örgütlenmenin yasak olduğu ülkelere gitmektedirler. Ayrıca, şantiyelerde bir kışla disiplini içinde, ülkedeki diğer işçilerle bağ kurmadan çalışmaktadırlar.

Bu nedenle, Orta Doğu ülkeleri ve Libya'da çalışanların çoğu mülksüzleşmişken ve biriktirebildikleri para (Avrupa'ya göre) daha kısıtlıyken, işçi hakları ve sendikal hak ve özgürlükler açısından son derece geri bir ortama gitmektedirler.

Avrupa ülkeleri ve Avustralya'ya ve daha sonraki dönemde de Orta Doğu ülkeleri ve Libya'ya gidenlerin nitelikleri ve bu ülkelerdeki deneyimleri birbirinden farklıdır ve Türkiye'de ücretlilerin maddi durumunu farklı etkilemişlerdir. Bu konu, bu yönüyle ayrıca incelenmelidir.

1985 yılında Avrupa ülkelerinde 854 bin yurttaşımız işçi olarak çalışıyordu. Bunların yanında 802 bin de çocuk vardı. Orta Doğu ülkeleri ve Libya'da çalışanların sayısı ise 204 bindi. Bu kişilerin yanlarındaki çocuk sayısı yalnızca 990'dı[40]. Orta Doğu ülkeleri içinde

40) *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 1986 Mali Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı, Hizmet Gerekçesi.*

en fazla kişinin çalıştığı ülke Suudi Arabistan'dı (150 bin kişi). Suudi Arabistan'da ise bugün bile sendikaların kurulması ve etkinlik göstermesi yasaktır.

N. Kadın Ücretliler

Kadınların ücretli olarak çalışma yaşamına çekilmesinde önemli dönüm noktalarından biri, Birinci Dünya Savaşı'dır. Birinci Dünya Savaşı döneminde erkeklerin askere alınması nedeniyle çok büyük bir işgücü açığı doğdu ve çok sayıda kadın, ücretli işçi statüsünde işyerlerinde ve özellikle de imalat sanayiinde çalışmaya başladı. Kadınların tarımda ücretli olarak çalışmaları ise daha eski tarihlere gitmektedir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ardından başlatılan endüstrileşme atılımı sırasında kadınların yaygın bir biçimde işgücü piyasasına çekilmesini gerektirecek bir işçi sıkıntısı yaşanmadı. Daha önceki bölümlerde değinildiği gibi, mülksüzleşmemiş işçi eksikliği oldu. İşyerlerindeki yüksek işçi devri bazan önemli bir sorun oluşturdu. Ancak bu, farklı nitelikte bir sorundur, kadın işçi sayısının artırılmasıyla çözümlenemez.

1920'li yıllarda özel sektör eliyle endüstrileşme, 1930'lu yıllarda ise kamu kesimi yatırımları aracılığıyla endüstrileşme girişimleri, kırsal kesimde tarımın sağladığından daha iyi koşullarla iş olanağı sağladığında erkek işçi bulabildi. 1950'li yıllardan itibaren de kırdan kente bir göç başladı. Kırsal alanlara makineli tarımın yaygın bir biçimde girmesi yeni toprakları üretime açtı ve bazı bölgelerde yarıcılığı tasfiye etti. Böylece bir grup köylü köyden kente itildi. Buna karşılık, önemli sayıda mülksüzleşmemiş köylü de, kentin çekiciliğiyle, köyleriyle bağlarını koparmaksızın kentlere göç ettiler. Böylece 1950'li yıllarda hızlanan sanayileşmenin gereksinim duyduğu işgücü de sağlandı.

Bu süreç hiçbir zaman (belki İkinci Dünya Savaşı dönemi dışında) tarım dışı sektörlerde önemli miktarda kadın emeğine gereksinim duymadı. Mülksüzleşmenin yeterli düzeyde olmadığı dönemlerde ne kadın, ne erkek işçi yeterli sayıdaydı. Mülksüzleşmenin yeterli düzeye ulaştığı dönemlerde ise erkek nüfus yeterli miktardaydı. Yedek sanayi ordusu büyük ölçüde erkeklerden oluşuyordu. Ücretlerin düşük olduğu durumlarda kadınlar belirli sektörlerde yoğunlaştılar.

Kadın ücretlilerin sayısının artması 1960'lı yıllardan sonra oldu. Ancak bu gelişimde işgücü piyasasının talebinden çok, başka etmenler etkiliydi.

Bu dönemde kadınların çalışma isteği çeşitli nedenlere bağlı olarak arttı:

- Kadınların eğitim düzeyi yükseldi. Eğitim düzeyinin yükselmesi, gelir getirici bir işte çalışma ve bu yolla özgürlüğünü sağlama eğilimlerini artırdı.
- Tüketim kalıpları hızla değişmeye başladı. Erkeklerin ücretlerindeki gerçek artışlar tüketim kalıplarındaki değişmenin yarattığı harcama artışı gereksinimini karşılayamayınca, ailede gelir getirici bir işte çalışan sayısının artması eğilimi güçlendi.
- Ücretlerin düştüğü dönemlerde ise, ailenin gelirindeki düşüşün engellenebilmesi için kadınlar işgücü piyasasına çekildi.

Türkiye'de yarım-gün çalışmanın fazla yaygın olmaması, kadınların işgücü piyasasına çekilmesini zorlaştıran bir özelliktir.

Kadınların önemli bir bölümü işyerlerindeki çalışmaya geçici bir iş olarak bakmaktadırlar. Kadınların bir bölümü, evleninceye kadar çalışmaktadır. Bir bölümü evlendikten sonra çalışmaya devam etmekte, ancak çocuk sahibi olduktan sonra (bazan isteyerek, bazan çocuğa bakacak kişi ya da kurum olmaması nedeniyle) çalışma hayatından geçici ya da sürekli olarak ayrılmaktadır. Kadının toplumdaki genel ezilmişliği ve geriye itilmişliği çalışma hayatında da etkili olmaktadır. Bütün ülkelerdeki sendikal hareketlerin deneyimi, kadın işçilerin ağırlıklı olduğu işyerlerinde örgütlenmenin, aynı koşulların geçerli olduğu ve erkeklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerden daha zor olduğunu göstermektedir. Kadının birçok durumda eve ikinci kazancı getiren kişi olmasının da bunda etkisi olsa gerektir.

1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'deki 6,2 milyon ücretlinin 5,2 milyonu erkek, 946 bini kadındır.

946 bin kadın ücretlinin 352 bini toplum hizmetleri ile toplumsal ve kişisel hizmetlerde çalışmaktadır. Devlet memuru olarak kamu hizmeti gören kadınların (öğretmenler, sağlık personeli, vb.) büyük çoğunluğu bu gruptadır. 216 bin ücretli kadın imalat sanayiinde istihdam edilmektedir. Tarım ve ormancılıkta ise 214 bin kadın ücretli çalışmaktadır.

Ücretli kadınların öğrenim durumlarının incelenmesi, özellikle eğitim düzeyi yüksek olanların çalışma eğilimlerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Sigortalılar arasında ise kadınların oranı yaklaşık yüzde 10'dur. 1963 yılı Eylül ayında 65 bin kadın, 633 bin erkek sigortalı vardı. 1973 yılında kadın sigortalıların sayısı 132 bine, erkek sigortalıların sayısı 1 milyon 517 bine çıkmıştı. 1984 yılı Eylül ayında ise

242 bin kadın sigortalıya karşılık, 2 milyon 197 bin erkek sigortalı bulunuyordu.[41]

Kadınların ücretli olarak çalıştığı, ancak verilerde gözükmeyen iki alan daha vardır.

Ev hizmetlerinde çalışanlar genellikle kadın ücretlilerdir. Bunların bir bölümü sürekli işyeri değiştirirken, bir bölümü her gün aynı evde çalışmaktadır. Bu tür işlerde çalışanların sayısına ilişkin bir tahmin bile yoktur.

Son yıllarda yaygınlaşan ve daha da yaygınlaşacak olan eve-iş-verme sistemi, özellikle çocuk nedeniyle tüm gün işyerinde olamayan kadın ücretliler için kurtarıcı görünümünde bir tuzaktır. Eve-iş-verme sisteminden en fazla etkilenenler kadınlardır.

Kadın ve erkek ücretlilerin yaş dağılımı oldukça farklıdır. Kadın ücretliler ağırlıkla alt yaş gruplarında yoğunlaşmıştır.

O. Ücretlilerin Yaş Dağılımı ve Genç İşçiler

Türkiye'de ücretlilerin yaş dağılımı konusundaki en kapsamlı çalışma, Türkiye Nüfus Araştırması'dır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1974 - 1975 yıllarına ilişkin bu yayınında ücretlilerin kırsal alan, kentsel alan ve metropoliten alanda yaş dağılımı sunulmaktadır.[42]

İşsizlikle ilgili bölümden de anımsanacağı gibi, gençler arasında işsizlik oranı çok yüksektir. İşsizler, iş arayan ücretli olmalarına karşın, ücretlilere ilişkin verilere dahil edilmemiştir. Ücretlilere ilişkin veriler, bu özellik gözönüne alınarak değerlendirilmelidir.

1974 - 1975 yıllarında ücretlilerin yüzde 18'i 12 - 19 yaş grubundadır. 20 - 29 yaş grubundakiler ücretlilerin yüzde 31'ini oluşturmaktadır. 30 - 39 yaş grubundakiler yüzde 23'lük, 40 - 49 yaş grubundakiler ise yüzde 18'lik bir paya sahiptir.

Türkiye'de çırak adı altında ve yasa ile çıraklara getirilen haklar tanınmadan acemi işçi çalıştırmak son derece yaygındır.

Ö. Ücretlilerin Eğitim Durumu

Ücretlilerin yaşamı kavrayabilmelerinin, çözüm önerilerini ve programları değerlendirebilmelerinin, politika üretebilmelerinin en önemli önkoşullarından bir eğitimdir. Türkiye'deki eğitimin niteliği, insan yaratıcılığını ne ölçüde geliştirdiği ve ne ölçüde engellediği, insanın dünyayı kavrayışını ne kadar artırdığı ve ne kadar kı-

41) SSK, *1984 İstatistik Yıllığı.*

42) DİE, *Türkiye Nüfus Araştırması (1974 - 1975)*, DİE: 841, Ankara, 1978.

sıtladığı tartışmalı olsa da, eğitim düzeyinin yükselişine olumlu bir gelişme olarak bakabiliriz.

Geçmiş dönemlerde eğitimden geçme, bir sınıf atlama aracı olabiliyordu. İşçiler arasında da özellikle örgün mesleki eğitimden geçenlerin sayısının azlığı, bu kişilerde kendilerini «amele»den ayırma isteğini yeşertiyordu.

Eğitimin sınıf atlama aracı olabildiği dönemlerde, ücretliler içinde yetişen en yetenekli kişilerin küçümsenmeyecek bir bölümü sınıf hareketinin dışına çıktı.

1960'lı ve 1970'li yıllarda eğitimin nicel yönü açısından önemli mesafe kaydedildi. (1) Ücretlilerin genel eğitim düzeyi yükseldi. (2) Eğitimin sınıf atlama işlevi önemini yitirdi. Böylece, ücretlilerin dünyayı kavrama ve değiştirme için politika üretme yetenekleri ve kapasiteleri arttı. Ayrıca, üretim sürecinde ve üretimin örgütlenmesinde yer alan yüksek düzeyli teknik eleman sayısı da yükseldi. Geçmiş dönemlerde yüksek eğitimli teknik personelin önemli bir bölümü üretimin kapitalist örgütlenişi içinde idari görevler alıyordu. Teknik personel sayısının artması ve işletmeci-iktisatçı türü idari kadroların son yıllarda önem kazanması, teknik kadroları diğer ücretlilerin yanına itti. Diğer taraftan, üretim teknolojisindeki gelişmeler, üretimin teknik örgütlenmesinde beden işçilerinin öneminin azalmasına, kafa emeğinin rolünün artmasına yol açtı. Bu sürecin Türkiye'ye oldukça yavaş yansıyan sonuçlarının Türkiye işçi hareketinin entellektüel niteliği açısından ne kadar önemli olduğu açıktır.

Erkek ücretlilerin büyük bir bölümü ilkokul mezunudur. 1970 yılında erkek ücretlilerin yüzde 53'ü ilkokul mezunuydu. 1980 yılında ise bu oran yüzde 57 oldu. Bayan ücretlilerde ise ilkokul mezunlarının oranı 1970 yılında yüzde 25 iken 1980 yılında yüzde 28 oldu.

Erkek ücretlilerde ortaokul ve dengi meslek okulu mezunlarının oranı 1970 yılında yüzde 7'den 1980 yılında yüzde 9'a yükseldi. Kadın işçilerde bu oranlar, sırasıyla, yüzde 7 ve yüzde 8 oldu.

1970 yılında erkek ücretliler arasında lise ve dengi meslek okulu mezunlarının oranı yüzde 8 idi. 1980 yılında yüzde 13'e çıktı. Kadınlar arasında bu oranlar daha yüksektir. 1970 yılında kadın ücretlilerin yüzde 17'si lise ve dengi meslek okulu mezunuydu. 1980 yılında ise bu oran yüzde 27 oldu. Lise ve dengi meslek okulları Türkiye'de sınıf hareketi açısından son derece önemlidir[43]. 1950'li ve

---

43) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Y. Koç, «Cumhuriyet Döneminde Örgün Endüstriyel Mesleki ve Teknik Orta Eğitim (1923 - 1981), *AYKO Eğitim Bilim Derlemesi* 1/2, Eylül 1982.

1960'lı yılların sendikacıları yerlerini hızla genellikle lise ve özellikle endüstri meslek lisesi mezunu yeni bir sendikacı kuşağa bırakmaktadır. Endüstri meslek lisesi mezunları arasından işyerlerinde sendika temsilcisi olanların sayısı ve oranı giderek artmaktadır. Kadın işçiler arasında lise ve dengi okul mezunları genellikle büro işlerinde çalışmaktadır.

Kentsel yerlerde yaşayan ücretlilerin genel eğitim düzeyi, Türkiye ortalamasının da üstündedir.

1982 yılında yapılan anketlere göre, kentlerdeki 3,4 milyon ücretlinin yalnızca yüzde 7'si okuma yazma bilmemektedir. Yüzde 54'ü ilkokul, yüzde 16'sı lise ve endüstri meslek lisesi, yüzde 9'u ise yüksek öğrenim mezunudur.

SONUÇ

Türkiye'de ücretlilerin maddi durumuna ilişkin bu özet çalışma bile, 1935 yılının çocuğunun 1958 yılında büyüyüp olgunlaştığını ve gelecek vaadettiğini gösteriyor. Bu özet çalışmada sınıfın maddi durumu incelenirken, sınıf hareketi ele alınmadı. Bugün, bilinç ve deneyim birikiminde ulaşılan düzey de, maddi yapıya uygundur.

Kanımca, dünyayı değiştirme niyet ve çabasında olanların üzerinde durması gereken en önemli konulardan biri, kurulu düzenle çelişisinin çözümü de dünyayı değiştirme doğrultusunda olan ana ve büyük gücün yapısını ve dinamiğini kavramak ve buna uygun programlar geliştirmektedir.

Bu özet çalışma, bu kavrayış doğrultusunda bir çabadır.

DEĞİNMELER

Savaş Sanayii: Türkiye Kapitalizmine Bir Soluk mu?

Türkiye'de özellikle olağanüstü dönemlerde, yönetimdeki askerlerce üzerinde durulan «savaş sanayiinin geliştirilmesi sorunu», bu kez Özal Hükümeti tarafından, bugüne kadarki girişimleri aşan bazı düzenlemelerle yeniden gündeme getirildi. «Savunma Sanayiini Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması Yasası» ve bu yasa çerçevesinde özel bir fonun oluşturulması, bu amacın gerçekleştirilmesi için atılan en önemli adımlar...

Bu düzenlemeye bağlı olarak gerek yerli özel sermayenin gerekse çokuluslu silah tekellerinin Türkiye'de savaş sanayiinde faaliyet göstermek üzere hazırlıklarını arttırmaları, ortaklık için girişimlerde bulunmaları dikkati çekiyor. Türkiye gibi bağımlı, azgelişmiş bir ülkede savaş sanayiinin geliştirilmesi hangi sorunlara «çözüm» amacı taşıyor? Üretici güçlerin silah üretimine dönük kullanılması azgelişmiş bir toplumsal formasyonda ne tür etkiler yaratıyor? Bu çabalar gerek iç ve dış sermaye, gerekse azgelişmiş ülke (AGÜ) emekçi sınıfları için ne anlam taşıyor? Türkiye'de savaş sanayiine neden gerek duyuluyor, sonuçları neler olabilir? Bu soruların yanıtını araştırmaya geçmeden önce, savaş sanayiinin tanımı ve özellikleri üzerine birkaç şey söylemek gerekli.

Savaş sanayii nedir, ne değildir?

Önce, neden yaygın deyimiyle «savunma sanayii» değil de savaş sanayii tanımını kullanıyoruz? Doğrusu, ilginç bir şekilde, bugün savaş sanayiinin en yetkili kurumunun genel müdürü bizi bu açıklama zahmetinden kurtarıyor. Makina Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) Genel Müdürü Mustafa Taşan şöyle diyor: «Savunma ve taarruz, bir harbin içerisinde yer alan iki taktik olaydır. Cüzler için gerekli olan araç-gereç; silah, mühimmat gibi yatırımlar, vasıtalar, bütün için haydi haydi gereklidir. Şu hale göre bu ihtiyaçları üreten sınai kuruluşlara sadece bir bölümün adını takmak,

«savunma sanayii» demek yanlıştır. Doğrusu «harp sanayii» dir. Bu gerçeğe rağmen «savunma sanayii» deyiminin kullanılması yaygın bir haldedir. Bu kullanımın tek sebebi hissidir. Zira harp sözcüğü masum değildir, içinde emperyalist düşünceler taşır. Genellikle başkalarının topraklarında cereyan edeceği varsayılır. Bu sebeplere müsteniden, ülkeler ve kuruluşlar, gerçeği harp sanayii olan yatırımlarına savunma sanayii demek, kuruluşlarla ilgili anlaşmalarda da bu tabiri kullanmak yoluna gitmişlerdir. Böylece daha masum bir niyete sahip olduklarını ihsas ettirmişlerdir.» (Dünya, Savunma ve Yan Sanayii Dosyası, 29 Ağustos 1983)

Savaş sanayii, diğer sanayi kollarından bağımsız değildir. Savaş sanayii savaş araçlarının tümünün üretimini amaçlayan, başta makina, kimya gibi temel sanayiler olmak üzere tüm sanayi kollarının olanaklarını kullanan bir sanayi organizasyonu olarak tanımlanır.

Savaş sanayiinin ana bölümleri şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

- Gemi inşa sanayii,
- Tank ve zırhlı araçlar sanayii,
- Motorlu araçlar sanayii,
- Ağır silah sanayii (top, obüs, havan vb.),
- Ağır silah mühimmatı,
- Hafif silah sanayii (G3, MG3, tabanca vb.)
- Hafif silah mühimmatı,
- Roket Sanayii,
- Optik, elektro/optik sanayii,
- Elektronik sanayii,
- Uçak sanayii.

Bu sanayiler birbirlerini tamamlayarak bir savaş ürünü ortaya çıkarmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, bir savaş gemisi, gemi inşa, ağır silah, elektronik, optik, motor, elekromanyetik sanayii kollarının mamullerini kullanarak meydana getirilmektedir. Birkaç istisna dışında dünyada, salt silah üretmek amacı ile kurulmuş bir firma pek yoktur. Dünya silah üreticileri, aynı zamanda birer makina, kimya sanayicisidirler. Patlayıcı madde üretenler aynı zamanda sivil amaçlı kimyasal maddeler, hatta ilaç üretiminde de söz sahibidirler. Bu durum gemi inşada, eletronikte, optikte otomotivde de böyledir. Bu yolla firmalar hem savaş ürünleri talebindeki azalışları sivil üretimleri ile telafi etmekte, hem de sivil talepteki azalış durumlarında savaş sanayiine dönük üretimle sermayelerini değerlendirme olanağına sahip bulunmaktadırlar.

Savaş sanayii, bugün dünyada çokuluslu tekellerin faaliyetlerinin yoğunlaştığı, içinde devletlerin de yer aldığı bir ekonomik faaliyet türüdür. Bu sanayi kapitalizm açısından taşıdığı birtakım özgül yanları dolayısıyla günümüzde yatırımların yoğunlaştığı, aynı zamanda büyüme hızının yüksek olduğu bir sektördür. Kapitalizmin ideologları, konjonktü-

re istikrar sağladığı, büyümeyi teşvik ettiği gerekçeleriyle savaş sanayiinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamakta, bunu söylerken de ideolojik söylem, «dış düşmanların hızla silahlanmaları ve ülkeyi tehdit etmeleri», «iç düşmanların terörist eylemleri» temaları üzerinde kurulmaktadır.

Savaş sanayii, başka hiçbir sanayi dalının sahip olmadığı miktar ve yaygınlıkta bir talep yaratmaktadır. Bu talep, uluslararası sermaye için sermayeyi değerlendirmenin, önemli bir olanağını yaratmaktadır.

Öte yandan, savaş ürününün alıcısı olan devletin genel olarak alacağı malın fiyatından çok kalitesiyle ilgili olması bu sanayi için değişik bir avantaj niteliğinde. Çünkü savaş sanayiinin ürününün seçiminde «ucuzunu alıp vaziyeti idare edelim» tercihi yapılamaz. Tercihte belirleyici etken fiyat değil, «düşman»ın karşı gücünü en azından dengeleyebilecek nitelikte «mal»a sahip olmaktır.

Savaş sanayiinin bir özelliği de azalan kâr oranları krizine karşı «sermayeyi değersizleştirme» önleminde etkin bir alan olmasıdır. Beş yıl önce en ölümcül olan bir silah, araştırma-geliştirme faaliyetindeki gelişme sayesinde, daha etkilisinin yapılması sonucu hiç kullanılmadan değersizleşip demode olabilir. Burada önemli olan en etkili, en çok üstünlük sağlayan silahın icadıdır. Bütün bunlar, savaş sanayiine şaşmaz bir talep sağlamaktadır. Hem de alıcısı hazır (devlet) ve yine devletçe korunan Araştırma-Geliştirme (A-G) harcamaları ile sübvanse edilen bir sanayi dalı...

Azgelişmiş ülkelerde savaş sanayii

Metropol ülkelerde kurulan modern savaş sanayii, özellikle 2. Dünya Savaşından bu yana hız kazanan bir süreç sonucunda komplekslerle devleşen bir ekonomik faaliyet türü niteliğinde. Metropollerdeki sermaye birikimi düzeyinin yarattığı bunalıma çözüm getirebilmek, yeni sömürgecilik ilişkilerini sürdürüp, yükselen sınıf mücadelelerini bastırabilmek amacıyla metropol ülkelerin bağrında militarizm sürekli olarak gelişmektedir. Tüm «silahsızlanma» nutuklarına rağmen silahlanma her kategorideki ülke için vazgeçilmez bir tutku halinde sürmektedir. Bu yarış, azgelişmiş kapitalist ülkelerin de katılımıyla yaşanmaktadır. AGÜ'lerin kıt kaynaklarına karşın silahlanmaya ayırdıkları toplumsal artık şaşırtıcı boyutlara varabilmekte, öte yandan bu ülkelerin giderek kendi silahlarını üretme yönünde bir eğilim içine girdikleri, başlattıkları bazı girişimleri ise arttırdıkları gözlemlenmektedir.

«Dış düşmanlara karşı savunma gereksinimi, terörle mücadele» ideolojik gerekçeleri, her devlet gibi AGÜ devletinin de silahlanma ve silah sanayiine kaynak ayırmasının temelini oluşturmaktadır.

Sürekli ödemeler dengesi açığı veren AGÜ'lerde, silahlanma gereksinimini olabildiği kadar yurt içinden karşılama bir hedef olarak belirmiş, o güne kadar ülkede sivil üretime dönük sanayileri savaş sanayii ürünleri üretecek şekilde reorganize etme yoluna gidilerek savaş sanayiinde «ithal ikamesi» uygulamasına geçilmiştir.

AGÜ'de savaş sanayiinin kurulması, birinci elde AGÜ ordusunun, hükümetinin, AGÜ sermaye sınıfının, çokuluslu tekellerin çeşitli beklentilerinin çakışması sonucu gerçekleşmektedir. Ordunun savaş sanayiinin kurulmasından yana tavrı, onun «vatanı iç ve dış düşmanlardan korumak, kollamak» işlevini daha etkin biçimde yerine getirmek istemesiyle ilgilidir. Her ordu bu işlevini daha iyi yerine getirmek için daha modern ve etkili silahlara sahip olmak, fiili güç birikimini arttırmak ister. O nedenle savaş sanayiinin kurulması, orduların taleplerinin başında yer alagelmiştir.

AGÜ hükümetinin ülkede savaş sanayiinin geliştirilmesinden beklentisi de birkaç yönlüdür. Birincisi, silahlanma hızlandıkça ve silah ithalatı, toplam ithalatın içinde önemli boyutlara ulaştıkça bu durum ülkenin kıt döviz kaynaklarını zorlamaktadır. Silah ithalatı, yurt içi üretimle azaltılabildiği ölçüde ödemeler dengesi krizine soluk aldırmak mümkün olacaktır. Ayrıca, olabildiği ölçüde, üretimin bir kısmının ihracı yeni döviz girdisi bile sağlayabilecektir. AGÜ hükümetinin bir diğer beklentisi, savaş sanayiinin ülkede önceleri sivil amaçla kurulmuş sanayilere yeni iş alanları yaratması, atıl kapasitenin bu alanda kullanılarak sermayenin değerlenmesini sağlamaktır.

AGÜ sermaye sınıfı açısından, ülkede savaş sanayiinin gelişmesi, talep darlığı çeken tesislere yeni pazarlar yaratılması anlamına gelir. Alıcısı hazır, vergi, ucuz kredi vb. kolaylıkların ve sübvansiyonların sağlandığı, harp işkolu olması nedeniyle işgücünün disipline edildiği, dolayısıyla sömürü oranının yükseldiği savaş sanayii, ülke sermayedarları açısından da çekicidir ve geliştirilmesinde yarar vardır.

Çokuluslu silah tekelleri açısından ise AGÜ'de savaş sanayiinin geliştirilmesini desteklemek şu yönlerden yararlıdır: Birincisi, savaş sanayiinin bazı emek-yoğun parçalarının, ucuz ve disiplinli emekgücünden yararlanarak bu ülkelerde üretilmesi önemli bir avantajdır. İkincisi, AGÜ'de ithalatın kısılmasıyla uğranılan pazar kaybı, bizzat ülkenin korunan ve teşvik edilen pazarında faaliyet gösterilerek telafi edilebliir. Bu yapılırken AGÜ devletinin sağladığı çeşitli teşvik ve desteklerden yararlanmak da ayrı bir cazibe unsurudur.

Çokuluslu tekellerin AGÜ'de savaş sanayiinin geliştirilmesi projesine sempati ile bakmaları bir yönüyle kendi devletleriyle karşı

karşıya kalışlarıyla da ilgilidir. Metropol devleti, AGÜ'deki silahlanmayı hep kendi denetiminde tutmaya, fiili güç birikiminin boyutlarının kendi inisyatifinden çıkmamasına dikkat eder. Dolayısıyla, bu amaç çerçevesinde kendi ülkesindeki silah üretimi ve ihracatına da bu hedefi doğrultusunda gerektiğinde sınırlamalar koyar. Oysa silah üretimine yönelmiş tekeller için önce kendi çıkarları, yani azami kâr önemlidir. Kendi devletinin bu tür kısıtlamaları sözkonusu olduğunda, AGÜ'de üretim faaliyetine kapıların açılmış olması, çokuluslu şirket için bir çıkış noktasıdır.

Çağımızda sermayenin uluslararasılaşması, savaş sanayiine yönelmiş sermaye için de geçerlidir. Savaş sanayii de uluslararası bir işbölümü çerçevesinde gerçekleşmektedir. Silah üretiminin, özellikle emek-yoğun parçaları AGÜ'lerde yapılmakta, kâr oranı düşük ve gelişmiş ülke orduları için artık demode olmuş silahların yapımına AGÜ'lerde izin verilebilmekte, bunun için gerekli kredi, knowhow, lisans transferinde gelişmiş ülke hükümeti de yardımını esirgememektedir. Bütün bu alışveriş, çoğunlukla salt ekonomik düzeyde olmamakta, pazarlığın alanına siyasi/askeri tavizler de girmektedir. Örneğin, belirli bir silah türünü ülkesinde üretmek isteyen AGÜ, bu silahın yapımı için gerekli teknoloji ve krediyi sağlayan emperyalist ülkeye topraklarında üs sağlayabilmekte veya ülkesinin jeopolitik olanaklarından yararlanma olanağı sağlayabilmektedir.

Türkiye'de savaş sanayiinin geliştirilmesi girişimleri

Türkiye'de kurulu, artık geleneksel sayılan ve devlet eliyle (MKEK) gerçekleştirilen savaş sanayiinin ötesinde bir savaş sanayiinin geliştirilmesi niyet ve girişimleri özellikle Kıbrıs Harekâtları sonrasında ortaya çıkmıştı. ABD'nin sağladığı silah yardımını Kıbrıs politikası konusunda bir baskı öğesi olarak kullanmak istemesi ve ambargo uygulaması, «kendi silahını kendin yap» sloganında cisimleşen bir yaklaşıma yol açmış, bu amaçla da silah üretimini de amaçlayan, silahlı kuvvetleri güçlendirme vakıfları oluşturulmuştur.

Savaş sanayiinin geliştirilmesi konusunun özellikle 12 Mart ve 12 Eylül gibi olağanüstü dönemlerde güncelleştiği gözlemlenmiştir. Bu dönemlerde yönetime el koyan askerler, kendi asli işlevleriyle ilgili bu sanayie özel bir önem verilmesi için yoğun çalışma içinde olmuşlardır. 12 Eylül döneminde de savaş sanayii konusu yeniden güncelleşmiş, ancak bu kez salt ordunun ısrarlarıyla kalmayan, sivil ekonominin çıkarlarıyla da bütünleşen bir bağlamda savaş sanayii üzerinde durulmaya başlanmıştır. Nitekim bunun bir ürünü olarak savaş sanayii, 1981'de toplanan 2. İktisat Kongresi'nde Türkiye'nin

orta dönemde yoğunlaşacağı önemli sanayilerden biri olarak tanımlanmıştır. Bu kongreye verilen tebliğlerden birinde konunun önemi şöyle ifade edilmiştir: «Savunma sanayiinin, yüksek teknoloji gereği, makina imalat, metalurji, kimya, elektronik sanayii sektörleri ile çok yakın işbirliği, sanayimizin geliştirilmesine büyük katkılarda bulunacaktır. Yaratacağı yan sanayii kullanımı, üretim kapasitesinin artmasına ayrıca destek olacağı gözönüne alınarak bu sanayi kolunun desteklenmesi gereklidir.» (Akın Çakmakçı, İkinci İktisat Kongresi Sanayileşme Politikaları, s. 204, 1981)

1980'lerin başlarında üzerinde yoğunlaşılan savaş sanayii ile ilgili çabaların en somut-ve önemi adımı «F-16 projesi» ile atılmıştır. Görüşmeleri üç yıl süren bu projenin anlaşması 14 Aralık 1983'te Ulusu Hükümeti'nin son icraatı olarak imzalanmıştır. 4,3 milyar dolarlık bu proje 10 yıl içinde 160 tane F-16 avcı bombardıman uçağının ABD işbirliği ile yapılmasını ve ilk uçağın 1988'de üretilmesini öngörmektedir.

Savaş sanayiinin geliştirilmesi ile ilgili daha önemli bir adım 13 Kasım 1985'te «Savunma Sanayiini Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması» adlı yasanın çıkarılmasıyla atıldı. Savaş Sanayiinde çok yönlü bir atılımın zeminini oluşturan bu yasal düzenlemenin getirdiği yapıya ve işleyiş esaslarına geçmeden önce bu atılımdan Özal hükümetinin ve büyük burjuvazinin beklentilerini tartışmak yararlı olacaktır.

Savaş sanayiine yönelişten güdülen amaçlardan biri hükümet yetkililerince ithalatın ikame edilmesi, dolayısıyla döviz tasarrufu olarak ifade edilmiştir. Milli Savunma Bakanı Zeki Yavuztürk bu konuda şöyle demektedir: «Harp silah araç ve gereçlerinin fiyatlarının giderek artması ve tedariki için duyulan döviz harcamaları savunma sanayiinin yurt içinde geliştirilmesinin önemini arttırmaktadır» (Yankı, 4-10 Haziran 1984). Türkiye'nin silah harcamalarının boyutları ile ilgili bir veri, ABD Savunma Bakanlığına bağlı Silah Denetim ve Silahsızlanma Dairesi (ACDA) tarafından yayınlanan 1979-1983 dönemi istatistiklerinde görülebilmektedir. Sözkonusu dönemde Türkiye'nin satın aldığı silahların toplamı 1 milyar 865 milyon doları bulmuştur. Bu alımın 850 milyon doları B. Almanya'dan, 750 milyon doları ABD'den, 150 milyon doları İtalya'dan, geri kalanı da Fransa, İngiltere ve öteki gelişmiş kapitalist ülkelerden sağlanmıştır. Aynı kaynağa göre, 1979-1983 döneminde toplam dünya silah satışı 169,5 milyar doları bulmuş, Türkiye bu toplam içinde yüzde 1'in biraz üzerinde pay almıştır.

Savaş sanayiinin kendi başına bir sanayi olmadığından sözetmiştik. Dolayısıyla savaş sanayiinin kurulması demek, silah yapımına girdi sağlayan sanayilerin üretim-

lerini «silah»a dönük olarak reorganize etmeleri anlamını taşımaktadır. Modern endüstri terminolojisinde «sinerji» diye adlandırılan ve mevcut tesise bazı ekipman ve işgücü eklenmesiyle yeni bir ek ürün üretimine yönelme faaliyeti, savaş sanayiini kurmanın özünü oluşturmaktadır. Başka bir deyişle Türkiye'de savaş sanayii ürünleri, ilk elde mevcut sanayi kuruluşlarının sinerjik adaptasyonu ile üretilir hale getirilecek, buna paralel olarak yepyeni tesislerin kurulması da sözkonusu olabilecektir.

Dolayısıyla savaş sanayiinde ithal ikamesi derken yepyeni sanayinin kurulmasından çok, «ithal ikameci» tarzda kurulmuş ve ağırlığını otomotiv ile elektroniğin oluşturduğu sanayilerin «silah» üretimine dönüş reorganizasyonu ve bütünleşmesini anlamak gerekir. Buradan da savaş sanayiinin «dışa açılma»da güçlük çeken otomotiv ve elektronik sanayilerine yeni bir soluk anlamını taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim bu yönelim 2. İktisat Kongresi'nde şöyle ifade edilmiştir: «Otomotiv sanayimiz bir darboğazdan geçmektedir. Bugün silahlı kuvvetlerimizin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde organize edilerek orta vadede kendisine yeni bir pazar imkanı yaratabilmek tedir. Halen bütün silah sistemlerinin ana bölümünü elektronik sistemler oluşturmaktadır. Bu itibarla harp sanayii konusunda en acil teknolojik gelişmeye elektronik konusunda ihtiyaç duyulmaktadır» (A. Çakmakçı, a.g.e., s. 200-202).

Böylece savaş sanayiini, iç pazara dönük tarzda kurulmuş olan ve 1980'den bu yana da «ihracata yönelme» konusunda pek ilerleme kaydedememiş otomotiv ve elektronik sanayileri için krizden çıkışın bir kapısı olarak da nitelemek yanlış olmayacaktır.

Ayrıca, bu sanayiler yine iç pazara dönük olacaklar, ancak bu kez belli bir alım gücüne sahip geniş tüketici kesimlere değil, Ordu'ya satacaklardır. Alım gücüne sahip geniş tüketici kesim önkoşulunun bu bağlamda olmaması da Özal'ın kemer sıkıcı politikalarına aykırı düşmemektedir.

Öte yandan savaş sanayiinin ne ölçüde başarılı olacağı belirsiz olmakla birlikte, ihracata yönelip döviz girdisi sağlaması da hedeflenmektedir. Bu konuda savaş sanayiinde faaliyet gösterme hazırlıkları yapan sermayedarlardan Sabancı Holding Yönetim Kurulu Başkanı Sakıp Sabancı şöyle konuşmaktadır: «İngiliz Tigerfish'e ortak yatırım teklifi yaptık. Yabancı firmalar bilgisayar çağına yakışan kafa ve teknoloji ile gelirlerse Ortadoğu bizim için savunma sanayii ile alakalı büyük bir pazar olabilir» (Cumhuriyet, 30 Kasım 1985). Aynı konuda Koç'la ortak yatırım planlayan Ford Aerospace'in bir üst düzey yöneticisi de şunları belirtmektedir: «Silah sanayiine girerken Türkiye olarak değil, bölgedeki yeri

gözönüne alınarak ağırlık kazanıyor. Bir ticaret ortağı olarak ortaya çıkıyor» (Cumhuriyet, 2 Kasım 1985)

Yeni yasa, fon ve hazırlıklar

Türkiye'de savaş sanayiinin geliştirilmesinin hukuki çerçevesini oluşturan «Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması...» yasası 13 Kasım 1985'te yürürlüğe girdi. Yasa, savaş sanayii ile ilgili yönetsel kurumlaşmada üç kademeli bir hiyerarşi öngörüyor. Yasaya göre savaş sanayii ile ilgili üçlü organın en üstünde Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu yer alıyor. Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, Dışişleri, Maliye, Sanayi Bakanları, Kuvvet Komutanları, Başbakanlık, DPT, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlarından oluşan kurul, yılda en az iki kez toplanacak ve Genelkurmay Başkanlığınca hazırlanan Stratejik Hedef Planı'na uygun olarak Fon ile tedariki öngörülen silah sistemleri ile araç-gerecin tedarik biçimini saptayacak.

İkinci kademede yer alan Savunma Sanayii İcra Komitesi ise Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve Milli Savunma Bakanı'ndan oluşuyor. Kurula, Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanı sekreterlik yapacak. Bu kurulun başlıca görevleri ise yasada şu şekilde ifade edilmiş durumda:

— Türk Silahlı Kuvvetleri Stratejik Hedef Planı'na göre temini gerekli modern silah, araç ve gereçlerin yurt içinden, gereği halinde yurt dışından tedariki konusunda karar almak,

— Kamu, özel sermaye ve yabancı sermaye katkısı ile savunmaya yönelik üretim tesisi kurma olanaklarını araştırmak, yönlendirmek, tahakkuk planlarını izlemek, devletin katılımı için ilkesel kararlar almak,

— Sağlanan silahın araştırma-geliştirme, prototip imali; firmalara avans verilmesi, uzun vadeli siparişler ve diğer mali ve ekonomik teşviklerin saptanması doğrultusunda Savunma Sanayii İdaresi Başkanlığına talimatlar vermek,

— Silah sanayii ürünleri ihracatı, off-set ticareti ile karşılıklı ticaret konularında kararlar almak,

— Savunma sanayii ile ilgili kuruluşlar arasında koordinasyon sağlamak,

— Fonun kullanılış esaslarını saptamak (Resmi Gazete, 13 Kasım 1985).

Savaş sanayiin yürütme ile ilgili organı ise Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'dır. Bu organ fonun işletilmesinden de sorumlu olacak. Başkanlığın görevi, Savunma Sanayii İcra Komitesi'nin aldığı kararları uygulamak olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu üçlü yapıya bakıldığında en yetkili kade-

menin Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve Milli Savunma Bakanı'ndan oluşan Savunma Sanayii İcra Komitesi olduğunu görüyoruz.

Savaş sanayii ile ilgili önemli bir gelişme de bu alanda kullanılmak üzere özel bir fonun kurulmuş olmasıdır. 1986'da 400 milyar liranın toplanması beklenen fonun başlıca kaynakları, ağırlıkla, halk kesimlerinden sağlanacaktır. İçki ve sigaradan yapılacak kesintiler, akaryakıt tüketim vergisi matrahı üzerinden yüzde 3'lük kesinti, milli piyango, müşterek bahis gelirleri, bedelli askerlik gelirleri, ücret dışı gelir ile kurumlar vergisinden yüzde 2,5'luk pay, oyun salonları gelirlerinin bir kısmı, ayrıca MSB bütçesinden silah için ayrılan ödenek ve her yıl bütçeye konulacak ödenek ile silahlı kuvvetler vakıflarından transfer edilecek gelirler fonun kaynaklarını oluşturmaktadır.

Fon'un bir özelliği de Sayıştay'ın dolayısıyla parlamentonun denetimi dışında tutulmuş olmasıdır. Böylece, «savaş hali ilanına, silahlı kuvvetlerin yabancı ülkelere gönderilmesine» karar verme yetkisine sahip olan parlamentonun savaş sanayii ile ilgili bir fonun denetiminden uzak tutulması gibi, ancak azgelişmiş siyasi yapımıza yakışabilecek çelişik bir durum ortaya çıkmıştır.

Savaş sanayii ile ilgili yasal çerçevenin hazırlanmasının hemen ardından elektronik ve otomotiv sanayiinin önde gelen firmaları savaş sanayii ile ilgili hazırlıklarını da açıklamaya başlamışlardır. Mevcut tesislerin sinerjik adaptasyonu ile savaş sanayiinde faaliyet göstermek isteyenlerin ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Örneğin Koç'un fırın, şofben gibi dayanıklı tüketim malları üreten Demirdöküm tesisi ile elektronik alanındaki Arçelik tesislerinde Ford Aerospace'den teknik elemanlar incelemeler yapmışlar ve Ford Avrupa Yönetim Kurulu Başkanı Robert A. Lutz şöyle konuşmuştur: «Aralarında gece görüş araçları da olan geniş bir yelpazedeki askeri elektronik teçhizat üzerinde fizibilite çalışmaları sürüyor. Bunun içinde ısıya duyarlı Sidewinder füzeleri de var» (Cumhuriyet, 2 Kasım 1985).

Sabancı Holding motorlu taşıtlara transmisyon mili üreten Akkardan adlı tesisiyle savaş sanayiinde yer almak niyetinde olduğunu ifade etmiştir. Şöyle diyor Sabancı: «Akkardan'da mekanik üretimler yapıyoruz. Mesela burada savunma sanayii ile ilgili parçalar yapabiliriz.» (Cumhuriyet, 30 Kasım 1985).

Alarko Holding ise İstanbul Ümraniye'de elektronik malzeme üretimi yapan üç büyük fabrikalarının olduğuna işaret ederek, «bu fabrikalarda yapacağımız küçük bir değişiklikle silah sanayiinin ihtiyacı olan tüm elektronik aksamlarını üretebiliriz» demektedir. Holdingin ikinci Başkanı

Üzeyir Garih, bugün Türkiye'de F-16 uçaklarının ve tanklarının tüm elektronik aksamlarının üretilmesinin ve bakımlarının yapılmasının olanağı bulunduğuna da dikkati çekerek, küçük bazı değişiklikler ve malzemelerde iyileştirmeye gidilerek askeri oto araçlarının üretilmesi için gerekli ortamın bulunduğuna da işaret etmiştir (Dünya, 26 Kasım 1985).

Otomarsan ise Niğde Aksaray'da kurduğu otomotiv fabrikasında her türlü askeri araç üretmeyi planlıyor. Ayrıca elektronik sanayiinin önde gelen kuruluşlarından Vestel (Asil Nadir Grubu), Profilo, Teletaş'ın, otomotiv sanayiinde Ercan Holding'in mevcut tesislerinde savaş sanayiine dönük adaptasyon planladıkları açıklanmıştır.

Yerli sermaye gruplarının bu hazırlıklarıyla birlikte veya bunlardan bağımsız olarak birçok yabancı firmanın da Türkiye'de savaş sanayii ile ilgili projeler önerdikleri gözlemlenmektedir. Bunlardan birkaç örnek; F. Alman Krauss Maffei, İngiliz Alwis ve GKN ile iki Brezilya firması, başta tank ve top olmak üzere «zırhlı araç» üretimi için girişimlerde bulunmuşlardır. İngiliz Westland ve Royal Ordinance firmaları helikopter üretimi için projeler önermişler, ABD'li Westinghouse ve General Elektric ile İngiliz Gec Marconi şirketleri, askeri elektronik teçhizatın üretimiyle ilgilendiklerini belirtmişlerdir.

Savaş sanayiinin mevcut ve muhtemel sonuçları

Bugüne kadar azgelişmiş bağımlı ülkelerde kurulan savaş sanayilerinin sonuçları, bu sanayiler kurulurken umulan beklentilerin pek de gerçekleşmediğini ortaya koyuyor (Ayrıntılı bilgi için bkz: U. Albrecht, P. Lock, H. Wolf, Silahlanma ve Azgelişmişlik). Birincisi çokuluslu silah tekellerinden bağımsız, onlara rağmen savaş sanayii kurup geliştirmek hemen hemen yaşanmamış bir deneyim. En azından lisans, knowhow yönünden bir bağımlılık ilişkisi mevcut. Savaş sanayiinde yaşanan deneyimler, bu sanayii geliştirmenin döviz tasarrufu değil, bağımlılığı arttırıp değer kanamasına yeni boyutlar kattığını ortaya koyuyor. Önceden ithal edilen savaş sanayii ürününün korunan iç pazarda üretilmesi hammadde, yedek parça, knowhow yönünden dışa bağımlılık sürdükçe ithal ikamesi sağlamıyor, tersine bu sanayie dönük yatırımlar dışa bağımlılığı arttırıyor. Ya da savaş sanayii sermayesinin, uluslararası işbölümünde rol alması, çoğunlukla, bu işbölümünün emek-yoğun sektörlerinde faaliyetle mümkün oluyor. Bu da ancak ülkenin işgücünün aşırı sömürüsüyle gerçekleşebiliyor.

Bir diğer olumsuz sonuç, bağımlı ülkelerin yetersiz kaynaklarının olağanüstü aşındırılması ile ilgili. Toplumsal artığın önemli bir bölümünün silah gibi üretken

olmayan ürünlerin üretimine ayrılması, başta eğitim, sağlık, konut olmak üzere toplumsal refahın arttırılmasına dönük yatırımlardan vazgeçilerek gerçekleşiyor. Diğer sanayi dallarının, savaş sanayiine dönük adaptasyonu ve bu alanın üretken olmayan bir özelliğe sahip olması sonucu, ülkede tek yanlı bir gelişme yaşanabiliyor. Ülkenin kıt sermayesi, nitelikli işgücü, belki de hiç kullanılmayacak silahların üretimine hasredilebiliyor.

AGÜ'lerde savaş sanayiinin geliştirilmesinin bir sonucu da bu sanayilerde çalışan işçilerin aşırı sömürülmesinde kendini gösteriyor. Harp işkollarında genellikle grev yasağı bulunuyor (Türkiye'de de yıllardır bu böyle); ayrıca işçiler, askerlerin katı disiplini içeren ve askerlerin durumuyla ilgili iç Hizmet Yasasına tabi tutulabiliyorlar. Bu da demokratik işçi haklarını daha çok zedeleyebilecek bir sonuca yol açıyor.

Öte yandan yerli ve yabancı sermayenin stratejik bir sektör olan silah yapımına girmeleri, silahlı kuvvetlerin «omuzu kalabalık» larıyla, silah kapitalistleri arasında maddi çıkar temelinde yükselen ve siyasi yapıya da etkileri olan tehlikeli bir kaynaşmayı beraberinde getirmektedir.

Brezilya, Arjantin, Mısır, Hindistan, Singapur gibi Türkiye benzeri azgelişmiş bağımlı toplumsal formasyonlarda savaş sanayii deneyiminin yarattığı bu sonuçların Türkiye'de de yaşanmayacağını kim söyleyebilir?

Mustafa Sönmez

«Alternatif» İktisat Politikaları Tartışmalarında Gözlenen Bazı Eğilimler Üzerine Bir Not

24 Ocak Kararları arkasından gelen 12 Eylül hareketiyle birlikte, Türkiye iktisadiyatında olduğu gibi, Türkiye iktisadi düşüncesi üzerinde de önemli etkiler yarattı. Etkilerin yönü, daha Kararlar'ın yürürlüğe konmasıyla birlikte ortaya çıkan tepkilerde ifadesini buldu. Kimileri kategorik olarak Kararlar'ın yanında yer alıp değişen yoğunluklarda desteklerken kimileri de, yine kategorik olarak Kararlar'a karşı vaziyet aldılar. Bu vaziyet alışlar içinde ortaya atılan görüşlerin her zaman berrak bir ifadeye sahip oldukları söylenemez ise de, bir berraklığın olduğu da söylenmelidir: Tavırlar, özünde net idi.

Kararlar'ı destekleyenler başlangıçta, Türkiye ekonomisinin düzlüğe çıkması, «darboğazlar»

dan kurtulması için bu türden kararların «kaçınılmaz» olduğunu ileri sürdüler; bu «kaçınılmazlık» 12 Eylül'den sonra, belirgin ve ısrarlı bir biçimde «alternatifsizlik» şeklinde sunulmaya başlandı.

Kararlar'ın karşısında vaziyet alanlar ise bu türden kararların, Türkiye'nin çalışan sınıflarına hiç bir yarar sağlayamayacağını; ancak çok az sayıda diğer bir kısım insanı düzlüğe çıkarabileceğini ya da —belki daha doğrusu— esasen düzlükte olan insanlar arasında görece güç kaymasına yol açabileceğini ileri sürdüler. Görüşlerini de, büyük ölçüde, uluslararası iş bölümünün dayatmaları ile temellendirdiler. Böylece, çözümleme birimi boyut değişikliğine uğradı. Bununla birlikte bu görüşlerde, uzunca bir süre, «alternatifsizlik»in ima ettiği anlam ve kapsam üzerinde bir anlayış birliğine ulaşılamadı.

Tartışmalarda, her iki taraf, görüşlerine «dışarı»dan destek aradılar; buldular da. Böylece dünyaya bakış açılarında temelden farklılık da olsa, örtük bir ortak payda ortaya çıkmış oldu. Kararlar'ın karşısında yer alanlar, daha baştan, bu türden kararların uluslararası iş bölümünün dayatmasıyla «dışarıdan» alınmış olduğunu ileri sürmüş oldukları için bir üstünlük elde ettiler.

Tarafların, tartışmalarında kullandıkları kavram ve terimler sözlüğü de birbirlerine karşıt idi. Ayrı ayrı dünyalara hitap ediyorlardı. Sağ tarafta yer alanlar diyelim Güney Kore'nin «ihracat mucizesi»nden, Şili'deki enflasyon oranının yüzde sekiz yüzlerden, yüzde iki yüzlere inmesinden vb.'den bahsederlerken, buna karşılık sol tarafta yer alanlar yine Güney Kore'den ancak bu sefer ihracat gelirlerinin kimlerin lehine (kimlerin aleyhine) nasıl sonuçlandığından, dolar cinsinden ücretlerin seyrinden; Şili'deki enflasyon oranının düşürülmesinin hangi kemerlerin sıkılması ile gerçekleştiğinden; alınan borçların kimlerin sırtına vurulduğundan vb.'nden söz ettiler. Bunları ve diğer benzer konumdaki ülkeleri de uluslararası işbölümünün dayatmaları ile yeniden yapılandırılmaya çalışılan ülkeler olarak değerlendirdiler. Ayrıca, bu tarafta, olmazsa olmaz bir önkoşul halinde «demokrasi», hiç dillerden düşmedi. Karşı taraf ise, «demokrasi» için değil ama; «ekonomi» için «alternatif»iniz ne? diye bastırıp durdu. Sesleri öylesine gür çıktı ki, tartışmayı izleyenler de inanmaya başladılar bir «alternatifsizlik» sorunu olduğuna.

Ve nihayet, «alternatif» iktisat politikaları tartışmalarının düzenli bir biçimde olmasa dahi «düzen içinde» sürdürüldüğü gözlenebildi.

Yukarıdaki gözlemlerin tekil özgüllükleri kapsamadığı açıktır. Tartışmaların bugün de farklı bir düzlemde sürmediği söylenebilir.

24 Ocak 1980 Kararları diye bilinen iktisat politikaları demetinin tartışılma hikâyesini özetledikten sonra, «alternatif» iktisat politikası tartışmalarındaki bazı eğilimler üzerine düşünce ve gözlemlerimizi belirtmek istiyoruz.

Her şeyden önce, tartışmaların anlamlı ve anlaşılabilir olması için, kavramlar seti üzerinde anlaşmanın gerekli olduğu açık olmalıdır. Bunun için önce, «alternatif» kavramının kendisi üzerinde durmalıyız. Alternatif derken kastedilen nedir? Şu hususu yinelemekte bir sakınca yoktur: «Alternatif» kavramının niteleyicisi «iktisadi»dir, yani, iktisadi alternatiftir, tartışmalarda söz konusu olan. Meslekten iktisatçıların çok iyi bilecekleri gibi, değişkenlerin birbirleriyle farklı biçimlerde ilişkilendirilmesi sonucunda, biri diğerine «alternatif» birkaç «model»i türetme olanağı vardır. Bu anlamda Güney Kore «model»i ile, diyelim Şili «model»i birbirlerinin alternatifidirler. Bu, monetarizmin kendi içinde «alternatif» modelleri olabileceğine ilişkin bir örnek. Keza aynı durum Keynes'ci modeller için de ileri sürülebilir.

Gerek monetarist, gerekse Keynes'ci model(ler), toplumdaki temel sınıf ve tabakalar üzerinde farklı etkiler yaratabileceği gibi, bu sınıf ve tabakaların kesimleri arasında da değişik sonuçlara yol açabilir. Ancak modellerden hiç birisi, sınıfların temel konum ve yapılarını esastan değiştirmez. Şimdi, bu iki model de birbirlerine alternatiftirler. O halde, «alternatif» olma durumunun bir başka şeye göre belirlendiği söylenebilir. Bu başka şey de temel sınıflar (ve tabakalar) ile bunların farklı kesimleri üzerindeki etkilerdir. Farklı bir ifade ile «alternatifler» nötr değillerdir; etkilerinin yönü ve amaçlarının farklı olması anlamında, sınıflardan bağımsız olamazlar. Başka bir açıdan da bunun böyle olduğu görülebilir. Bilindiği gibi, herhangi bir iktisat politikası demeti, kabaca, iki değişken setinden oluşur: amaç değişkenler ve araç değişkenler. Amaç değişkenler açısından bakıldığında, her bir iktisat politikası kendi norm'unu da beraberinde getirmek durumundadır. Bu anlamda iktisat politikaları normatiftirler. Burada sorun, normların belirlenme sürecidir. Normların belirlenme sürecinin seçimle ya da bir başka mekanizmayla siyasi iktidarı elde edenler kanalı ile dışa vurulduğu, somutluk kazandığı bilinen bir şeydir. Siyasi iktidar(lar)ın normları seçmesi ise boşlukta değil, belli danak(lar) temelinde şekillenir. Bu açıdan görüldüğünde, iktisat politikalarının sübjektifliğinin, bulanın objektif bir temele sahip olmasını, en azından uzun dönem itibariyle, dışlamayacağı herhalde açıktır.

Yukarıdaki çözümleme iki uzantısını da beraberinde getirir: bir yandan iktisat politikalarının toplumsallığı ve diğer yandan iktisat politikalarının politikliği. Bu

bakımdan, «alternatif» iktisat politikalarının her zaman açıkça belirtilmemiş dahi olsa, politik «alternatif»ini de içinde taşıyacağı ileri sürülebilir. O itibarla, «alternatif» iktisat politikaları, politik aternatifleri ile bir arada değerlendirilmek durumundadır. İşte bu husus, eğer olacaksa, alternatif iktisat politikaları tartışmalarının keşişme terimini oluşturmalıdır.

Alternatif iktisat politikaları tartışmalarında öte yandan, açıklığa kavuşması lâzım gelen (kuramsal ve pratik) iki sorunlu alandan söz edilmelidir. Bunlardan birincisi, «alternatif» iktisat politikalarının sermaye birikim tarzı ile olan bağlantıları; diğeri ise iktisat politikalarının uygulama/gerçeklenme alanının, yani devletin niteliğinin saptanmasıdır. Birinci alana ilişkin olarak, (tartışmalarda gözlenebilen) sanıyorum temel soru şudur: Acaba her bir birikim tarzının kendine özgü, neredeyse «zorunlu» olarak uygulamak durumunda kalınan iktisat politikalarından söz edilebilir mi? Başka bir anlatımla, her bir birikim tarzının «kaçınılmaz» bir biçimde uygulayacağı iktisat politikaları demetinden söz edilebilir mi? Buradaki gözlemleri analize çevirmek amacı taşımadığımız için bu alandaki tartışmaya burada girmek istemiyoruz. Ancak hemen belirtmemiz uygun olacak husus şudur: Bizce soruyu bu şekilde koyup, analizi bu doğrultuda geliştirmek sermaye birikim tarzının niteliğini eksik (ve yanlış) kavramak olur. Öte yandan soruyu böyle bir algılayışın, «büyüme»yi tahlil ve izah eden, her bir büyüme stratejisinin farklı araçlarını da zorunlu olarak beraberinde getireceğini ileri süren ekonomik iktisat teorisi paradigmasıyla olan paralelliğine de dikkat çekilmelidir.

İktisat politikalarının uygulama/gerçeklenme alanı, yani iktisat politikası-devlet (siyasi iktidar) ilişkisi, alternatif iktisat politikalarının nötr olmadığının somutta gözlenebileceğinin farklı düzlemdeki bir ifadesinden başka bir şey değildir. Üretim ilişkilerini temelden değiştirmeyi hedef almayan her bir iktisat politikasının devletin yapı ve niteliğini daha analizin başında veri aldığı vurgulanmalıdır. İktisat politikası tartışmaları yapılacaksa —ki yapılmalıdır—, bu noktanın ve ima ettiği ilgili alanların sorgulanması gerekeceği, bizce açıktır. Ancak, eğer yukarıda değindiğimiz, her bir iktisat politikasının temel toplumsal sınıflar (ve tabakalar) üzerindeki etkilerinin farklı olacağı şeklindeki tespit yanlış değilse, iktisat politikalarının (da) tarihsel/toplumsal değişmeler odağından değerlendirilebileceği (hatta değerlendirilmesi gerekeceği) de açık olmalıdır.

Bu kısa değinmedeki amacımız birikim tarzı/devlet, devlet/iktisat politikaları, iktisat politikaları/ birikim tarzı bağlantılarını incelemek değil; bu bir diğer

incelemenin konusu olacak. Bu nedenle bu konudan şimdilik ayrılmak istiyoruz. Bununla birlikte ilgili iki hususun daha altının çizilmesinde yarar görüyoruz.

24 Ocak Kararları'nın uygulamaya konulmasından ve özellikle bu Kararlar'ın ardından gelen 12 Eylül'den sonra, «iktisat politikaları» günah keçisi konumuna getirildi. Başımıza ne gelmişse, bu güne değin uygulana gelen iktisat politikalarından gelmiştir şeklinde özetlenebilecek bir görüştü bu. Bu görüşün, kabaca, iki varyanta sahip olduğu söylenebilir. Varyantlardan biri ve zaman içinde sesini ilk duyuranı, sermayenin dolaysız temsilcilerine ait idi. Aynı şeyler daha sonra «bilim çevreleri»nden de duyulacaktı; elbette ki daha inceltilmiş olarak... Buna göre, devletin ekonomiye müdahalesi sonucu hemen her alanda çift fiyatlar, yani rantlar ortaya çıkmış; kamu iktisadi kuruluşlarının boyutları çok genişlemiş, verimsiz çalıştıkları için açıkları sürekli büyümüş, bu açıklar da bütçeye yük olmaya başlamıştı. Enflasyonun temeldeki başlıca nedenlerinden biri de bu idi. Üstelik uygulanan iktisat politikaları sonucu ekonomi dışa kapanmış, döviz kaybettirici bir durum ortaya çıkmıştı. «Sorun»un teşhisi, çözümünü de beraberinde getirdi: Ekonomik müdahale kalksın!.

Öteki varyantta ise, Batı'da örnekleri daha önce görülen, nedense Türkiye'de 12 Eylül'den sonra «görüş» halini alabilen bir «sol» vardı. Ekonomik alanda, çözümleme düzeylerinin şıklığı ve inceliği bir tarafa bırakıldığında eleştirinin «espri» sinin fazlaca farklılaştığını söylemek mümkün değil gibi. Devletin ekonomiye müdahalesi, yeniden dağıtımcı iktisat politikaları, kaynakların yanlış dağıtılmasına yol açıyordu. Kaynakların «doğru» dağıtılabilmesi için fiyatların doğru olması; bunun için de «piyasa»ların mevcut olması gerekirdi. Kaldı ki müdahale bir alanda gerçekleşince diğer «alan»lara da sıçrıyordu. Osmanlı'dan beri mevcut olan yeniden dağıtımcı politikalar, insanlara, bedelini ödemeksizin «bir şeyler» veriyordu. Bedeli ödenmediği için de «verilen» şeylere her zaman ve her alanda sahip çıkılmıyordu. Piyasa ve fiyat bir de bunun için gerekliydi bu görüşlere göre. Görüşün «orijinalite»si tam da bu noktada belirginlik kazanıyor: İktisat (politikaları) ile demokrasi arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Yanlış iktisat politikaları yanlış siyasete yol açar; böylece demokrasinin sekteye uğrama olasılığı artar.

Bilindiği gibi, genel olarak demokrasinin, özel olarak da «burjuva demokrasisi»nin ekonomik temel ile ilişkilerinin nasıl olduğu, oldukça tartışmalı bir konudur. Teorilerden birine göre Batı Avrupa'nın gelişmesi bir «kalıp»tır. Bu kalıp da, özünde iki öğeden oluşur: kapitalizm ve demokrasi. Azgelişmiş ülkeler bağlamında

da aynı kalıp geçerliliğini koruyacaktır. Bu ülkelerde de kapitalizm geliştikçe demokrasi yerleşecektir. Kapitalizmin gelişme sürecinde piyasa, fiyat mekanizması, bireycilik gibi belli kurum ve algılayışlar da beraberinde gelişmiştir. Demokrasi bu gibi kurum ve algılayışlar temelinde kök salabilmiştir. O halde demokrasinin temellerinin «uygun» olabilmesi, kapitalizmin «uygun» olmasına bağlı olacaktır. Şimdi dikkat edilirse burada kritik kavram kapitalizm kavramıdır. Kapitalizmin hangi teorik çerçevede kavramlaştırıldığına bağlı olarak demokrasi de o şekilde cisimlenecek, içerik kazanacak; yanısıra, ötesine gitme ihtiyacı duyulmayan bir erek halini alabilecektir. Yukarıda sözünü ettiğimiz «sol» görüşler, kullandıkları terminoloji farklı da olsa «ruhen», andığımız teoriyle yakınlık gösterir. Bunlara göre de, ötesine gidilmeye ihtiyaç olmayan bir nokta vardır ki buraya, insanın «birey» olması ile varılır. Birey olmanın temellerini ise piyasa sağlar. Buradan çıkan sonuç, aslında berraktır: «Demokrasi» bir amaç ise bu amaca uygun temeli hazırlamak gerekir; ki bu da «uygun» kapitalizmden başbir şey değildir.

Vurgulanması yararlı olabilecek ikinci husus ise «alternatif» iktisat politikaları tartışmalarında özellikle bu politikaların somutluk kazanacağı siyasi partilerin ya da görüşlerin nitelenmesi ile ilgili «Alternatif» tartışmalarında örneğin Fransa'da sol, monetarist iktisat politikalarını, uygulamak tarzında kaldı; ya da Gonzalez de monetarizme yenildi; solcular gerçekten başarılı olmak, kendilerini kanıtlamak istiyorlar ise alternatif iktisat politikaları geliştirmek durumundadırlar: Marksistler buna mecburdur şeklinde özetlenebilecek görüşlere rastlanabilmektedir. Bu türden görüşlerin kavramsal açıdan tutarlı olmadıklarını düşünüyoruz. Bu en azından iki bakımdan böyledir. Bir kere her «sol» Marksıst olmak durumunda değildir. Aynı yazı(lar) içinde hem sosyal demokratlar, hem solcular, hem de Marksistler demek ve analizi hepsi için aynı düzlemde yürütmek kavram kargaşalığıdır. İkincisi— iltifat edilir ya da edilmez, o ayrı bir konu — ama Marksistlerin önüne en can alıcı, en temel sorun olarak («düzen için» ve «düzen içinde») «alternatif iktisat politikaları üretme»yi koymak çok da anlamlı sayılmasa gerek. Buradan elbette ki, Marksistlerin iktisat politikaları üzerinde düşünmemeleri, konuşmamaları gerektiği sonucu çıkarılamaz. O teorik çerçeve içinde de iktisat politikaları ile bu politikaların yol açtığı/açacağı gelir bölüşümü, istihdam, enflasyon gibi sonuçlarla ilgilenilir. Bu politikalar içerikleri ve niteliklerine bağlı olarak eleştirilebilir ve hatta «halktan yana» olanları desteklenebilir. Ama hepsi bu kadar.

Sonuç olarak, «alternatif» ik-

tisat politikaları tartışmalarında kim(ler)in kime hitap ettiğinin açıkça ortaya konulmasında yarar vardır. Tartışmaların, içerikleri itibariyle teknik yönleri ile norma ilişkin yönleri birbirlerinden belirgin bir biçimde ayırdedilmelidir.

İşaya Üşür

Emeksizlik Yasası

Cumhuriyet gazetesi bir süre önce Özal hükümetinin ikinci yılını doldurması vesilesiyle çeşitli sınıf ve mesleklerden oniki kişiye yönelttiği sorularla bir mini-anket düzenlemişti. Bu mini-ankete verilen cevaplardan çıkan en ilginç sonuç şuydu: «Özal hükümetinin ekonomi politikası en çok kimlere zarar verdi?» sorusuna, aralarında tüccarı, boya toptancısı, ihracatçısı, dayanıklı tüketim malları bayii de bulunan onbir kişi, hiç şaşmaksızın, «işçiye, memura» cevabını veriyordu. Ankete katılanlardan sadece biri bu fikirde değildi: Özal'ın iktisat siyasetinden en büyük zararı «stokçu»nun gördüğünü düşünüyordu. Bu özgün fikirli kişinin kimliği de çok önemsiz değil: bir süre önce, Türkiye' nin tekelci sermayesinin öz örgütü TUSİAD'a yeni başkan adayı olarak adı kulislerde dolaşan 'genç sermayecilerimizden' Ömer Dinçkök'ten başkası değil bu muhterem zat!

Mini-ankete öteki kişilerin verdiği cevaplar, 24 Ocak programının ve onun günümüzdeki çeşitlemelerinin işçilerin, memurların, kısacası ücretlilerin çıkarlarına taban tabana karşıt olduğu bilincinin toplumda bir ölçüde de olsa kökleşmeye başladığını gösterdiği için sevindirici. Ama solun bir noktayı daha sürekli olarak vurgulaması gerekiyor: Özal'ın ücretli emekçileri hedef alan uygulamaları dar anlamda iktisat siyasetleri ile sınırlı değil; Özal ta 1980'den bu yana işçi sınıfına karşı genel ve cepheden bir sınıf mücadelesi açmış durumda. İşte, 1985 yılı kapanırken gürültülü bir biçimde gündeme gelen ve «geç emeklilik» diye anılan yasa değişiklikleri tam da bu mücadelenin yeni bir somut örneği.

Sorunun ne olduğu biliniyor: hükümetin önerisiyle meclisten geçirilen iki yasa değişikliği, hem işçilerin (yani SSK'ya kayıtlı olarak çalışan ücretlilerin), hem de devlet memurlarının (yani Emekli Sandığı'na bağlı olarak çalışan ücretlilerin) emekli maaşı alabilmek için ileri yaşlara kadar beklemelerini bir zorunluluk haline getirdi. Büyük kitlelerin haklarını

açıkça hedef alan bu girişimi, ANAP sözcüleri «uzun dönemli millî menfaatler»in bir gereği olarak sundular. Oysa ileri sürülen gerekçelerin kısaca gözden geçirilmesi bile, bunların hiçbirinin iler tutar yanı olmadığını ortaya koyuyor.

Özal ve ekibinin temel gerekçesi, sigorta kurumlarının (SSK ve Emekli Sandığı'nın) gelirleri ile giderleri arasında büyük orantısızlıklar olduğu, bunların bütçelerindeki açıkların bu tür bir «reform»u gerekli kıldığı yolunda. Bu iddianın ciddi ve belgelenmiş sayılarla desteklenmemiş olması anlamlı. Ama daha önemlisi, eğer ortada bir mali sorun varsa, bunun çok farklı yöntemlerle çözülebileceği. Örnek olarak SSK'yı alalım. SSK'nın 1985'de açığı yok. 1986'da ise 15 milyar TL açığı olacağı tahmin ediliyor. (Bilgiler C. Arcayürek'ten, Cumhuriyet, 23 Aralık 1985). Buna karşılık, işverenlerin SSK'ya yıllardır ödemediği birikmiş prim borcunun 96 milyal TL'ye «indirildiğini» Çalışma Bakanı'nın kendisi açıklıyor. (Cumhuriyet, 25 Aralık 1985) Bu durumda sözde «nesnel» iktisadî gerekçelerin ardına saklanmak biraz tuhaf olmuyor mu? SSK'nın mali durumu kötü olsa bile, bunun esas sorumlusunu (borcunu ödemeyen patronları) rahat bırakıp işçiye yüklenmek ne anlamda «millî menfaatler»e hizmet oluyor? Üstelik SSK fonlarının düşük faizli kredi gibi kullandırılarak çarçur edildiği düşünülünce, sorunun uzun dönemli çözümünün ne olduğu açıkça beliriyor. Bu kurumlar çalışanların primleriyle çalışanların geleceğini güvence altına alma işlevini gördüğüne göre, sadece çalışanlar tarafından yönetilmeli. Çalışanlar kuruma sahip çıktığı zaman bakalım gerçekten mali sorunu kalacak mı kurumun? Oysa yasa değişikliği, «bürokrasiyi kaldırma» kılığında, şimdi çalışanların ancak kısmen temsil edildiği yönetim kurulunun sınırlı yetkilerinin bir bölümünü de genel müdürlüğe aktarıyor. Üstelik, yeni bir düzenlemeyle, SSK'nın genel kurulunun, bugüne kadar olduğu gibi yılda bir toplanması yerine üç yıllık aralıklarla toplanması yolunda bir hüküm getirileceği de açıklanmış bulunuyor. Yani çalışanların sigorta kurumları üzerindeki zaten sınırlı olan söz hakkı da iyice ortadan kaldırılıyor.

Bir ikinci gerekçe var ki, buna maalesef «ilerici çevreler», SHP sözcüleri vb. de katıldı tartışma boyunca. Türkiye'nin bir «genç emekliler ülkesi» olduğu, bunun kabul edilemeyeceği koro halinde söylendi. Neden kabul edilemeyeceği açıklanırken de, başka şeylerin yanısıra, «genç emeklilerin» erkenden aktif yaşamdan ayrılmakla psikolojik bakımdan çöküntüye uğrayacağı bile ileri sürüldü. Yani şöyle deniyordu işçiye, memura: «kardeşim, sen böyle genç yaşında emekliye ayrılırsan çökersin. Ben senin iyiliğini düşünerek sana erken emekliliği ya-

saklıyorum.» İşin Türkçesi şuydu: devlet, bir «psikolojik çöküntüyü yasaklama yasası» çıkarmalıydı!

Bu gülünç yanları bir tarafa bırakılsa bile, bu gerekçenin de savunulabilecek yanı yok. Olmadığının kanıtları da tekrar tekrar açıklandı. Türkiye'de ortalama yaşam süresi gözönüne alınınca insanların önemli bir bölümünün yasaların emeklilik için öngördüğü 60 yaşı (erkekler için) doldurmadan öleceği açık. Ortalama yaşam süresi, Özal'ın iddia ettiği gibi 62-63 olsa bile, ortalamanın, farklı koşullarda yaşayan farklı sınıfların üyelerinin ortalaması olduğunu unutmamak gerek. Sağlık hizmetlerinin çok daha kitleselleştiği gelişmiş kapitalist ülkelerde bile, bir fabrika yöneticisi ile bir kol işçisinin yaşam süresi beklentisi arasında on yıla yakın bir fark var. Bütün bunlar bir yana, fiilî hesaplar zaten ortada: Türkiye'de mevcut emeklilerin sadece beşte birinin elli yaştan genç olduğu biliniyor. (Cumhuriyet, 26 Ocak 1985). Onlar da, izin verilsin, psikolojik çöküntüyü mü, yoksa ücretli köleler olarak yabancılaştıkları bir emek sürecini mi tercih edeceklerine kendileri karar versinler!

Bir de yumuşatıcı gerekçe var. Özal durmadan tekrarladı tartışma içinde: kazanılmış haklar geri alınmıyor, mevcut ücretlilerin durumunda hiçbir değişiklik yok diye. Bunun doğru olmadığını belirtmek zorunlu. Çünkü Özal'ın bu söylediği sadece devlet memurları için doğru. (Büyük bürokratları yabancılaştırmayı kim ister?) İşçiler için ise yasada yapılan değişiklik, yaşlısından gencine doğru kademe kademe artan biçimde kazanılmış hakları gaspediyor. Bunun önemine birazdan döneceğim.

Gösterilen gerekçelerin hepsi dayanaksız olduğuna göre, sözkonusu «reform»ların başka, daha gerçek nedenleri olmalı. İşte bu nedenlerin hepsi, kısaca, Özal'ın sermaye ile işçi sınıfı arasındaki mücadelede, sermayeye yeni mevziler kazandırmasının farklı yönleri olarak özetlenebilir. Görelim.

+ Dünya kapitalizminin bunalımı içinde, çalışanların geleceğini bir ölçüde güvence altına alan resmî sigorta sistemleri, bütün ülkelerde kapitalist devletler için ağır bir yük haline geldi. Thatcher İngiltere'sinden Mitterrand Fransa'sına, istisnasız tüm kapitalist devletler, gerek harcama kısıntıları, gerek primlerin yükseltilmesi yoluyla, çalışanların bu haklardan daha az ve daha pahalıya yararlanmasını sağlamaya çalışıyorlar. Ama oralarda işçi sınıfının gerek sendikal, gerekse siyasal hareketleri ayakta olduğu için gerçekleştirilebilen değişiklikler ancak marjinal. Oysa Özal, içinde bulunduğu elverişli ortamdan yararlanarak çok daha ileri bir adım attı: bu yasa değişikliklerinin sonucunda, kağıt üstünde var olan emeklilik hakkı işçi sınıfının büyük bölümü için fiiliyatta yok edildi. Biraz önce orta-

lama yaşam süresi vb. ile ilgili olarak söylediklerim bunu açıkça ortaya koyuyor. Buna bir şey daha eklenmeli: Şükran Ketenci'nin (Cumhuriyet, 26 Aralık 1985) çok haklı olarak belirttiği gibi, işçilerin önemli bir bölümü sürekli olarak iş değiştirmek ve birçok işte sigortasız olarak çalışmak zorunda kaldığı için, emekliliğe hak kazandıran asgari sigortalı çalışma süresini zaten çok geç doldurabiliyordu. Şimdi yeni değişiklikler bu güçlüğe yeni sınırlarla ek katkılar getirerek emekliliği işçi sınıfının çok büyük bir bölümü için kullanılamayacak bir hak haline dönüştürüyor.

Zaten ANAP sözcülerinden biri, Oltan Sungurlu, tartışmalar sırasında açıkça söylememiş mi «esas olan insanın ölünceye kadar çalışmasıdır» diye? Yeni yasal değişiklikler işte bu ilkenin uygulanması ve Türkiye'nin işçi ve memurlarının emeklilik hakkının ortadan kaldırılması demek, herşeyden önce.

+ Esas amaç bu olmakla birlikte, bununla bitmiyor iş. İkincil bazı amaçlardan da söz edilmeli. Bunlardan biri, çalışmakta olan işçilerin geç emekli olması dolayısıyla, var olan işsizler ordusunun bir nebze de olsa daralmasına engel olmak. Evet, Türkiye'de bir «genç emekliler ordusu» yok ama koskoca bir «yedek sanayi ordusu» var. Sabancı'dan Kaya Erdem'e kadar herkes işsizlikten şikâyet ededursun, işçi sınıfı içinde sermayenin çıkarlarını koruma görevini üstlenenler de «aman işsizlik büyüyor, sosyal patlama olur» diye alarm sinyalleri veredursun, aslında Türkiye sermayesi açısından, geniş bir yedek sanayi ordusu 24 Ocak'ın öngördüğü «ihracat ekonomisi» için en önemli kozlardan biri. Çünkü yedek sanayi ordusu, işçinin işçiye, çalışmayanın çalışana karşı rekabetini kızıştırarak, işçi sınıfının ücret ve çalışma koşulları konusundaki mücadelelerine ve örgütlenme çabalarına en büyük darbeyi vurur. Türkiye'de işsizliğin burjuvaziyi ürküttüğü de çok doğru değildir: işportacılıktan geleneksel aileye kadar birçok toplumsal kurum işsizliğin yaratabileceği sorunlara karşı birer tampon görevi görmektedir zira. Kuşkusuz, zaman zaman, Fas'tan Dominik Cumhuriyeti'ne kadar görüldüğü gibi, patlamalara yol açabilir bu durum. O yüzden de biraz risklidir. Ama işsizlerin toplumun en örgütsüz kesimi olduğu da unutulmamalı.

+ Sermaye açısından bu yasa değişikliklerinin önemli bir yanı, SSK'nın gerçek bir mali reformla daha iyi bir işlerliğe kavuşturulması zorunluluğunu ortadan kaldırması. Bu, işverenlerin bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da doğrudan doğruya kuruma ödemeleri gereken primlerin önemli bir bölümünü ödemekten kaçınabilecekleri anlamına geliyor. (Ancak bunun bir sınırı var kuşkusuz: prim borçlarını ödemeyenler ödeyenlere göre mali bir avantaj

elde ettikleri için, bu, ikinciler açısından bir «haksız rekabet» görünümünü kazanır. Onun için sermayenin rekabeti bu tür «yasadışı» davranışların üst sınırını oluşturur.)

+ Genel olarak işçi sınıfının aleyhine ve genel olarak sermayenin lehine olmasının yanısıra, emekliliğin geciktirilmesi sermayenin özel bir dilimi için önemli olanakların önünün açılması anlamına da gelir. Aslında resmî sigorta kurumları aracılığıyla düzenlenen faaliyet, en genel düzeyde, işçi sınıfının çalışan kesiminin toplam ücretinin bir bölümünün, sınıfın çalışamayacak yaşa gelmiş kesimine yaşlılık sigortası olarak aktarılmasının devlet kurumları aracılığıyla gerçekleştirilmesinden başka birşey değildir. (Tekil işçi açısından bakıldığında ise gelirin geciktirilmiş biçimde harcanması sözkonusudur.) Devletin bu faaliyeti resmî kurumlar eliyle düzenlemediği yerde iki olasılık vardır: ya çalışanların yaşlılıkları için (aile kurumu dışında) hiçbir güvenceye sahip olmaması; ya da bu güvencenin özel yollardan sağlanması. Bu ikinci durum, her çalışanın (veya belirli bir işyerinde çalışanların tümünün) bir özel sigorta sistemine katılması anlamına gelir. İşte bu tür bir gelişme sigorta alanında örgütlenmiş sermaye için büyük olanakların yaratılması demektir. Nitekim, son dönemde Türkiye'de (ABD vb. ülkelerde yaygın olan) özel yaşlılık sigortası planlarının hızla geliştiği bilinmektedir. Zaten Özal yönetimi de bunu kolaylaştırmak için elinden geleni yapmaktadır: özel sigortaya ödenen primin vergi matrahından düşülmesi olanağını tanıyan yasa hükmünden yeni Sigorta Yasası'nda getirilmesi düşünülen düzenlemelere kadar.

+ Özal hükümetinin bu çabası, sözkonusu gelişmenin, sadece sigorta sermayesi için değil, sermayenin bütünü için de olumlu bir nitelik taşımasındandır. Burada iktisadi alandan ideolojik alana geçiyoruz. Resmi kurumlarca düzenlenen sigorta faaliyeti işçi sınıfının toplam gelirinin sınıfın farklı bölümleri (gençler ve yaşlılar) arasında bölüşümü üzerine yükselir. Yani ilke olarak kollektif ölçekte düzenlenmiştir. Dolayısıyla da tekil işçinin çıkarlarını sınıfın bir bütün olarak çıkarlarına bağlı kılar. Oysa özel sigorta programları, her işçinin bir birey olarak kendi geleceğini garanti altına almasını içerir. Dolayısıyla da, «her koyun kendi bacağından asılır» felsefesine katkıda bulunarak, kapitalist toplumun bireyci ideolojisinin işçi sınıfı içinde yaygınlaşmasını ve sınıf dayanışmasının zayıflamasını sağlar.

+ Bu yasa değişiklikleri çerçevesinde, Özal'ın yaklaşımı, burjuvazinin verdiği sınıf mücadelesinin sadece amaçları açısından değil araçları açısından da iyi bir örneğini oluşturmuştur. Çarpıcı örnek, işçi sınıfını bölerek kimi kesimlerini tarafsızlaştırma yoluy-

la rakibi zayıf kılma taktiğidir. İşçilerin bugüne kadar sigortalı olarak çalışmış oldukları süreye bağlı olarak, kiminin durumuna hiç dokunulmaması, kiminin durumunun ancak kısmen kötüleştirilmesi, bugün çalışanlar arasında bir bölünme yarattığı gibi, yeni ve genç işçilerin durumundaki radikal kötüleşme karşısında sınıfın bu en deneyimsiz unsurlarını yalnız bırakmıştır. (Bu da aslında yaşlıları cezalandırmaya yönelik görünen yasanın en çok bugünün gençlerini cezalandırdığını ortaya koymaktadır.)

Bu arada, Türk-İş de «kazanılmış haklar» edebiyatı altında sadece şu andaki üyelerinin durumunu kurtarmaya çalışarak, nasıl bir işçi sınıfı örgütü değil, belirli kısmi çıkarların savunucusu olan bir bürokratik cihaz olduğu açık seçik sergilemiştir. Böyle bir yaklaşımın yenilgiye mahkûm olması bir yana, şu gerçeğin altı çizilmeli: bugün çalışmakta olan işçilerin haklarına hiç dokunulmamış olsaydı bile, bu, hukuksal anlamda belirli bireylerin «kazanılmış hakları»nın geri alınmadığını gösterirdi sadece. Ama siyasal anlamda işçi sınıfının kazanılmış haklarının yok edildiği gerçeğini ortadan kaldırmazdı.

Söz Türk-İş'in tavrından açılmışken SHP'ye de değinmek gerek. SHP'nin bu olay vesilesiyle son derece kötü bir sınav verdiğinin unutulmaması gerekiyor. İşçilerin geçmiş dönemde ortadan kaldırılan haklarını yeniden tanıyacağını her fırsatta ilan eden bir partinin, var olan hakların gaspedilişine doğru dürüst bir tepki bile gösterememiş olması acıklı bir görünüm yaratmıştır. Var olan kazanımları koruyamayanların geçmişte yitirilmiş hakların tekrar kazanılmasını sağlayabileceğine kim inanacaktır? Üstelik, bu değişikliklerde milletvekillerine tanınan özel ayrıcalıkların SHP milletvekillerini yumuşattığı iddiası bile geçerli olamaz. Bırakalım böyle bir yaklaşımın «sosyal demokrat» adını taşıyan bir parti için yüz kızartıcı niteliğini; bu ayrıcalıklar SHP milletvekillerinin başını döndürmüş olsa bile, yine de hiç olmazsa SSK yasasındaki değişikliğe karşı mücadele edebilirdi bu zevat. Çünkü o değişikliğin, milletvekillerine tanınan ayrıcalıkla hiçbir ilişkisi yoktu. Bu ayrıcalıklar sadece Emekli Sandığı yasasındaki değişiklik içinde yer alıyordu.

Böylece, muhaliflerinin de görkemli katkısıyla, Özal işçilere ve memurlara karşı yeni bir zafer kazanmıştır. Direncin zayıflığı, zaferin kolaylığı, bu adımın ardından «kıdem tazminatı fonu» ile ilgili yasanın gündeme getirilmesi için çok uygun bir ortam doğmasına yol açmıştır. Bu yeni yasayla da işçilerin işten atılması önündeki tek önemli engel ortadan kaldırarak, 60'lı yıllardan beri zorlu mücadelelerle elde edilen bir mevzi daha yıkılmış olacaktır. Böylece, burjuvazinin işçi sınıfı

karşısındaki gücü günden güne pekiştirilmiş olmaktadır.

Basından öğrendiğimize göre, Özal son tartışmalar sırasında şöyle bir cümle de sarfetmiş: «Emeklilik yaş sınırını yükseltmek vatanseverliktir.» İnsanın içinden, büyük bir şairin dizelerini tersinden okumak geliyor: eğer vatanseverlik buysa, öyleyse vatan...

Özal, günümüzde sınıflar arasında var olan güç ilişkilerinden yararlanarak çalışanların geç emekliliğini yasallaştırdı. Uzak olmayan bir gelecekte bu güç ilişkileri değiştiğinde çalışanlar da Özal'ın erken emekliye ayrılmasını sağlayacaklar kuşkusuz.

Can Ilgın

Tan'dan Playboy'a

Hepimizin gözü aydın. Playboy çıktı! Derginin sunuş yazısına bakacak olursak, artık «gerçekten demokratik, laik, liberal ve özgür» bir ülkede yaşadığımız kanıtlandı. Üstelik «çağdaş birey» —ama tabii ki erkek birey— olmanın reçetesine de kavuştuk. Dergi, ince zevkleri olan, renkli ve şık Türk erkeğiyle demokrasi ve özgür düşünceyi buluşturma misyonunu yüklenmiş gibi görünüyor.

Çağdaşlaşma açısından büyük bir adım diye sunulan bu yeniliğin altında ne yatıyor? İç bayıltıcı traş losyonları, «dünyanın pahalı ürünleri» olmakla övünen göz kamaştırıcı çakmakları, kalemleri, saatleri, «lider olmuş», «dev» elektronik aygıtları, «en büyük Porche» arabaları ile, bu zarif ve şık dünyanın içyüzü ne?

Değişik biçimlerde dile getirilen bir söz vardır. Erkeklerin kadınlara bakışını özetler bu söz: kabaca, «salonda hanım, mutfakta hizmetçi, yatakta fahişe» gibi birşey. Ama özellikle de çekirdek aile içinde yaşayan ve karısı evkadını olan, orta-büyük burjuva erkeğinin talepleri dile gelir burada.

Çağlar boyunca, namus simgesi olmakla şehvet simgesi olmak arasında parçalanan kadına, son bir-iki yüzyıldır bir de evkadınlığı rolü yüklendi. Kadın, çeşitli ve çelişik rolleri arasında daha da çok bölündü. Erkek, kadından bu rollerden hangi birine uymasını isteyeceğini iyice şaşırdı. Ama öylesine oburdu ki, hiçbirinden vazgeçemedi, hepsini birden istedi. Aynı kadın, hem hanım olsundu, hem hizmetçi, hem fahişe. Hem evişinde «ben»ini köreltsin, bedenini yıpratsın; ama hem de bakımlı ve güleryüzlü olsun. Hele

gece yatakta, aman muhakkak istekli ve oynak olsun.

Ne var ki kadın bölünmüştü bir kez. Hem onu hem onu olamıyordu. Esas olarak da, egemen ahlâkın, ruhunu namus ve saflık timsali olarak yetiştirmesi ile bedenini kendisinden koparıp erkeklere sunması arasındaki çelişkiyi taşımayı bir türlü beceremiyordu. Ama tek tek kadınlar bu yükün altında eziledursun, kadın cinsinin kendi içinde zaten varolan işbölümü bir yandan erkeğin gereksinimlerini karşılamayı sürdürüyordu: Bir tarafta analar-eşler vardı, öbür tarafta fahişeler. Hanım hanımlığını-analığını bilsindi, fahişe fahişeliğini.

Doğrusu kadının bu parçalanmışlığı erkek için sorunlara yol açmıyor değildi. Yalnızca analık-evkadınlığı-eşlik rolleri ile benimsediği ve bu rolleriyle yücelttiği karısı, gece onun fantazilerinin yıldızı haline gelemiyordu bir çırpıda. Hem zaten, bölünmenin namus tarafında kalan bu kadın da cinselliğe o kadar yabancılaşmış ki, bu fantaziler için bir aday olabilmesi onun için de pek güçtü.

Çekti gitti adam. Oynak, işveli, «işinin ehli» kadınlarda buldu. fantazilerinin yıldızını. Birikimlerini orada boşalttı. Orada felekten geceler çaldı. Evi-ailesi başkaydı; barlar, pavyonlar, genelevler başka.

Ama bu arada adamın dünyası da parçalanıyordu. Bir tarafta, pislik içinde bir yasaklar dünyası: heyecan verici, iç gıdıklayıcı, ama suçluluk duygusu dolu. Ve, giderek yalnızca bu yapay ve yasak dünyada anlam taşımaya başlayan sevgisiz bir cinsellik. Yasak olduğu ölçüde çekici, kadın bedenini erkeğe bir fetiş olarak sunduğu için uyarıcı olan bir cinsellik biçimi.

Öbür tarafta, ütülü çarşaflar, yakası kırışıksız gömlekler, çocuğa duyulan şefkat, hanım-eşe duyulan «saygı» Tekdüze, coşkusuz, sıkıcı, ama temiz bir dünya. İffetin, namusun alanı. En azından kendini bu imgeyle sunan aile yuvası.

Ancak bir yerlerde bir terslik var. Bu korunmuş dünya bu basınca dayanacak gibi değil. Cinselliği elinden alınmış kadın bunalıyor. Kadın bunaldıkça adam bunu fırsat bilip, çekiyor kapıyı gidiyor. Bu dünyanın her ikisi için de daha çekici kılınması gerek. Bastırılmış cinselliğin, öfkeye dönüşen sevginin, o bunaltıcı ilgisizliğin yuvayı sarsmasını engellemek şart. Kadının yeni mobilyalar, nasılsa modası çabucak geçeceği için sürekli bir proje olarak kalabilen giysiler, evişini bir yandan azaltırken öbür yandan arttıran ev aletleri ile avunduğunu varsayalım. Ama adamın da bu alanın içinde kalıp, yine de biraz heyecan yaşamasını sağlayacak bir yol olmalı. Şiddetiyle, pisliğiyle, çıplak şehvetiyle erkeğin öbür dünyasını buraya taşımak sözkonusu olamaz. İyisi mi, bu gereksinimlerini biraz daha

incelmiş, cilâlanmış bir biçimde, daha «uygarca» karşılayabilsin erkek. Çekirdek ailenin şıklığı ve zerafetiyle uyumlu bir çılgınlık olsun bu.

Tan, Merhaba, Bravo, Erkekçe, Playmen, Playboy vb. erkeklere, yasak ve fetişleşmiş bir cinselliği yaşamaları için sunulmuş çeşitli araçlar. Yelpazenin bir ucunda yer alan Tan, bunların ağırlıklı olarak emekçi sınıfların erkeklerine lâyık görülmüş olanı; öbür uçtaki Playboy ise, kendisinin de gururla belirttiği gibi bir seçkinler kulübü. Bu gazete ve dergilerin kimi, kadına uygulanan şiddeti sergileyerek uyarıyor erkekleri, kimi de kadının bedenini parselleyip belirli bölgelerini fetiş haline getirerek. Türkiye'de, örneğin kadın eşcinselliği gibi tümüyle yasaklanmış ilişki biçimlerini kullanarak bu işi göreni yok henüz (film sahneleri dışında). Ne de kadın bedeninin en ücra köşelerine kadar ulaşanı. Demokratlığımız ve liberalliğimiz geliştikçe bunlar da olur herhalde, kim bilir.

Ancak Playboy'un Batı'daki erkek dergileri arasında da bir özelliği var. Playboy kadın bedenini «estetiklik» ölçüleri içinde sergiliyor. Ve yalnızca kadın bedenini sergiliyor: Ne çıplak erkek var, ne cinsel temas, ne eşcinsel kadınlar. Herşey, erkeğin, karısının da varolabileceği bir alanda, bir ek uyarıcı bulmasına göre düzenlenmiş. Aile alanını fazla kirletecek ve tehdit edecek birşey yok. Yalnızca, erkek cinselliğinin nesnesine dönüşmüş kadın bedenleri var.

Ama birşey daha var: kültür, politika, işdünyası. Burjuva erkeğine cinsellik dünyasıyla başka dünyalarını bir arada yaşatabilecek bir araç bu. Evinde, rahat koltuğuna gömülmüş, yanıbaşında hoşgörülü ve güleryüzlü karısı, ayağının dibinde cici çocukları, erkek olarak onu ilgilendiren herşeye ulaşma olanağına sahip Playboy'la erkek: Karısının hep bir arada karşılayamadığı çelişik taleplerinin karşılanmasında Playboy'un katkısı önemli.

Kuşkusuz Playboy'u okuyan erkeklerin hepsi evli değil. Hatta belki de okur kitlesinin sayısal çoğunluğunu bekâr erkekler oluşturuyordur. Ama bu çok önemli değil. Önemli olan Playboy'un aile ideolojisiyle çelişmiyor olması: Playboy, müzmin bekâr olarak kalmayı seçmiş olsa da, bekârlık döneminin geçici sultanlığını yaşıyor olsa da, bir kurum olarak çekirdek aileyi bütün ideolojisiyle birlikte benimsemiş bekârlara sesleniyor. Orta-büyük burjuva çekirdek aileden başlayarak halka halka genişleyen nezih bir dünyanın dergisi bu. Sözkonusu aile kurumuyla potansiyel olarak sıkı bağları olan bekârların, batakhanelere düşmeden, mutena bölgelerde kalarak fetişleşmiş kadın bedenine ulaşmasını sağlıyor.

Cırlak seslerin susturulduğu, kabalıkların törpülendiği, şiddete yer olmayan uygar bir dünyanın

dergisi Playboy. Bu dergide, nesneleşmiş kadın bedeni bir şıklık ve zarafet tülüyle örtülmüş. Kadın bedenine yöneltilen şiddet yumuşatılmış. Derginin, sunuş yazısında sözü edilen «demokratik» ve «liberal» niteliği de bu yumuşatmanın bir ürünü olsa gerek.

Evcilleştirilmiş pornografiyi aile kurumuna sokarak erkeğin gönlünü hoş ederken, kadın cinsinin kendi içinde bölünmüşlüğünü pekiştirme çabalarınızda başarılar...

Gülnur Savran

YAYINLAR

Bulanık Sudaki İz

Ahmet Altan, Sudaki İz, Can Yayınları, İstanbul, 1985.

İnceleme, araştırma, köşe yazısı vb. edebiyat dışı ifade araçlarında aradığımız, gerçeklik, tutarlılık, inandırıcılık gibi ölçütleri edebiyat ürünlerinde arayamazsınız. Aramaya kalkarsanız, sanatın «kutsal» sorumsuzluğuna gölge düşürmüş olursunuz. Sanatçı ille de doğruyu söylemek, yazmak zorunda değildir. Dilerse, İkinci Dünya Savaşı'nı, Hitler'in can sıkıntısından çıkardığını ileri süren bir roman ya da Ekim Devrimi'ni Lenin'in kısa boylu oluşuna bağlayan bir öykü yazabilir. Kimse kalkıp, «bunları nereden çıkarıyorsun?» diye soramaz. Ahmet Altan'ın, Sudaki İz romanı ile ilgili bir söyleşide belirttiği gibi, belki yazar «roman yazma oyunu» oynuyordur ve bu oyun «aslında» onu, «bütün gerçeklerden daha fazla ilgilendiriyor»dur. Ya da kitabında, «bildiğimiz anlamda gerçeğin egemen olmasına tahammül» edemiyordur. Belki de yazarın «birincil amacı» kendini «eğlendirmek» tir (Yeni Gündem, 13-16 Aralık 1985).

Edebiyatın kendine tanıdığı bu «eğlenme» özgürlüğüne, bir okur olarak benim hiçbir itirazım yok. Ancak aynı özgürlük alanını, eleştirmen ve okurlar için de tanımak zorundayız. Kendine göre gerçeklerle, «oyun» olsun diye ve «eğlenmek» amacıyla yazılmış bir romanı eleştirirken, kimseden «edebiyatın örselenebilir onurunu» dikkate alması beklenmemeli. Fethi Naci'nin, Sudaki İz için, «okuduktan sonra duyduğum tek duygu sadece 'tiksinti' oldu» demesi de yadırganmamalıdır (Adam Sanat, Aralık 1985).

Sudaki İz, 12 Eylül öncesi dönemin genç kuşakları arasından seçilmiş beş örnek tip üzerine kuruluyor. Köylü kökenli solcu Necip, kentli kökenli solcu Fazıla ve Bülent, kentli kökenli serüvenci Ömer ve köylü kökenli (önce dinci, sonra bireyci) şair Suat. Bu beş gencin yaşam öykülerini üç

zaman düzlemi içinde izlerken, zaman, mekân ve kişiler arasındaki gel-gitlerin sağladığı akıcılıkla romanı bir solukta bitiriyorsunuz. Sonra? Sonra ya Fethi Naci'ninki gibi bir «tiksinti» duygusu, ya benimki gibi, arabesk müzik dinlemek zorunda kaldığım zamanlar duyduğuma benzer hafif öfkeli bir bıkkınlık, ya da «hoşgörü, beğeni ve hayranlık». Bunların hepsi olabilir. Türkiye'de artık her cins mal, kendine uygun bir alıcı bulabiliyor; yeter ki iyi pazarlansın. Fakat bence hepsinden önemlisi, sayıları giderek artan ve bizim toplum için görece yeni sayılabilecek bir insan tipinin bu romanda bulacağını sandığım özdeşlik duygusudur. Bundan daha sonra söz edeceğim.

Sudaki İz'in yazarı bütün roman boyunca, hiç eksilmeyen bir gayretle, solcu eylemciliğin «patogenezini» araştırıyor. Çünkü ona göre bu bir rahatsızlıktır ve bütün rahatsızlıklar gibi bunun da bir nedeni olması gerekir. Bu nedeni ortaya çıkarmak içinse, fazla uğraşmaya hiç gerek yoktur. Özgeçmişi şöyle bir gözden geçirmek yeter. Örneğin Necip neden solcu-eylemci olmuş? Önce çocukluk döneminin zaman düzlemlerine bir bakalım: Necip «En yakın kasabadan üç kilometre uzaktaki» ortaokuldan kovulur. «Biraz önce sakin sakin yağan kar birden tipiye çevirmişti... Kasabaya doğru yürümeye koyuldu. Soğuktan ve öfkeden kusacak gibi oluyordu... Köpekler birdenbire çıktılar...... Birden arkasına dönüp deli gibi koşmaya başladı... Birden tipinin arasından siyah birşeyler gördü. Daha ne olduğunu anlayamadan bütün hızıyla, okulun adam boyundaki dikenli tellerine takıldı. Bedenine dolanan paslı tellerin arasında bayılıp kaldı.» Gırgır'ın ünlü Muhlis Bey'iyle fotoroman karışığı bu «anamnez» özeti, bize, Necip'in maruz kaldığı fiziksel ve ruhsal travmanın, onun kişiliğine, topluma ve düzene karşı nasıl güvensizlik ve öfke tohumlarını attığını göstermeye yetiyor. Şimdi bir adım daha atıp, öğrencilik yıllarının zaman düzlemine gelelim: Necip her nasılsa liseyi bitirip İstanbul'da üniversiteye girmiştir. «...Kadınların güzel koktuğunu öğrenmiş, öğrenci kahvelerinde oturmuş ve bütün bu yerlerde bir insan gibi değil de toz rengi pis bir bulamaç gibi dolaşmıştı, hiç kimse hiçbir konuda düşüncesini sormamış, varolamamanın acısı, çaresizliği damla damla öfkeye dönüşmüştü. İlk başlarda birtek gülümsemenin yokedebileceği kadar güçsüz, köksüz ve yapay olan bu öfke, o tek gülümsemenin olmaması yüzünden gittikçe büyüyüp güçlenmişti. Yalnız bir tek kişi farketmişti onu». Kim olabilir o kişi? Elbet bir solcu militan: «Ben de senin gibiydim ilk geldiğimde. Böyle olur insan kente ilk geldiğinde. Sen akşam üstü dersten sonra beni bekle. Benim adım Fikret». Fikret bir oturumda Necip'i

kendi yoluna sokar ve Necip sol-eylemci olup çıkar.

Diğer iki solcu-eylemci de, hastalığı aşağı yukarı aynı yaşlarda kaparlar. Bülent varlıklı bir ailenin tek çocuğudur. Annesi baskıcı ve soğuk bir kadın. «Annesinden nefret ettiğini, annesini öldürmek istediğini düşünmüştü ama annesine birşey söylememişti», Bu öfke onu büyüyünce solcu yapmaz da ne yapar? Fazıla ise, «Oniki yaşındayken Fransız Lisesi'ne girdiği yıl, hem dansöz hem de rahibe olmaya karar verdiğini annesine söylemiş, kadını dehşete düşürmüştü», «Yaşayabilmesi için bir kutsallığın kölesi olması, hem de onun uğruna acı çekmesi gerekiyordu». İşte size fanatik bir solcu militan için kusuzsuz bir kişilik yapısı.

Suat'ın geçmişi de pek parlak değildir ama o sonradan kendini kurtarır. Suat 7-17 yaşları arasında, başında yeşil takke, Kuran kursuna gitmiş, ama «bütün duygularını, düşüncelerini kalın bir örtü gibi kaplayıp içini ısıtan inancın altında, kuşkucu zeki ve yalnız bir adamın tohumları biçimlenmişti». Kısa boylu olmanın sıkıntıları ve kompleksleri içinde kıvranır, geceleri rüyasında «sarışın kadınlar» görür. Fakat günün birinde «hiçbir örtüye katlanamayacak dikenli bir zekânın bağımsız ve sınırsız yaratıcılık anlayışıyla, inancın güvence veren rahatlığı» çatışmaya başlar. Suat «Tövbe Yarabbi..» diyerek Tanrıyı köşeye sıkıştırır: «göster bana kendini yoksa sana inanmayacağım» diye meydana okuyarak inancın boyunduruğundan kurtulur .

Romanın ana ekseni, devrimciliğin insanı tutsak eden, bireyi ve kişiliği yok eden bir boşinanç olduğunu kanıtlamak üzere devinip dururken, olayları gülünçleştirmek için özel bir çaba gösterilir. Yer yer infantil bir sığlıkla uzayıp giden bu çabayla, bir kediyi «sağcıların casusu» diye ipe çeken, işkence sonucu «çıldırmış» eski bir öğrenci önderi (Cango) uzun uzun anlatılır. Kekeme bir eylemcinin serüvenleri, hiç yoktan adam öldürmesi ve hiç yoktan asılması, topalları taşlayan bir çocuk acımasızlığıyla, keyiflene keyiflene hikaye edilir. Köylü-devrimci Necip'le kentli sevgilisi Zerrin arasındaki ilişki, renkli basının pazar ilavelerini aratmayacak bir hafiflikte sayfalar boyu sürüp gider:

«— Peki ne zaman olacak devrim?......

— Bu yıl olur.

— Aaa, deli misin sen? Bir yıl daha nasıl beklenir?...
Daha çabuk olmaz mı?

— İki aya kadar olacak söz veriyorum...

— İki aya kadar olur mu devrim?

— Olur.

— Söz mü?

— Söz.

— Bak, iki ay daha beklerim. ya devrim olur ya da ayrılırız».

Sudaki İz'in devrimcileri insanî hiçbir duygunun yeşermesine izin vermezler. Aşk, cinsellik, sevgi gibi duygular, ideolojinin katı kuralları içinde bastırılmış ve yasaklanmıştır. Cezaevinde Fazıla'nın, «etinin içinden gelen bir sesle» söylediği türkü bile, cinsel çağrışımlar yaptığı için «ranzaların üzerinden gelen sert bir uyarı» ile susturulur «Bu ne biçim ses Fazıla ne biçim türkü söylüyorsun».

Ahmet Altan'ın devrimcilerinin «kitle» hakkındaki görüşleri çok ilginçtir. Örgütten uzaklaşmaya başlayan Necip'le, örgütün yöneticisi Kenan arasındaki diyalog, eşine az rastlanır kabalıkta bir abartma örneğidir:

«— Revizyonistler gibi konuşuyorsun Necip arkadaş. Kız arkadaşlardan ayrıldıktan sonra çok değiştin sen. Kitleleri hareketin içerisine almak demek, onların değer yargılarını kabul etmek demektir. Kitleler egemen sınıfların değer yargılarına sahiptir. Onlar bizim mücadelemizi yozlaştırırlar.

— Ama halk olmadan halk için mücadele etmek çok güç......

— Bizim halkı kurtarmak için halka ihtiyacımız yok Necip arkadaş...»

Sudaki İz'in devrimcilerinin sonları da tıpkı çocuklukları gibi, acılar ve umutsuzluklarla doludur. Necip'le örgütü arasındaki çelişki, Necip'in eleştirilerini sürdürmesi nedeniyle giderek büyür ve Necip dışlanır. Fakat örgüt olmadığı zaman «Necip bir hiçtir», örgütünü kaybetmek onun için «ölmek gibi bir şeydir». Bütün «ailesini bir felakette kaybeden küçücük bir çocuk gibi sahipsiz, korumasız ve sevgisiz» kalır. Fazıla ile Bülent'se işçileri örgütlemek üzere yıllarca onlarla birlikte yaşadıkları gecekondu semtini, işçi kardeşleri için pişirdikleri hindiyi çamurlar içine düşürdükleri bir yılbaşı gecesi terk ederek, devrimcilikten sessizce emekliye ayrılırlar. Ama bunlar da iflah olmaz. Mutsuz bir evlilik içinde Bülent zayıf ve silik bir koca, Fazıla'ysa hâlâ kendine kişilik arayan ve kocasını eski sevgilisiyle aldatan bir kadındır artık.

Bütün bu enkaz kişiler ortalıkta sürünürken, romanın «esas oğlanı» Ömer, akla hayale sığmaz serüvenler yaşar. Gerçi ruhbilime pek meraklı olan yazar, çocukluğunda onunda acılardan nasibini almasını ihmal etmez ve sığ bir kumsaldaki bir karış suda, çocuğun annesiyle babasını göz göre göre boğar. Ama bu acı Ömer'i solculuğa falan itmez. Dünyanın dört bucağını dolaşıp duran, görmüş geçirmiş bir serseri olmaya iter. Paralı asker olur, belirsiz ülkelerde savaşır, adam öldürür. Gemici olur, uzak denizlerde liman liman gezer. Ama hep güçlü, hep yakışıklı, hep korkusuz, hep filozof ve biraz da hüzünlüdür. Dövüşmesini ve sevişmesini iyi bilir. Ne hikmetse kendisini Anibal diye çağıran Dominguez adında bir de dostu vardır. Heryerde

onunla birliktedirler. Romanın sayfalar boyu süren bu bölümleri, ucuz serüven filimlerinden koparılıp yan yana dizilmiş, ipe sapa gelmez parçalarla doludur. Karanlık sokaklar, egzotik barlar, en bayağısından seks gösterileri, esrar, kavga, ölüm, aşk. Bir bakarsınız Ömer'in adam öldürme krizleri tutar. «Önce bir dükkâna girip bir tabancayla iki şarjör» alır. «Tabancayı sağ cebine, şarjörleri sol cebine» koyar. Sonra «bir kadın» alır ve küçük bir otele götürür. Gece koyulaştıktan sonra otelden çıkar ve karanlık insansız sokaklara dalar. Kana susamış Ömer nihayet öldürecek bir zenci bulur ve kurşunları karnına boşaltır. «Şimdi zenci iki bacağının arasında yatıyordu... Ömer tabancasını doğrultup zencinin tam şakağına ateş etti... Yüzünün bir yanından kanlar boşalıyordu. Ömer koyu kahverenginin üstünde kırmızının iyi durmadığına karar verdi». Aynı Ömer, bir bakarsınız Karayipler'de büyük annesi yaşında «Arp virtüozu Misis Perkins»in koynuna girer. Kadıncağız Ömer'le sevişmenin hazzına dayanamayarak, «ölüyorum, tanrım, çok güzel, çok güzel Ömer, çok güzel ölüyorum» diye diye, tam o anda resmen vefat eder.

Arkadaşı Dominguez, masaları «vajina» biçimindeki (nasıl birşeydi acaba?) bir meyhanede bıçaklanıp öldürülünce, Ömer acısını dindirmek için son bir adam daha öldürür ve galiba artık biraz sıkıldığı için İstanbul'a eski sevgilisi Fazıla'ya döner ve ona,

«— Benim sevgiye ihtiyacım var, sevilmeye ihtiyacım var, geceleri seni yanımda görmek istiyorum» der.

Fazıla ise, kocası Bülent'i sevmemekle beraber yine de onunla ve çocuklarıyla kalmayı yeğler: «Ben serüven istemiyorum Ömer... Güven aşktan daha önemli benim için». Sonunda Ömer yeniden serseriliğe, Fazıla da mutsuz evliliğine döner.

Sudaki İz'in önde gelen beş kahramanı içinde, yazarın kendisiyle az çok özleştirdiği kişiler Ömer'le, Suat'tır. Söylemek istediklerini çoğu zaman onların ağzından söyler. Solcu-eylemci Necip, bir kantin kavgasında, ölümle ilgili olarak, slogan kokan yavan laflar ederken («Nasıl olsa birgün öleceğiz. Biz ölürsek arkadaşlarımız sürdürür. Korkmaya değer mi?»), Ömer aynı konuda, çağdaş ermişler gibi konuşur:

«— Nasıl olsa öleceğiz. Birgün önce birgün sonra benim için farketmez. Yeter ki eğlenceli bir ölüm olsun.. Herkesin kendi ölümü var Dominguez. Benim ölümüm bir kadın. Siyah, tepeden tırnağa kapalı bir giysi giymiş, saçları giysileri gibi siyah bir kadın».

Fazıla ile tartışmalarında, hiçbir inacın tutsağı olmayan Ömer'in, yaşamın her alanında ne derin bilgi ve deney sahibi olduğunu, en önemlisi de yaşamaktan, sevmekten ve ölmekten korkmadığını farkederiz. Suat ise, fizik yeter-

sizlikleri bir yana, ince zekâsıyla yaşamın anlamını ya da anlamsızlığını kavramış bir yazardır. Ömer' in gerçek serüvenlerini o kendi iç dünyasında yaşar. O da tıpkı Ömer gibi biraz hüzünlü bir filozoftur. Bu iki insanın söyledikleriyle, şampuan reklamlarındaki gibi yavaşlatılmış hareketlerle yürüyerek roman boyunca birkaç kez görünen, etinden «altın renkli ışıklar fışkıran» çıplak kadınla, «gümüş renkli ışıklar fışkıran» çıplak erkek imgesi birleştirilince, ister istemez şu mesaj canlanıyor kafamızda: «politikayla uğraşma, yaşamaya bak». Bu mesaj da, yine ister istemez, akla her dönemde ve her yerde; bazan bir aile büyüğü, bazan bir köşe yazarı, bazan da bir taksi şoförü kılığında karşımıza çıkan, «o tipi» çağrıştırıyor: «Oğlum aklını başına topla, sana mı kaldı elin amelesiyle uğraşmak. Bak gençsin daha, yakarlar başını' alimallah». Ya da «abi boşver anadın mı, bu memleket adam olmaz, keyfine bakacaksın icabında...»

Eskiden bu dost nasihatları daha çok yaşlı kuşaktan gelirdi. Gençler arasındaysa, toplumculuğu biraz köylü uğraşı gibi gören, içten içe ona kapılanları alaya alanlar vardı kuşkusuz, ama sol kültürün yarattığı kolektif süperego karşısında pek ortalığa çıkamazlardı. Bireycilik, şiiri, romanı, öyküsü olmayan, futbol giyim-kuşam ve erkek cinselliği dışında ufku bulunmayan sıkıcı bir dünyaydı. Bugün sanırım durum hayli değişti. Toplumculuğun ezilmeye çalışıldığı bir dönemde, dünyanın artık eskittiği bu görüş bizde yeniden keşfedildi.

Bugün, göğsünü gere gere «ben bireyciyim arkadaş» diyen çok genç vardır herhalde. Artık toplumcuların gölgesinde yaşamaları da gerekmiyor. Onların da düşünürleri, edebiyatçıları, ressamları müzisyenleri olacak elbet. Kendi benliklerini kanıtlayabilmek için, önce toplumcuları aşağılamalarını doğal karşılamak gerek. Bu romanda işte böyle bir özdeşlik duygusu bulunacaktır sanırım.

1960-80 döneminin kuşakları arasında, burada romanı yazılan gençlerin, yaşamın her alanındaki boşluğun politika tarafından doldurulduğu bir ortamda yetiştikleri doğrudur. Bu yüzden, insan ilişkilerini en besleyici kaynaklardan yeterince yararlanamamış, sevgiyi, aşkı, ne bedenlerinde ne de ruhlarında doğru dürüst tadamamış, «etlerinden altın ve gümüş renkli ışıklar» saçarak birbirlerine doya doya sarılamamış, bağışlanmaz yanlışlara düşmüş ve çok günahlar işlemiş olabilirler. Yüzlerce ölü ve yaralı dışında, bir zamanların bu genç insanlarından toplumsal bilincimize nasıl bir tortu kalacağını henüz bilmiyoruz. Ama birşey var ki, ne edebiyat, ne toplumbilim, ne de tarih tersini yazabilecek: Bu genç kadınlar ve erkekler, çocuksu sakarlıkları, beceriksizlikleri ve ölçüsüzlükleriyle, bin yıldır uyuyan

Anadolu toprağının bir ucundan öbürüne «dünyanın ve yaşamın değişebileceğine dair», belki biraz vakitsiz bir sevinci taşıdılar. Sular durulsun bakalım, iz kalıp kalmadığını o zaman göreceğiz.

Gencay Gürsoy

Kadın Özgürlüğünün Sorunları Üzerine

Evelyn Reed, Kadın Özgürlüğünün Sorunları, Çeviren: Zeynep Saraçoğlu, Yazın Yayınları, 1985.

Evelyn Reed'in ilk kez 1969'da yayımlanan Kadın Özgürlüğünün Sorunları adlı kitabı, geçtiğimiz Ekim ayında, Yazın Yayınlarında Türkçe olarak yayımlandı.

Evelyn Reed 1905-1979 yılları arasında yaşamış Amerikalı bir kadın. Aslında antropolog olan Reed yaşamı boyunca aktif olarak kadın sorunları ile de ilgilenmiş. Kendisini sosyalist feminist diye tanımlayan Reed aynı zamanda Amerika'daki Kadınların Kurtuluşu Hareketinin de önde gelenlerinden. Reed kadın sorununa Marksist açıdan yaklaşımıyla tanınır. Bu kitabının da İngilizce orjinal baskısında «Marksist bir yaklaşım» alt başlığı yer alıyor. Evelyn Reed, çeşitli yerlerde yaptığı konuşmaları ve dergilerde yayımlanan yazılarını içeren kitabında sırasıyla; kadın ve aile, kadınların aşağı cins oldukları miti, kadınların kendi kaderlerini denetleyebilmesi, kadınların sömürülmesi konularını inceliyor. Son bölümünde ise, Amerika'da feminist hareketin başlatıcılarından ve NOW (Ulusal Kadın Örgütü) adlı örgütün kurucularından olan Betty Friedan'ın Kadınlığın Gizemi adlı kitabı üzerine düşündüklerini sıralıyor.

Başta da belirttiğim gibi, Reed kadınların bugünkü durumunu, bu duruma nasıl geldiğini ve bu konumdan nasıl kurtulabileceğini hep Marksist bir bakış açısı ile açıklıyor. Özellikle ilk bölümde Engels'in Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni adlı kitabından sık sık alıntı yapıyor. Kadının farklı toplumlardaki durumunu incelerken, sınıfsız ilkel toplumlarda kadınlar dahil her-

kesin eşit olduğunu, sonradan ortaya çıkan cinsel eşitsizliğin ise sınıflı toplumlar oluştuktan sonra oluştuğunu, dolayısıyla cinsel eşitsizliğin sorumlusunun doğa değil, sınıflı toplum olduğunu vurguluyor.

Reed ilk bölümün bir yerinde, kadınların kurtuluşuna ilişkin olarak, kapitalist toplumun kaldırılıp yerine sosyalist ilişkiler kurulunca, bütün işçilerin, ırksal azınlıkların ve kadınların da bir cins olarak «kurtarılacağını» vurguluyor. Buradaki kendiliğindenci tavrını Reed, kitabın başka yerinde, kadınların kendi yaşamlarını ve kaderlerini denetleyebilmeleri için, (şimdi de toplumsal koşullar değiştiğinde de) mücadele vermek zorunda olduklarını vurgulayarak bence bir ölçüde dengeliyor.

Tarihsel gelişmelere bakarak Reed kadınların ikinci cins durumuna düşmelerini, sınıflı toplumun oluşumuna bağlıyor. İlkel toplumdaki kollektif hayatta kadının üretimde yeri olduğunu ve cinsel olarak da bağımsız olduğunu söyleyen Reed, özel mülkiyet, tek eşli evlilik ve aileden oluşan sistemin doğuşuyla birlikte kadınların tek tek evlerde yalnız birer eş ve anne haline getirildiklerini savunuyor.

Kitabın bana göre en tartışma gerektiren bölümü ise, Reed'in evlilik ve aile kurumlarının doğuşunu, işlevini ve bugünkü durumunu incelediği üçüncü bölüm. Hangi tür toplumun, hangi amaçlar için bu kurumları gerekli kıldığı sorusunu, Reed gene Engels'in başta da adı geçen yapıtına dayanarak yanıtlıyor. Burada kendi kendine de sorduğu soru bence çok önemli: Varlıklı sınıf tarafından kendi mülkiyet çıkarlarına hizmet etmesi için yaratılmış bu kurumların, neden ve nasıl az mülkiyete sahip hatta mülkiyetsiz sınıflar tarafından da benimsendiği ve korunduğu sorusu. Sanayi kapitalizminin yükselişi ile birlikte çalışanların koşullarının değişmesi, kadının üretici konumundan tüketici konumuna geçmesi ve bu bağımlı kadınların yaşam boyu sorumluluğunun evlilik yolu ile erkeğe atılması. Bu iktisadi sömürüyü gözlerden gizlemek için de kilise tarafından yeni bir mit yaratılıyor. Bu, ailenin kutsallığı ve doğallığı miti. Reed'in getirdiği açıklama kısaca bu.

Bana, aile kurumunun o günün koşullarında nasıl kurulduğunu anlamak için bu açıklama anlamlı geliyor. Ancak bu açıklama, neden bu iktisadi sömürünün bilincine varmış, mülkiyetsiz sınıflar tarafından da aile kurumunun benimsendiği, hiç reddedilmediği ve hatta korunduğunu açıklamak için yeterli gelmiyor.

Toplumda ezililen sınıfın erkekleri ve kadınları, ezilen sınıf olma konumlarına karşı ortak bir mücadeleye girebilirler; ancak temel olarak kadının —kadın olduğu için— ezildiği aile kurumuna ve kendisinin bu durumuna ka-

dın yalnız karşı çıkmak zorunda. Erkeğin bu alanda çıkarı olduğu çok açık; neden o da yıkmaya çalışsın bu kurumu? Erkeklerin siyasi görüş ya da düşünce bağlamında katılabilecekleri bu tür mücadelelerin gerçek taşıyıcıları kadınlar. Kadın sorununda herşeyi, Reed'in deyimiyle «kapitalist sınıfsal sömürü tarzı»nda aramak, bana kadınların ezilmişliklerinde erkeklere düşen payın gözardı edilmesi anlamında yetersiz geliyor.

Bugünkü toplum biçiminde çifte ahlâk anlayışının geçerli olduğunu vurgulayan Reed'e katılmamak elde değil. Gerçekten de tek eşlilik —başından beri— yalnızca kadınlar için geçerli. Tam da bu yüzden, özellikle cinsel baskı, ya da cinsel eşitsizliğin olduğu yerlerde sorun kadınların sorunu; o noktada erkekten destek beklemek, onun da buna karşı mücadele etmesini istemek bana gerçekçi gelmiyor.

Reed kitabının başka bir yerinde kadının ezilmişliğini kapitalist sistemde değil de erkekte arayan görüşü eleştiriyor ve bunun yanlışlarını ve çıkmazlarının nerelerde olduğunu göstermeye çalışıyor. Reed Kadınların Kurtuluşu Hareketi dışında kalan bu tür feminist grupların, herşeye rağmen, yaptıkları skandal yaratan eylemlerini «erkek şövenizmini ve erkek üstünlüğünü» tartıştığı için anlamlı buluyor.

Onaltı yıl önce yazılmış olan ve sosyalist feminist literatürün ilk örneklerinden olan bu kitap, özellikle 70'li yıllarda Avrupa'da gelişen feminist hareketin deneyim, tartışma ve sorunlarını kapsamıyor. Reed'in bu kitabının Türkçe yayımlanmış olması, herşeye rağmen çok sevindirici. Türkiye'de kadın sorunu, kadın özgürlüğü konuları üstüne düşünenlerin okumasında, tartışmasında yarar olan bir kitap.

Gül Özlen

Kronştadt 1986

Ida Mett, *Kronstadt 1921*, çev. Ümit Altuğ, İstanbul, Sokak Yayınları, 1985, 93 s., 400 TL.

18 Mart 1921 günü Petrograd'da, tarihin ilk başarılı işçi devriminin gerçekleştirildiği bu kentte, gazeteler, tarihin ilk fakat başarısız işçi devrimi denemesi olan Paris Commune'ünün ellinci yıl dönümünü kutlayan başlıklarla yayımlanıyordu. Aynı gün Petrograd'ın 25 km. ötesindeki Kronştadt donanma üssünden gelip

Ekim devriminin karargâhı Smolni'nin pencerelerinde yankılanan top sesleri, modern tarihin en zengin siyaset lâboratuarı olan bu devrimin en trajik oluntularından birinin sonunu haber veriyordu. Kızıl Ordu, 16.000'i asker olan 50.000 nüfuslu Kronştadt kentinin arka sokaklarında, Bolşevik iktidarına karşı ayaklanmış Geçici Devrim Komitesinin son direniş yuvalarını temizlemeye çalışıyordu. Ne var ki bu kez Kızıl Ordunun karşısındakiler, daha birkaç ay öncesine kadar olduğu gibi itilâf devletleri askerlerince desteklenen, çarlık ordusu generallerinin komutasındaki «beyaz muhafızlar» değildi; şimdi Kızıl Orduya ayaklanmanın bastırılması emrini veren Trotskiy'in Ekim ihtilâli günlerinde «devrimin namusu ve şerefi» adını verdiği, 25 Ekim (7 Kasım) 1917'de «Aurora» zırhlısının toplarını ateşleyerek Kışlık Saray'ın zaptını başlatan Kronştadtlı denizcilerdi — ayaklanma sırasında Petrograd'da bulunan Victor Serge'in anılarında aktardığına göre, «Yaşasın dünya devrimi» diye bağırarak ölüyorlardı (Erinnerungen eines Revolutionaers 1901-1941, çev. Cajetan Freund, 3. B., Hamburg, Verlag Association, 1977, s. 150-51). Olayın trajikliği bu kadarla kalmıyor: Gene aynı gün Bolşeviklerin yıllardır umut bağladıkları Almanya' da bir işçi ayaklanması daha bastırılıyordu — «dünya devrimi» bundan böyle uzun süren bir durgunluk dönemine girecek, Komintern saldırı siyasetini terk ederek savunmaya geçecekti.

Şimdiye kadar birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de Kronştadt olsun işçi devrimleri tarihinin başka kritik dönemeçleri olsun hep çarpıtılmış «kısa tarih dersleri»nden okundu. Bunlardan 1938'de «onaylananına» bakılırsa:

«Sosyalist Devrimcilerle, Menşeviklerle ve yabancı devletlerin temsilcileriyle işbirliği halinde olan Beyaz Muhafızlar ayaklanmaya önderlik ediyordu. İlk başta, asiler, kapitalistlerin ve toprak ağalarının iktidarını ve mülkiyetini yeniden kurma amaçlarını örtbas etmek için bir 'Sovyet' yaftası kullandılar. 'Komünistsiz Sovyetler!' diye haykırdılar...

«Kronstadt ayaklanmasının patlak vermesini kolaylaştıran iki neden vardı; gemilerin mürettebatının bileşimindeki bozukluk ve Kronstadt'daki Bolşevik örgütünün güçsüzlüğü... Bütün bunlar, Sosyalist Devrimcilerin, Menşeviklerin ve Beyaz Muhafızların Kronstadt'a girebilmelerini ve oranın denetimini ele geçirebilmelerini mümkün kıldı.» (SBKP (B) Merkez Komitesi, *Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi*, İstanbul, Aydınlık Yayınları, 1975, s. 305-06).

Hruşçev sonrası «tarihler»de ise önce, bütün öteki suçlamalar tekrarlanırken Kronştadtlıların «Bolşeviksiz Sovyetler» istediği yolundaki iddiadan — bu slogan Anayasacı Demokrat Parti kurucusu, Şubat devrimi sonrası dışişleri bakanlarından Milyukov'a aitti — vazgeçildiğini (Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion, 2. B., Berlin, 1960,

s. 424'ten Fritz Kool ve Erwin Oberlaender, der., Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur, c. II, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1972, s. 525, dn. 14), son zamanlarda da Kronştadt. olayına hiç yer verilmediğini (B. Ponomarev et al., Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi, çev. Hayri Gün, İstanbul, Bilim Yayınları, 1976) görüyoruz.

Bu gün her yerde olduğu gibi ülkemizde de Sovyet devrimiyle ilgilenen herkesin Kronştadt ayaklanmasının patlak vermesinde — sonraki yönlendirme çabaları ne olursa olsun — Sosyalist Devrimcilerin, Menşeviklerin, yabancı devletlerin vb.'nin parmağı bulunmadığını, Kronştadtlıların talepleri arasında sermayenin, toprak ağalarının iktidarının ihyasının yer almadığını, Kronştadtlıların olsa olsa «savaş komünizmi» uygulamasına karşı orta köylünün haklarını savunduklarını, bunun ise Rus Komünist Partisinin tam da ayaklanma günlerinde toplantı hâlinde bulunan X. kongresinde kararlaştırılacak olan NEP'e (novaya ekonomiçeskaya politika = yeni iktisat siyaseti) ters düşmediğini, hareketin tümüne keskin bir Bolşeviklik düşmanlığı hâkim olmakla birlikte ayaklanmanın başından sonuna dek «bütün sosyalist partiler»in — yani Sosyalist Devrimciler ile Menşeviklerin, ayrıca anarşistlerin — katılacağı özgür seçimlerle Sovyetlerin yenilenmesinin savunulduğunu, yoksa Bolşeviklerin Sovyetlerden ihracına ya da Sovyet sistemi yerine Kurucu Meclisin toplantıya çağrılmasına yönelik her hangi bir talebin ortaya atılmadığını bilmeye hakkı vardır. Dahası, köklü toplumsal dönüşümlerin alacağı siyasal biçimler konusundaki ufuklarını temsili parlâmenter demokrasiyle sınırlandırmak istemeyenler için Kronştadt türü olayların incelenmesinden çıkarılabilecek sayısız dersler olduğu su götürmez. Bu bakımlardan Kronşatdt'ı Sokak Yayınlarınca kitaba eklenen «Önsöz»de yer alan deyişle, «...bir kez de 'kurşuna dizilenlerin' ağzından dinlemeye» gerçekten ihtiyaç vardı. Ida Mett'in bu yolda bir ilk adım sayılabilecek olan kitabını çevirip yayımlandıkları için Ümit Altuğ ile Sokak Yayınlarına teşekkür borçluyuz.

***

Kronştadt olayından gelecekte bu tür felâketlerin yaşanmasını önlemeye yardımcı olabilecek dersler çıkarmanın ön koşulu, kuşkusuz, olayı kendisini çevreleyen bütün bir nesnel ve öznel etkenler salkımı içine yerleştirmek nedenleri (öncesi) ve etkileri (sonrası) ile birlikte, yani dinamizmi içinde kavramaya çalışmaktır.

Ekim devrimi, savaşın amansı zbir yıkıma uğrattığı, açlığın pençesinde kıvranmaya başlamış bir ülkede gerçekleştirilmişti. Ardından Brest-Litovsk barışıyla geniş topraklar, üzerlerindeki iktisa-

di kaynaklarla birlikte Almanya'ya terk edilmiş, birkaç ay sonra başlayan iç savaş ve yabancı müdahalesi, ülkenin hem insani hem de maddi güçlerini daha da tüketmişti. İç savaş sırasında «Her Şey Cephe İçin!» parolası ortaya atılmıştı; kırlık alanlara gönderilen «işçi bölükleri» özellikle köylülere yönelik bir «iaşe diktatörlüğü» uyguluyor, köylülerin artık ürününe zorla el koyuyorlardı. Köylüler bunun üzerine üretimlerini kısınca bu «savaş komünizmi» önlemleri de yarardan çok zarar getirmeye başlamıştı. Fabrikalar boşalmış, sınai üretim neredeyse durma noktasına gelmişti — işçiler ya iç savaş cephelerindeydiler ya da açlık sorunuyla baş edebilmek için bağlarını hâlâ korudukları köylerine dönmüşlerdi. Gerçi sonunda iç savaş kazanıldı; ama ülkenin her yanını işçi grevleri, köylü ayaklanmaları sardı. İşte Kronştadt olayının arifesinde Rusya'nın görünümü, birkaç fırça darbesiyle çizildiğinde, böyleydi. Emekçi halk, özellikle de köylüler arasında hüküm süren derin hoşnutsuzluğun kökeninde esas olarak Rusya'nın üretici güçler temelinin geriliğinden kaynaklanan, ama önce Dünya Savaşı, ardından da iç savaş koşulları altında kat kat ağırlaşan bu «kıtlık» sorunu yatmaktaydı. Bu sorunla boğuşulurken başvurulan «savaş komünizmi» uygulaması, koşulların dayattığı bir zorunluluk olarak tasarlanmıştı; yoksa klâsik Marxist ya da «Leninist-Bolşevik» teoriden türetiliyor değildi. Nitekim X. kongrede bir yandan Kronştadt ayaklanması «beyaz muhafızlar»ın kışkırttığı bir «küçük burjuva karşı devrimi» (Lenin) olarak lânetlenirken, bir yandan da Kronştadtlıların bir kısım taleplerini, özellikle bunların iktisadi nitelikte olanlarını hayata geçirecek NEP uygulaması başlatılıyordu.

Elbette Kronştadt olayını gereğince değerlendirebilmek için onu yalnızca içinde yer aldığı ortamın maddi koşulları bağlamında ele almak yetmez; sağlıklı bir maddeci tahil, öznel koşulların, özellikle olayın yol açtığı siyasal ve teorik sonuçların da mutlaka hesaba katılmasını gerektirir. Sokak Yayınlarının kitaba eklediği, neredeyse Mett'in metniyle aynı uzunluktaki «Önsöz», yazarının, sözünü ettiğimiz yöntemsel gerekliğin farkında olduğunu düdüren umut verici cümlelerle başlıyor. Söz gelişi yazar, «...birçok muhalifin ya bütün olan biteni... arızi nedenlerle, 'hatalar' nesnel zorunluklarla açıklamaya (ya da mazur göstermeye) çalışmasını, ya da liberal 'insan hakları' söyleminin içinde kalmasını» eleştiriyor; eleştirinin «...yapının ve sürecin... sivri uçları, aşırılıkları üzerinde» değil, «kendi»si üzerinde yoğunlaşması gerektiğini öne sürüyor. Ama daha bu olumlu önermelerin arasına bile girmekte

gecikmeyen birtakım teorik garabetler (örneğin birer teorik kavram olan «deformasyon» ile «yozlaşma»nın arızi nedenler gibi gösterilmesi), çok geçmeden yoğunlaşıyor ve ön sözü içinden çıkılması zor bir çelişkiler yumağına dönüştürüyor.

Okur, ön sözün sonuna geldiğinde, Sokak Yayınları yazarının, Stalin'in Leninci gelenekten bir kopuşu temsil etmediğini, «bürokratik karşı devrim»in Lenin zamanında gerçekleştiğini savunduğunu anlıyor. Ancak bu «karşı devrim» tam olarak ne zaman olmuştur? Bu konuda bir açıklık yok. Önce «Kronstadt hareketinin ezilmesinin bürokratik karşı devrimin zaferi» olduğu ileri sürülüyor. Bu, tartışmaya değer bir görüştür; bürokratik yozlaşma teorisinin yandaşları arasında da hararetli tartışmalara yol açmıştır. Gel gelelim, «...bazılarının yıllarca bekleyip durdukları 'Thermidor' bu» idiyse bile, bunun «'ikili iktidar'ın sonu» ile hiç bir ilgisi yoktur. İkili iktidar durumu, 1917 Şubatında başladı; aynı yılın Ekim ayında Geçici Hükümetin dağıtılması, «bütün iktidar»ın Sovyetlere geçmesiyle son buldu. Gerçi Rusya'nın emperyalist devletlerce kuşatılmışlığı ve iç savaş koşullarında Sovyetler, Kronştadt hareketi sırasında ileri boyutlara varmış bir «siyasal mülksüzleşme» sürecine uğramışlar, iktidar giderek Bolşevik partisinin elinde tekelleşmişti. Ama yeni, ikinci bir iktidar odağı yaratılması değildi bu durum: İktidarın tekliği devam ediyor, ancak Sovyetlerin iktidarı ele geçirmesiyle kurulan işçi devletinin bürokratik bozulmalara uğrama süreci derinleşiyordu. Ayrıca Thermidor'dan söz edenler, Thermidor'un gelmesini yıllarca «bekleyip durmamışlar», onu önlemek için yıllarca mücadele etmişlerdi.

Biraz ilerde «bürokratik karşı devrim» ile ilgili daha çarpıcı bir görüşle karşılaşıyoruz: «...Rusya'da siyasal erk'in varlığını sürdürebilmesi sosyal devrimin yenildiğini gösterir... Geleneksel hakim sınıfın yerini alan bürokratik sınıf bunu başarmıştır. Sosyal devrim ise bununla sona ermiştir.» Siyasal devrim, siyasal «erk»in, iktidarın, bir sınıf elinden bir başkasının eline geçmesi, böylece devletin «tip»inin değişmesidir — toplumsal devrimin yolunu açan da budur. Toplumsal devrimin büründüğü siyasal biçim daha kurulduğu anda «körelmeye» yüz tutan, «devlet olmayan bir devlet»tir. Bu ise, tanım gereği, — sınıf niteliği değişse de — siyasal iktidarın varlığını sürdürmesi anlamına gelir.

Ön sözün ilk alt başlığı, «Brest-Litovsk'un Getirdikleri»ne ayrılmış. Ön söz yazarına göre, devrimci Rusya'nın savaş hâlinde bulunduğu Almanya ile ayrı bir barış antlaşması yapması, «dünya devrimi»nden vazgeçilmesinin «tek ülkede sosyalizm» kuruculuğuna

başlamaya karar verilmesinin sonucuydu. Hiç bir şey gerçeklere bu kadar aykırı olamaz. Rus devriminin ilk evrelerinde devrim önderlerinin hepsi — sonradan «tek ülkede sosyalizm» teorisinin şampiyonluğunu yapacak olan Stalin dahil —, bu devrimin, Avrupa devriminin prelüdü olmaktan başka hiç bir bağımsız anlamı olamayacağına inanıyordu. Genç işçi devletinin çok geçmeden ileri Avrupa ülkelerinde gerçekleşecek devrimlerin desteğine kavuşacağı inancını ancak 1920'lerin başlarında, Alman devriminin son atılımlarının da yenilgiye uğramasından sonra terk ettiler.

1917 Şubatı ile Ekimi arasındaki dönemde Geçici Hükümetin izlediği siyaset, devrimin derinleşmesini önlemek amacıyla, çarlık rejiminin başlattığı savaşı sürdürmeye yönelikti. Bolşevikler ise, işçi kitlelerini «derhal barış» vaadiyle seferber etmişler, onların bu tavrı, Ekim devrimi arifesinde belli başlı Sovyetlerde mutlak çoğunluğu kazanmalarında belirleyici rol oynamıştı. 1918 Şubatında son bulan üç aylık bir döneme yayılan Brest-Litovsk görüşmelerinin üstünkörü bir tahlili bile, o dönemde Rusya'nın zaten savaşacak gücü kalmadığını, görüşmeler kesildikçe Almanların Rusya içlerine doğru daha çok ilerlediklerini sonunda devrimin başkenti Petrograd'ı tehdit etmeye başladıklarını açıkça ortaya koyar. Bozgun halindeki çarlık ordusu kalıntılarıyla yürütülecek bir «devrimci savaş», tarihin ilk işçi devleti açısından bir siyasal intihardan başka bir anlama gelemezdi. Brest-Litovsk barışıyla Rusya'daki devrimci iktidarın yakaladığı soluk alma fırsatı, Orta Avrupa'da devrimin patlak vermesini zorlaştırmadı, kolaylaştırıp hızlandırdı: Barışın üzerinden dokuz ay geçmeden Alman devrimi başladı. Brest-Litovsk barışı, bilinçli bir yalnızcılık siyasetinin ürünü olmaktan o denli uzaktır ki 1923'e dek uzanan Alman devrim süreci boyunca genç Sovyet devletinin ve — 1919'dan başlayarak — Komitern'in Alman devrimcilerine verdiği desteği bu günün ölçüleriyle baktığımızda, maceracı bulmamak zordur.

Ön söz yazarı ise, hem jacobinisme'e demediğini bırakmıyor, hem de Bolşeviklerin devrimi «ihraç etmeye» kalkışmamalarını — bir başka deyişle «Napolyonculuk»tan uzak durmalarını — onların içtensizliğinin bir kanıtı gibi sunuyor...

Ön sözün «İşçi Denetiminden 'Proleterya Diktatörlüğüne'» alt başlığını taşıyan bölümü, Bolşeviklerin ve onların önderi Lenin'in sosyalizm ufkunun ne denli sınırlı, hedefledikleri toplumsal düzenin ne deni ürkütücü olduğunu sergilemeyi amaçlayan alıntılarla bezenmiş. Ön söz yazarına göre, Lenin'in, «geçiş» sorunsalı içerisinde formülleştirdiği parolalar,

onun sosyalizm anlayışını açığa vuran birer sosyalizm tanımıdır. Ünlü «Sovyet iktidarı artı elektrifikasyon» sloganını, iyice bilindiği için olsa gerek, şöyle bir fiskeleyerek geçiveren yazar, hemen ardından, «...Leninizmin 'ruhuna' en uygun» bulduğu «tanım»ı aktarıyor: «Sosyalizm devlet-kapitalist tekelinden hemen sonra gelen adımdır. Başka bir deyişle sosyalizm bütün halka hizmet eden kapitalist devlet tekelinden başka bir şey değildir.»

Buraya kadar yazar, Bolşeviklerin hedefinin, Rusya'yı sanayileştirmekle sınırlı olduğunu üzerine basa basa ileri sürmüştü zaten. İşte şimdi de onların bu hedefe götüren bir yol olarak gördükleri sosyalizmin, tekelci devlet kapitalizminden öteye gitmediğini kanıtlamış olmuyor mu?! Hızını alamayan ön söz yazarı, biraz aşağıda bu kez Lenin'in hiç de sanıldığı kadar «ihtilâlci» olmadığını, «...eski devlet mekanizmasını devralmaya» pek âlâ hazır olduğunu göstermeye kalkıyor. Gene bir alıntıyla: «Büyük bankalar sosyalizmi kurarken ihtiyaç duyduğumuz ve kapitalizmden devraldığımız devlet aygıtıdır...»

Alıntıları ait oldukları bağlama oturtmak, bütün bu kanıtlama çabalarını çürütmeye yeter. Ama önce bir tahrifatı düzeltelim. Yukardaki iki alıntının **Yaklaşan Felâket**'ten aktarılan birincisinin (İngilizce kaynak metindeki) aslı şöyle: «...[birinci cümlenin çevirisi doğru] Başka bir deyişle sosyalizm **bütün halkın hizmetine koşulmuş**, o ölçüde de kapitalist tekel olmaktan çıkmış kapitalist devlet tekelinden başka bir şey değildir.»* Ön sözün sonundaki notlarda gönderme yapılan kaynak metnin kendisinde altı çizilmiş olan iki ibareden birincisinin yanlış çevrilmiş, öbürünün ise yok edilmiş olması ilginç değil mi? Tesadüf bu ya, ön söz içindeki dip notu rakamları ile ön sözün sonundaki kaynaklar arasındaki bağlantının 9. dip notu numarasının metinden düş(ürül)mesiyle koptuğu biricik yer burası!

Görüldüğü gibi ne kapitalist devlet tekelinin başlı başına bütün halka hizmet etmesi söz konusu, ne de «**bütün halkın hizmetine koşulmuş**» tekelin kapitalist tekel olarak kalması. Lenin'den aktarılan bu sözler, Bolşeviklerce önerilen geçiş önlemlerinin demokratik değil, sosyalist önlemler olduğunu, oysa Rusya'nın sosyalizm için henüz olgunlaşmadığını, devrimin hâlâ burjuva demokratik aşamada bulunduğunu savunanları, en başta da Menşevikleri hedef almaktadır. İçinde yer aldıkları bağlam, sosyalist toplumun doğasına değil, o topluma geçiş önlemlerinin toplumsal-siyasal içe-

(*) «...Or, in other words, socialism is merely state capitalist monopoly *which is made to serve the interests of the whole people* and has to that extent *ceased* to be capitalist monopoly.»

riğine ilişkin bir polemiktir.

Kapitalist tekel olmayan kapitalist devlet tekeli: Lenin'in bu paradoksal (gibi görünen) ifadesini gene kendisinin bazı benzer formülleriyle koşutluk içinde düşünmek gerekir — örneğin «burjuvazisiz burjuva devleti» ile. Formüllerin görünüşteki çelişkiliği, aslında geçiş sürecinin çatışmalı özelliğine ilişkin derin bir iç görüyü barındırır. Devletleştirilmiş, böylelikle kapitalist özel mülkiyet konusu olmaktan çıkarılmış işletmeler, sırf bu sayede sosyalist üretim ilişkilerinin birer cisimlenişi hâline gelmezler; ama işçi devletinin merkezi yönlendiriciliğiyle desteklenen bir işçi denetimi altında girdikleri ölçüde artık kelimenin klâsik anlamında kapitalist değillerdir. Aynı şekilde bir işçi devleti de, körelme sürecinde ne denli yol almış olursa olsun, ürünlerin bölüşümü alanında «burjuva normları»na riayetin yaptırma gücü olarak kaldığı sürece, salt bu yönüyle dahi burjuva devletiyle bir sürekliliği temsil eder. Terminolojideki bu tutum daha 1930'larda ekonominin devletleştirilmiş kesimini sosyalizmin tamamlanmış iktisadi temeli olarak gösteren, «bütün halkın devleti»nden söz eden yaklaşımlara kıyasla geleceğin toplumu konusunda çok daha geniş ufuklu bir bakış açısını yansıtır.

Alıntıların ikicisindeki tahrirat daha masum (1) — sadece «devlet aygıtı» kelimelerinin çevresindeki tırnak işaretleri kaldırılmış. Ama bu işaretlerin süs için konmuş olduğu sanılmamalıdır. Kaynağa ulaşabilenler, alıntının hemen berisinde devlet makinesinin devralınmazlığı üzerinde uzun uzadıya durulduğunu göreceklerdir. Bununla birlikte, Lenin'e göre, modern devletin, baskıcı aygıtının yanı sıra geliştirmiş olduğu bir başka boyutu vardır: büyük bankalardan oluşan muazzam bir muhasebe aygıtı. Bu aygıtın devralınmasında sakınca yoktur; kapitalizmden kaynaklanan çarpıklıkların budanması yeterlidir. Şu hâlde devralınması söz konusu olan, tırnak işaretsiz yazılamayacak bir «devlet aygıtı»dır.

Bölümün ilerisinde yazar, «işçi denetimi» ile işçi devleti arasında sahte bir karşıtlık kuruyor; «fabrika komiteleri»nin merkezileştirilmesini işçi denetiminin (ve işçi devletinin) yozlaşmasından sorumlu tutuyor. Oysa işçi denetiminin, yazarın deyişiyle, «...fabrika işletmesiyle sınırlı» kalmaması, «...toplumun her alanını kapsaması», ancak merkezi bir yapıya kavuşmasıyla mümkündür. İşçi denetiminin «kollektif öz yönetim» düzeyine yükselmesinin vazgeçilmez koşulu da budur. İşçi denetiminin hızla yozlaştığı doğrudur. Bunun nedenlerini merkeziyet ya da ademi merkeziyet gibi biçimsel özelliklerde değil, gerçek toplumsal süreçlerde, maddi koşullarda aramak gerekir. Ama ön söz yazarı, bu tür etkenlerin oynadığı rolü ister istemez gözden kaçırmak pahasına, «...kimi za-

man bitmez tükenmez geçiş aşamaları kurduğunu, kimi zaman da elektrik şebekesini sosyalizm zannettiğini» (?) ileri sürdüğü Lenin ile dalga geçmeyi yeğliyor.

Kanımca yazarın bütün bu zihin karışıklığının altında yatan temel neden, Sovyet devriminin yozlaşmasına yol açan belirleyici etkenin tam olarak ne olduğuna karar verememiş olmasıdır.

Bütün kötülüklerin kaynağı, Lenin'in ve Bolşeviklerin sınır tanımaz bir iktidar hırsının tutsağı olarak yekpare bir siyasal rejim kurmaları mıdır? Bu yolda salt bir araç olarak gördükleri kitle hareketini yönlendirebilmek için gerektiğinde Devlet ve Devrim'deki, «anti-otoriter» görüşleri — kuşkusuz yalnızca taktik nedenlerle — ortaya atacak kıvraklığı göstererek, «...ani manevralarla kitle hareketi üstüne oturabilmiş» olmaları mıydı? Yazarın, ön sözün bölüm başlıklarında Lenin'in değişik konjonktürlerde, değişik soyutlama düzeylerinde söylenip yazılmış sözlerini alt alta getirerek yaratmak istediği «çarpıcı tezatlar» görüntüsü, böylesine bir «şeytanî tertibi» akla getiriyor.

Yoksa asıl bozukluk, daha derinlerde, Lenin'in nihayet bir takipçisi olduğu Marxizmde mi başlamaktadır? Şöyle:

«İşçi denetimi ve özyönetim deneyimi ile karşı karşıya kalan Marksist-Leninist bürokrasinin reaksiyonunu açıklayacak şey onun *devlet ve toplum anlayışıdır*. Şunu demek istiyoruz: iktidarın tepesine oturan bolşevik bürokrasi, kimilerinin sandığı gibi olağanüstü koşullara teslim olmak zorunda kalmadı. Tam tersine, kendi programını büyük ölçüde uygulamayı başardı... *Marksizmde zaten var olan* ve Lenin'i rahle-i tedrisinde yetiştiren Kautsky'nin de katkısıyla gelişen, aydınlanmacı pozitivist eğilim, endüstrileşme ve ilerleme miti, mesih benzeri toplum kurtarıcılığı misyonu, batı türü kapitalist gelişme özlemini çeken ancak endüstri toplumunun inşasının batı yoluyla gerçekleşemeyeceğini idrak eden aydınların kalkınmacı ve devletçi ideolojisine temel oldu.» (İtalikler yazara aittir)

Ön sözün başlarında başkalarının «liberal söylem»ini eleştirmekten geri kalmayan yazarın, çok geçmeden toplumsal gelişmeye her türlü müdahalenin zararlı, belki de zaten başarısızlığa mahkûm olduğu görüşüne savrulduğu, böylece son zamanların bıktırıcı liberal kalıplarını büyük bir sadakatle yankılandırmaya yöneldiği gözleniyor. Marxizmin aydınlanmayla, pozitivizmle ilişkisinin ne olduğunu, Lenin'in Kautsky'nin bir «çömez»i sayılıp sayılmayacağını tartışmanın yeri burası değil. Ancak Stalin'i Lenin'e, onun aracılığıyla da Marx'a indirgemenin sık sık denenmiş, çoğu kez kapitalizmin — ve onun «olağan» devlet biçimi olan temsili demokrasinin — çarnaçar kabullenilmesiyle sonuçlanan tehlikeli bir yol olduğunu hatırlatalım. Şu satırlar yalnızca bir kalem sürçmesi-

nin — ya da daha iyi olasılıkla bir dizgi yanlışının — mı sonucudur?: «Modern kitle toplumu ile gerçek demokrasi (temsil dolayımından kurtulmuş doğrudan demokrasi), ...bir arada bulunabilir mi? Deneyler bize tersini gösteriyor.»

***

Uzun dönemli etkileri açısından Kronştadt'ın en uğursuz sonuçları, parti içi demokrasinin bastırılmasında bir araç olarak kullanılması oldu. Lenin'in X. kongrede yaptığı konuşmalar, muhalif kongre delegeleri de ayaklanmanın bastırılması harekâtına fiilen katıldıkları hâlde, «İşçi Muhalefeti»ni, «Demokratik Merkeziyetçiler»i isyancılarla aynı safta gösterip göz dağı veren çıkışlarla doludur. Oysa bu kongrede, hele NEP dönemi açılmak üzereyken, muhalefetin tezlerinin çok daha enine boyuna tartışılması gerekirdi. Aynı kongrede alınan bir kararla parti içindeki hiziplerin — koşulların zorlaması gerekçe gösterilerek ve geçici olacağı belirtilerek olsa da — yasaklanmasının, sonunda Sovyetlerin Bolşevikler dışındaki bütün partilerden arındırılmasında, böylece proleterya adına tek bir partinin yekpare iktidarın pekiştirilmesinde etkisi büyük oldu. Art arda gelen bütün bu aymazlıklarda Kronştadt'ın — ve onun bastırılma biçiminin — yarattığı bozgun havasının oynadığı rol yadsınamaz.

XX. yüzyıl Marxizmi, sınıf mücadelelerinin çelişik, zikzaklı gidişi içinde, siyasal pratikle at başı gelişti. Bu gelişme sürecinde parlak teorik genelleştirmeler, sistemleştirilmeler ile, özellikle sosyalist inşa konusunda önceden olgunlaştırılmış sağlam bir teorik zeminin yokluğunda, el yordamıyla alınmış konjonktürel tavırların kimi zaman evrenselleştirilmesi, bir norm düzeyine yükseltilmesi yolundaki talihsiz çabalar iç içedir. Gitgide zenginleşen tarihi tecrübeler ışığında bu karmaşık mirasın eleştirel bir gözle yeniden ele alınması, konjonktürel olan ile yapısal olanın özgül-ulusal olan ile evrensel olanın titizlikle ayırt edilmesi gerekiyor. Bunun için bilimsel maddeci teorinin yol göstericiliğine, nesnel etkenler ile öznel etkenleri diyalektik bir birlik içinde kucaklayan yaklaşımına ihtiyaç var. Ön söz yazarının inanılmaz bir hafiflikle birer «arızi neden» saydığı bürokratik bozulma ve yozlaşma kavramları, bu alanda girişilen ilk sistemli teorileştirme çabaları arasında yer alır. Bu kavramlar üstünde yükselen teoriye göre, Sovyet devriminin bu günkü akıbeti, ne yalnızca nesnel nedenlerin ne de tek başına iradi etkenlerin sonucudur. Kapitalizm sonrası toplumları yeniden sosyalizm yoluna sokacak olan, anti-bürokratik bir siyasal devrimdir. Kronştadtlı isyancılar, içinde yaşadıkları, oluşmasına büyük katkılarda bulundukları gerçekliği 1917

Ekiminde Rusya'da gerçekleşenin, bir devrim değil, «teknik olarak örgütlenmiş bir hükümet darbesi» olduğunu iddia eden ön söz yazarımızdan daha iyi kavramışlardı. Bayraklarına yazdıkları, Geçici Devrim Komitesinin çağrılarında sık sık tekrarlanan şiarları şuydu: «Üçüncü Devrim». Kronştadt trajedisine karşın barikatların ötesine geçmemekte direnenler, bir gün bürokrasinin siyasal tekelini kırmayı başarırlarsa, Kronştadtlı denizcilerin bu amacını da hayata geçirmiş olacaklardır. Hiç kuşku yok, 1921 Kronştadt'ından 1986'da çıkarılması gereken dersin farklı olduğunu, gene bilimsel maddecilik temelinde, öne sürenler bulunabilir. Ne var ki ikide bir «'üretici güçler' meraklıları» ile alay eden, «hâlâ 'üretim ilişkileri', 'üretici güçler'le uğraşmak isteyenlere devletin kollektif mülkiyenin sui generis bir üretim ilişkisi olduğunu...», farklı görüşlerle hiç hesaplaşmadan, «hatırlatan» ön söz yazarında böyle bir perspektifi boşuna arıyoruz. Onun bütün yaptığı, «Lassallien devlet sosyalizmi, Marksizmin endüstrileşme mitosu, 'bilimsellik' fetişizmi, ikinci enternasyonal ilerlemeciliği, Jacoben (sic) tarzı yukardan aşağı toplum örgütleme, örgütsel hiyerarşi...» türünden, son zamanlarda okuyup dinlemekten usandığımız, birtakım günah keçileri sıralamak.

***

Ida Mett kimdir; milliyeti, siyasal görüşü, Kronştadt olayıyla ilişkisi nedir? Dahası, kitabın özgün adı nedir; hangi dilden çevrilmiş, hangi tarihte yazılmıştır? Bu kadar uzun bir ön sözle başlayan kitabın bu konularda hiç bir bilgi içermemesi büyük eksiklik. Bir kaynakta (Kool ve Oberlaender, der., c. II, s. 522, dn. 1) Mett'in «Luxemburgcu» olarak nitelendirildiğini gördüysek de, Sokak Yayınları çevirisindeki kaynakçasal bilgi eksikliğinden ötürü, bize makul gözüken bu yargının elimizdeki metne ilişkin olduğundan emin olamıyoruz.

Buna karşılık Akın Düzakın'ın Kronştadt üstüne çöken kasveti başarıyla — ve coğrafi ayrıntıları da göz önünde bulunduran bir özenle — yansıtan kapak düzenlemesini övmek isteriz. Ne var ki «Kronştadt»ın Rusça söylenişine uygun olan değil de Lâtin alfabesi kullanan batı dillerindeki gibi yazılması, kapaktan başlayarak göze batıyor.

***

Sokak Yayınlarının ilginç bir yayım politikası var. Önce asarıatika müzesinden bir eski şöhret: «Devrimci sendikalizm» kuramcısı, «eylem» tutkunu, bu tutkunluğu yüzünden hayatının son demlerinde hem Lenin'i hem Mussolini'yi (!) takdir etmiş George Sorel'den Marksizme Eleştirel Yaklaşımlar. Ardından özellikle İngiliz toplumunu az çok tanıyan

aydınların, şovenlik düzeyine erişmediği için, bütün sosyal yurtseverliğine karşın aydınca bir keyifle okuyabilecekleri, George Orwell'den Aslan ve Unicorn. Bakalım Kronstadt 1921'i ne izleyecek? Marxizmle duygudaş bir şey olmayacağı neredeyse kesin de, ben kendi payıma, daha saygıdeğer adlar taşıyan yayın evlerince son zamanlarda bol bol yayımlanan liberal/neoliberal amentüler yerine gene toplumsal mücadeleler tarihine ilişkin bir yayını tercik ederim — söz gelimi ön sözün son bölümünün ayrıldığı Mahnovşçina üzerine. Ama, lütfen, «Önsöz» resmi tarihin örtbas ettiği gerçekler varsa bunları açığa çıkarmakta elinden geleni ardına koymamakla birlikte, biraz daha kısa olsun, okurun karar verme sürecine biraz daha az müdahalede bulunsun.

Nail Satlıgan

Gramsci ve Aydınlar

Antonio Gramsci, **Aydınlar ve Toplum**, (Çev: V. Günyol/F. Edgü/B. Onaran), Alan Yayıncılık, Ekim 1985.

Geçtiğimiz Kasım ayında çıkan Aydınlar ve Toplum adlı kitap, daha önce, 1967 yılında Çan Yayınları'ndan, 1983'de de Örnek Yayınları'ndan aynı isimle çıkmıştı. Bu basımında da, bu oldukça erken çeviri üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış. Gramsci üzerine çeşitli yayınların yapılmakta olduğu bir ortamda, Gramsci'nin kendi yazılarının —bir bölümünün de olsa— yaygınlaştırılması kuşkusuz çok yararlı.

Aydınlar ve Toplum, Hapisane Defterleri'nden seçilmiş bazı yazıları üç bölümde topluyor. İlk bölümün ana başlığı «Kültür Yaşamının Sorunları» (çev. V. Günyol); ikinci bölümünki «Tarihsel Maddecilik Sorunları» (çev. V. Günyol/F. Edgü); üçüncününki ise «Edebiyat ve Eleştiri Sorunları» (çev. B. Onaran). İlk iki bölümde, aydın, hegemonya, felsefe kavramlarının belirlediği bir alana ilişkin sorunlar ele alınıyor; bunlar birbirini bütünleyen bölümler. Üçüncü bölüm daha özgül bir alana yönelik. Ben bu yazıda yalnızca ilk iki bölüm üzerinde du-

racağım —hem bu ikisinin arasında bir bütünsellik olduğu için, hem de üçüncü bölümün kapsadığı alanda söyleyecek çok şeyim olmadığı için.

Gramsci'nin yapıtının bir özelliği var: Son dönem yazılarının ana gövdesi hapisanede tuttuğu notlardan oluşuyor; dolayısıyla da, geliştirilmekte olan bir düşünceyi tamamlanmamış, sistemleştirilmemiş haliyle yansıtıyor. Bu yüzden, belli bir konu üzerine çeşitli defterlerden farklı bölümler çekip çıkarmak mümkün; ayrıca, bu bölümlerin her zaman aynı vurguları içermeleri, kavramlar arasında apayrı bağlantıları kurmaları da sözkonusu değil. Özetle, herhangi bir Gramsci metninin kısmi olması, hatta defterlerdeki başka bölümlerle uyuşmayan yönler taşıması neredeyse kaçınılmaz.

Bütün bunlar bu kitap için de geçerli. Aydınlar ve hegemonya konuları bütün hapisane defterlerine serpiştirilmiş durumda. Bu yazılarda Gramsci'nin bu konularda söylediklerinin yalnızca bir bölümü var. Benim buradaki amacım da, Gramsci'nin yapıtında aydınlar ve hegemonya sorunlarının ele alınışına ilişkin yorumlara bu yazıların nasıl ışık tutabileceğini çıkarmaya çalışmak.

Ama ilkin, Gramsci'nin Türkiye'de sürüp giden «aydın» tartışması için çok yararlı olacağına inandığım bir tezini ele almak istiyorum. Gramsci kitabın ilk bölümünde, Türkiye'de «aydın» konusunda yaygın olan bir ikilemi aşmanın yolunu gösteriyor. Sözünü ettiğim ikilem, aydın yüceltmesi/aydın düşmanlığı ikilemi: Aydınlanma geleneğinin de etkisiyle, aydınlara onurluluk, ilericilik vb. bir takım olumlu değer atfetmek ile aydınların «gerçek dünyadan kopuk», dolayısıyla «ayakları yere basmaz», «işe yaramaz» olduklarını savunmak arasında gidip gelindi hep Türkiye'de. Bu savruluşun, gidiş-gelişin temelinde aydınları kendi içinde bir bütünlüğü olan bağımsız bir grup olarak görmek yatıyordu. Aydınlar, «düşünen», «bilen» insanlar olma nitelikleriyle belirleniyor ve bu ortak özellikleri ile tanımlanan bir grup olarak alınıyorlardı. Böyle olunca da, bu hayal ürünü «ruhani» grubu yüceltmek ya da yere çalmak çok kolaydı.

Oysa Gramsci'nin kalkış noktası bunun tam tersi: «Değişik ve apayrı bütün düşünce çabalarını (faaliyetlerini —Z.P.) belirleyen, bunları başka toplumsal takımlarınkinden (gruplarınkinden -Z.P.) ayıran... ölçüyü düşünce çabalarının (faaliyetlerinin) özünde aramak...» yazara göre yanlış. (Gramsci, a.g.y., s. 25. Bundan sonra bu kitaba gönderiler sadece sayfa no'su belirtilerek yapılacaktır.) Aydınları belirleyen, düşünsel faaliyetlerini hangi **toplumsal** ilişkiler içinde sürdükleridir, nasıl işçiyi belirleyen de, kol emeğinin kendisi değil, bu faaliyeti hangi özgül toplumsal ilişkiler

içinde sürdürdüğü ise. Düşünsel faaliyet, şu ya da bu ölçüde her «iş»te vardır; bu anlamda herkes aydındır! Ancak, toplumda aydın işlevine sahip olmak, ya da toplumsal işlevi aydın olmak farklı birşeydir. İşte bu işlevi belirleyen, sözkonusu aydının toplumsal ilişkileridir.

Aydın olmayı bir toplumsal işlev olarak tanımlaması, Gramsci'yi aydınlar arasında bir ayırım yapmaya götürüyor: geleneksel aydınlar ve organik aydınlar. Organik aydınlar, belli bir üretim tarzına özgü temel sınıflardan biriyle birlikte doğan ve ona «yalnız ekonomik alanda değil, politika ve toplum alanlarında da türdeşliğini ve görev (kendi işlevinin -Z.P.) bilincini» (s. 20) veren toplumsal gruptur. Örneğin, burjuva sınıfının organik aydınları üretim sürecinden hukuk-iktisat-siyaset alanına, her düzeyde, burjuvazinin kendisini yeniden-üretmesini sağlayacak işlevleri yerine getirirler: teknik elemanlar doğrudan üretim sürecindeki kararları oluşturarak, hukukçular burjuva legalitesinin oluşmasını ve korunmasını sağlayarak, resmi görevliler «demokratik - bürokratik toplum düzeni»nin yarattığı işlevleri (s. 32) yerine getirerek...

Geleneksel aydınların sınıf bağlılıkları organik aydınlarınki kadar açık değildir. Bunlar genellikle kendi uzmanlık alanlarına kapanmış, bu alan içinde bir birlik duygusu yaşayan meslekten aydınlardır: Bilim adamları ve kadınları, yazarlar, edebiyatçılar, sanatçılar, meslekten filozoflar kendilerini egemen toplumsal gruptan bağımsız, özerk bir grup olarak algılar ve sunarlar. Üretim dunyasının, toplumsal çıkar çatışmalarının üzerinde görürler kendilerini. Ancak, Gramsci'ye göre bu, tümüyle bu aydınların kendilerini algılayışlarıyla ilgili birşeydir; gerçekte bunlar da temel sınıflardan birine bağlıdırlar.

Kısacası, kitabın birinci bölümünde, Gramsci aydınları toplumsal ilişkilere bağlı olarak tanımlıyor ve böylelikle aydın kategorisini, geleneksel aydınların kendi belirledikleri sınırların ötesine doğru genişletiyor. Benzer bir işlemi ikinci bölümde de filozoflara uyguluyor: Yazar'a göre herkes filozoftur! Herkes dili kullandığı ölçüde belli bir düşünce sistemine, «ortak duyu» ve «folklor»dan pay aldığı ölçüde de belli bir dünya görüşüne katılıyordur (s. 52). Felsefe, yalnızca uzmanlaşmış, meslekten filozofların özgül faaliyeti ile sınırlandırılamaz bu yüzden. Gördüğümüz gibi, Gramsci'nin ikinci bölümde geliştirdiği bu tez, aslında, herkesin aydın olduğu yolundaki görüşün somut bir örneğe, bu kez filozoflara, uygulanması. Bunu mümkün kılan yine Gramsci'nin temel anlayışı: Toplumdaki hiçbir faaliyet, toplumsal ilişkiler bütününden kopuk, kendi içinde mutlak, özerk bir alan oluşturmaz. Bütün faaliyetler, anlamını bu toplumsal ilişkilerden alır. Geleneksel aydın kategorisine

giren uzman, meslekten filozoflar, toplumsal bağlılıklarının bilincinde olmadıkları için kendilerini özerk bir alanın üyeleriymiş gibi sunarlar.

•Aydın• kavramının bu genişletilmiş tanımı, Gramsci'nin düşüncesi ile ilgili yaygın bazı yanılgıları ortadan kaldırıyor. Gramsci, bu biçimde tanımladığı aydınların, gerek eski toplumun yeniden-üretilişinde, gerek yeni toplumun kuruluşunda oynadıkları rol üzerinde uzun uzadıya durmuştur. Bu gerçekten hareketle, bazı Gramsci yorumları, üstyapı dönüşümlerinin ve özellikle de kültür alanındaki değişikliklerin Gramsci için taşıdığı önemi ölçüsüzce abartmışlardır. Üstyapı, toplumsal ilişkiler bütününün, kültür ve felsefe de üstyapının canalıcı odağı olarak görülmüştür. Oysa Gramsci'nin aydınları, üstyapı içinde sivil toplumun ötesinde siyasal topluma uzanan, toplumsal bütün içinde de üstyapıdan altyapıya yayılan bir faaliyet alanına sahiptirler. Dolayısıyla, Gramsci'nin bu aydınların yaptıkları ve yapacakları konusundaki tahlilleri böylesine tek yanlı olamaz.

İlkin, aydınların üstyapı içindeki konumlarına bakalım. Üstyapıda, egemen sınıfın, başka grupların rızasını (consent) alarak kurduğu hegemonya ile devlet aracılığıyla kurduğu •doğrudan doğruya baskı•yı ayırıyor Gramsci. Bunlardan ilkinin alanı •sivil toplum•, ikincininki ise •siyasal toplum• ya da •devlet•. Aydınlar her iki alanda da faaliyet gösteriyorlar, yazara göre: işlevleri hem hegemonya kurmak, hem de politik yönetim. Bu ikinci alanda, bürokratik işlevlerden baskı ve disipline kadar uzanıyor aydınların rolleri. Dolayısıyla, Gramsci ile birlikte, aydınları, geleneksel aydınların kendilerini gördüklerinden daha geniş bir grup olarak gördüğümüzde, yaptıkları işin kültürel olmanın ötesinde, politik boyutlar taşıdığını da kavrarız.

Gramsci'nin, aydınların, kültür alanıyla sınırlandırmadığı, tam anlamıyla politize ettiği faaliyetlerini her toplum düzeninde aynı biçimde görüp görmediği tartışmasına burada girmem olanaksız. Ama iki nokta kuşku götürmeyecek kadar açık: 1/Yukarıda andığım, hegemonya ve baskıdan oluşan ikili işlev, yazarın özellikle burjuva toplumlarından sözettiği bir bağlamda yer alıyor. Yani, en azından burjuva toplumlarında bu tür politik görevleri var aydınların. 2/Yeni toplumun yeni aydın tipi de politik görevlerle yükümlü. Elimizdeki metinde bu aydınların politik görevi farklı bir biçim taşıyor.

Yeni toplumun oluşturulmasında yeni tip aydınlara düşen en önemli görev, tarihsel maddeciliğin (praksis felsefesinin) hegemonyasını kurmak. Bunun salt kültürel bir mücadele olmadığı ise **Aydınlar ve Toplum**'un ikinci bölümünde çok açıkça ortaya çıkı-

yor. Gramsci'ye göre, hegemonya kurmanın yolu «ortak duyu»nun eleştirilmesinden geçiyor. Bu eleştiri, halkın yaygın olarak paylaştığı ve hakim ideolojiden önemli etkiler içeren, bölük-pörçük bir anlayış ve düşünüş biçiminin eleştirilmesi demek. Tarihsel maddecilik, tarih bilincine ve bütünsel bir dünya görüşü olmasına dayanarak ortak duyuyu eleştirdiğinde, hakim ideolojinin hegemonyası sarsılacak, karşı-hegemonya kurulacak.

Bu karşı-hegemonyanın nasıl kurulacağı sorunu gündeme politikayı getiriyor. Gramsci ilkin şunu saptıyor: «Normal zamanlarda» (s. 58) egemen sınıfın ideolojisi toplum üzerinde hegemonya kurmuş durumdadır. Yeni felsefenin kendi hegemonyasını kurması kendiliğindenci bir biçimde sağlanamaz. Bu, ancak organik aydınların aktif olarak «halka yönelmesi» (s. 61) ile gerçekleşebilir. Bu süreçte en önemli aşama, bağımsız ve tek bir dünya görüşüne sahip bir grup haline gelmek. Bir grubun kendisini diğerlerinden ayırması, farklılıklarının bilincine varması için ise örgütlenmesi gerek, Gramsci'ye göre. Bu da, gündeme politik parti sorunlarının gelmesi demek (Bkz. s. 64-67). Böylelikle, karşı-hegemonya kurma süreci, işçi sınıfının organik aydınlarının politize edilmiş bir felsefe anlayışı çevresinde oluşturdukları politik bir mücadele süreci olarak çıkıyor karşımıza.

Dolayısıyla, ne burjuvazinin organik aydınları salt kültür alanı sınırları içinde yer alır, ne de işçi sınıfının organik aydınlarının hegemonya kurma görevi yalnızca bir kültür sorunudur. Ancak, bunların da ötesinde, Gramsci'nin aydınlarının varoluş alanı üstyapıyla da sınırlı değildir. Burjuvazinin organik aydınlarının doğrudan üretim süreci içindeki işlevlerine yukarıda değinmiştim. (Ayrıca bkz. s. 34, s. 36) Yeni tip aydına gelince, bu konuda şöyle diyor Gramsci: «Yeni bir aydın katı yaratma sorunu... herkeste belli bir gelişim aşamasında var olan kafa çabasını (faaliyetini -Z.P.), eleştirel yoldan geliştirmektir sadece. Bunu da yeni bir denge kurmak amacıyla, bu çabanın (faaliyetin) kol ve sinir çabasıyla olan ilişkisini değiştirmekle, fizik ve toplumsal dünyayı durmadan yenileyen pratik, genel bir çaba (faaliyet) olan kol ve sinir çabasını yepyeni ve tüm bir dünya görüşüne temel yapmakla gerçekleştirebiliriz ancak.» (s. 26). Kafa-kol emeği ayırımını giderek ortadan kaldırmaya yönelik bu yaklaşımın derinde yatan anlamı, teknik uzmanlık alanları arasındaki bölünmüşlüğün aşılması ve bu teknik bilgilerin bilimsel bir düzeye çıkartılması. Bu gerçekleştiğinde, yani aydın bütünsel bir bilim kavrayışına ulaştığında, salt uzman olmaktan çıkar, hem uzman, hem politikacı-yönlendirici olur (s. 27).

Gramsci'de yeni aydın ne bir

kültür uzmanı, ne de salt teknik eleman. Üstyapı içindeki hegemonya kurma işlevini de, altyapıdaki üretimi örgütleme işlevini de politize ediyor yazar. Her alanda, bütünsel bir dünya görüşünün, toplumun bütününe ilişkin dönüştürücü varlığı hissediliyor. Karşı-hegemonya kurma süreci, hem kültür ve politika alanlarında, hem üretim alanında varolan ilişki-kavrayış biçimlerinin dönüştürülmesi süreci aslında.

Bitirmeden önce kısaca çeviri sorununa değinmeden edemiyeceğim. Düşüncesi zaten sistemleştirilmemiş bir yazarı çevirirken, yazarın kullandığı terimler konusunda özellikle titizlik göstermek gerekiyor. Kavramlar arasındaki ilişkileri, kavramların içeriklerini, ancak, bu hammadde halindeki yazılardan bazı terimleri çekip çıkararak, bunların içinde yer aldıkları bağlamları göz önüne alarak ilerleyebileceğimiz bir durumla karşı karşıyayız. Böyle olunca, terimlerin çevirisindeki her dikkatsizlik; yazarın düşüncesini kavramamızda bir engel oluşturuyor. Burada, ilk iki bölümde ortaya çıkan çeviri sorunlarını tüketici bir biçimde ele almaya girişmeyeceğim. Onun yerine, yanlış çevrildiğini düşündüğüm bazı terimler üzerinde kısaca durup, bu vesileyle Gramsci'nin düşüncesinde önemli yeri olan bir-iki kavrama değinmiş olacağım.

İlk sorun «domination» (İtalyanca **dominare-dominazione**) teriminin Türkçeleştirilmesi ile ilgili. Gramsci bu kavramı genellikle, önderlik/yönlendirme/yönetme (İngilizce **lead/direct/rule**, İtalyanca **dirigere-direzione**) kavramına karşıt olarak kullanılıyor; bu karşıtlıkla, ilk kavram baskı yoluyla egemen olmaya tekabül ediyor, ikinci kavram da rıza yoluyla hegemonya kurmaya. Nitekim, Türkçe metinde «direct domination» «doğrudan doğruya baskı» olarak karşılanmış (s. 30). Ancak, aynı terim bazan da rıza/baskı karşıtlığı bağlamında değil, genel olarak «egemenlik» anlamında kullanılıyor. Bu ikinci kullanıma, egemenliğin her iki öğeyi birden içerdiği durumlarda rastlıyoruz. Örneğin, «egemen olmak isteyen her grubun geleneksel aydınları 'ideolojik olarak' kendine dönüştürme ve kazanma» (s. 28) çabasından sözedildiği bir durumda, Türkçe metinde, «egemen olmak isteyen» yerine «başa geçmek isteyen» denmiş. Yine «egemen» toplumsal gruptan sözedildiği başka bir bağlamda kullanılan sözcük «baştaki» (s. 21, dn. 1). Oysa, tam da bu bağlamda, «başta olan», egemen toplumsal grubun aydınlar bölüğü, yani bir «politik sınıf»: bütün olarak egemen toplumsal grup değil. Bu kavramlar ağıyla çok yakından ilintili olan bir başka örnek de ikinci bölümden: «Belli bir hegemonik gücün bir öğesi olma bilinci» tam karşıtına dönüşmüş ve «belli bir baskı (hegemonia -aslında böyle, Z.P.) gücünün bir öğesi olma bilinci» olmuş (s.64-65).

Aynı yanlış biraz aşağıda tekrarlanıyor.

İkinci sorunlu terim «toplumsal blok». Gramsci bu kavramı, bir toplumsal grubun başka toplumsal gruplar üzerinde hegemonya kurmasıyla oluşan sınıflar/gruplar arası ideolojik birliği ifade etmek için kullanılıyor. Yazarın hegemonya anlayışının temel direklerinden biri bu kavram («tarihsel blok» kavramının yanısıra). Bu kadar önemli, özgül bir terim, bir yerde «toplumsal yığınlar» (s. 60), başka bir yerde de «toplumsal (ve kültürel) bütün» (s. 62) olarak geçince terimleşemiyor; giderek kavramsal kesinliğini yitiriyor.

Nihayet, «instrumental mass» (İtalyanca massa strumentale) terimi, yine Gramsci'nin düşüncesinde özel bir konumu olan bir terim: Genellikle, hegemonya kuramamış grup ve sınıflar için, «subordinate», «subaltern» (tâbi, bağımlı) terimleriyle eşanlamlı olarak kullanılıyor. Hegemonya kuramamış, kendi üzerinde hegemonya kurulmuş grup kategorisi genel bir kategori; bunun içine işçi sınıfı da girebilir, köylüler de, küçük burjuvazi de. Türkçe metinde bu kavram «işçi sınıfı» (s. 34), «işçi yığınları» (s. 36) olarak geçiyor. Gerçi her iki durumda da sözkonusu olan, kent aydınlarının hegemonyası altındaki toplumsal grup; dolayısıyla büyük bir olasılıkla da işçiler. Ancak bu bir yorum. Çevirmen kendi yorumunu bir dipnotta veriyor: «massa strumentale... araç kullanan yığın, yani işçi yığını anlamına gelmektedir.» (s. 34). Özellikle ikinci durumda, İtalyanca metindeki «kendi» sözcüğü çevirmeni uyarmalıydı: Yazar açıkça, kent aydınlarının kendi tâbi gruplarından, yani onların hegemonyası altındaki toplumsal gruptan sözediyor.

Çeviri sorunları bir yana, Gramsci'nin yazılarının mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünün Türkçede çıkması çok önemli. Gramsci'den çok sözediliyor; Gramsci hakkında çok yazılıyor. Bu söylenenleri, yazılanları bir de Gramsci'nin kendisinden, hem de bütün tutarsızlıkları ile ve bütün düzensizliği içinde okuyabilmek, bu konuda kendi görüşümüzü oluşturabilmemiz için gerekli.

Zeynep Pınar